

Visvabharati Studies 17

ABHIDHARMĀMṚTA OF GHOṢAKA

*Translated from Chinese with notes and
Introductory Study*

BY

SHANTI BHIKSHU SASTRI

VISVABHARATI
SANTINIKETAN
1953

To be had of
The Visvabharati Publishing Department
6/3 Dwarkanath Tagore Lane, Calcutta

PRICE : RUPEES FOUR ONLY

(Reprinted from Visvabharati Annals Vol V)

Printed and Published by Prabhat Kumar Mukherjee,
Santiniketan Press Santiniketan Birbhum.

FOREWORD

Taranath says that Bhadanta Dharmatrāta, Ghosaka, Vasumitra, and Buddhadeva were the four great masters of the Vaibhāṣika school. They all collaborated in the compilation of the Mahāvibhāṣā in the Fourth Council which was held during the reign of Kanishka. But in spite of their fidelity to the Sarvāstivāda doctrine each of them had their own views on many points of the Abhidharma and that is made clear in references to them in the Mahāvibhāṣā and the Abhidharmakośa of Vasubandhu. M. de la Vallée Poussin has discussed a number of these references in the Introduction to his translation of the Abhidharmakośa. Vasumitra was the staunchest follower of the Sarvāstivāda doctrine and his exposition of the doctrine of "all exist" is according to Vasubandhu the clearest. He was the most active person in the compilation of the Vibhāṣā. Both Bhadanta Dharmatrāta and Buddhadeva had their special views about things and did not entirely follow the Vaibhāṣika doctrine (see Poussin, op. cit. p. xlvii, p. xlix).

We are here concerned with the work of Ghosaka. Ghosaka was by origin a Tukhāra and of the same nationality as Kanishka, probably settled in Gandhāra. After the council and after the death of Kanishka he went over to the country of Āśmāparāntaka on the invitation of the king of the country. Āśmāparāntaka, we are told, was a country to the west of Kashmir and near Tukhāra. The tradition thus makes it clear that Ghosaka did not belong to the Kashmir group.

In fact from very early times the Vaibhāṣikas were divided into two groups. Vasubandhu speaks of the two groups as Kāśmira-Vaibhāṣika and Pāścātya-Vaibhāṣika. The Pāścātyas belonged to Gandhāra and to the countries to the west of Kashmir. In a controversy as to whether the Bodhisattva attains the nirodha-samāpatti before his attainment of bodhi or after, the views of the two groups are clearly set forth. The Pāścātya-Vaibhāṣikas believed that the Bodhisattva like other people attains the nirodha-samāpatti first in the Śaikṣa stage and then attains bodhi. But the Kāśmira-Vaibhāṣikas opined that he attains bodhi first and along with that the nirodha-samāpatti is produced. In a later tradition the difference between the two schools are given in detail (*Advayaśāstra-saṃgraha* p 14). It is said that there were three Vaibhāṣika schools: the Kāśmira-Vaibhāṣika and two schools of the Pāścātya Vaibhāṣika, called

Mr̥du and Madhya. The Mr̥du school of the Pāścātya believed in a character of the pudgala which was neither permanent nor impermanent by admitting the reality of exterior objects. The Madhya school of the Pāścātyas maintained similar philosophical views but held special views in matters of dhyāna. The Kāśmīra Vaibhāṅgikas entertained an extreme philosophical view. They did not admit the reality of the exterior objects constituting the body, maintained the doctrine of nairātmya and believed that a complete knowledge of the four Aryan truths leads to the knowledge of Śūnyatā of the pudgala. The Kāśmir school therefore developed views similar to the Sautrāntikas but the Western school remained faithful to the original Vaibhāṅgika doctrine. It will be interesting to know whether the tradition of the Pāścātyas go back to Ghoṣaka and his associates.

Only one work of Ghoṣaka has come down to us — the Abhidharmā-mṛtaśāstra in an early Chinese translation. The present Sanskrit rendering makes it clear that it was one of the most lucid texts of Abhidharma ever written. In all likelihood it had been composed by Bhadanta Ghoṣaka before he participated in the compilation of the Mahāvibhāṣā. He had made himself famous by this work before getting the invitation to the council meeting at P'urusa-pura. But so long as the Abhidharma texts of the Sarvāstivāda school and the Mahāvibhāṣā are not properly studied, it will not be possible to determine the exact place of Bhadanta Ghoṣaka's work in the development of the Abhidharma doctrines of the Sarvāstivāda school.

It is possible to ascertain some of the personal views of Ghoṣaka from his work as well as from the references made to him in the Mahāvibhāṣā and the Abhidharmakośa. He like all other orthodox teachers of the Sarvāstivāda school accepts the doctrine of "sarvāstitva" or the existence of all the dharmas in three kālas, past, present and future. But he has a new explanation of this doctrine which is referred to as *Lakṣaṇānyathātva*. The change which a dharma undergoes in course of its existence is in character. Vasubandhu explains it thus: When it is past it has the character of the past but not devoid of the characters of the present and future, when it is future it has the character of future but not devoid of the characters of the past and present and when it is present it has the character of the present but not devoid of the characters of the past and future.

His explanation is thus distinguished from that of the Sarvāstivāda doctrine as given by other three teachers — Dharmatrāta, Vasumitra and Buddhadeva. The explanation of Dharmatrāta is called *bhāvanāyathātva*, that of Vasumitra *avasthānyathātva* and Buddhadeva *anyonyathātva*. Vasumitra was of the opinion that the dharmas in the three kālas were differentiated by non-identity of *bhāva*. Vasumitra contended that the difference is in condition (avasthā) while Buddhadeva maintained that the difference was relative — it being called past, present and future in relation to that which precedes and that which follows.

The special views of Ghosaka are evident in a few other places. A controversy arose very early in the Sarvāstivāda camp in regard to the real state of meditation called *nirodhasamāpatti*; the controversy was as to whether the vijñāna or consciousness persists in that state in one form or other. If the vijñāna is totally destroyed in that state then what produces new thoughts after one has come out of the samāpatti? The usual Vaibhāṣika explanation is as follows: the Vaibhāṣikas believe in the existence of the past dharmas. So from their point of view there are three stages in the Samāpatti—*samāpatticitta*, the thought preceding the samāpatti, *samanantara-pratyaya*, thought in the samāpatti and *vyutthānacitta* — thought after coming out of the samāpatti. Vasumitra was of opinion that the samāpatti is accompanied by a subtle thought so there is no such thing as the complete destruction of thought. But Ghosaka rejects this explanation and gives his own view on the matter. He says that if some sort of vijñāna had existed in the samāpatti then that would have produced sparśa, vedanā and saṃjñā and there would be no question of their cessation whereas the nirodhasamāpatti is a state in which there is complete cessation of saṃjñā and vedanā. Ghosaka here is in some agreement with the Sautrāntikas who believe that there is complete cessation of citta in the samāpatti. When one comes out of the samāpatti, new thought is not produced by any previous thought but is born of the body possessed with indriyas.

The learned translator has noted a few more special views of Ghosaka in the introduction to his translation (*infra* pp. 9-11). As referred to in the Vibhāṣū and the Abhidharmakośa, Ghosaka maintained the view that the rūpa or the visible is seen not by the

cakṣurvijñāna alone (the view of Dharmatrata) but by the Prajñā associated with the cakṣurvijñāna. He considered further the citta, manas and the vijñāna as identical. He contended that the five indriya-vijñānas cannot discriminate things but the mano-vijñāna can do it. He rejected the Sthavira view that there is a subtle thing called *hṛdayavastu* different from the six vijñānas.

As may be seen from the Abhidharmāṃgī, Ghoṣaka enumerates only 61 dharmanas — *citta* 1, *rūpa* 1, *cittasamprayukta* 40, *citta-viprayukta* 16 and *asāṃkṛta* 3. This differs from the Sarvāstivāda which enumerates 100 dharmanas. It is difficult to say now whether these enumerations have any chronological significance which would make Ghoṣaka one of the oldest Abhidharma teachers, probably more faithful to the traditions of earlier Buddhism. A more comprehensive study of the extant Abhidharma literature will enable us to follow the origin and growth of the Abhidharma more clearly. The excellent rendering of the Abhidharmāṃgī, work of one of the greatest teachers of Abhidharma, by my friend and colleague Shanti Bhikṣu Śāstri will therefore prove a valuable contribution to that end.

P. C. BAGCHI

विषयसूची

Introduction

I-25

१ दानं शीलं च

27-32

दानलक्षणं तत्प्रयोजनं च १, दाने चित्तसंयमस्तुविचारः २, श्रद्धापूजयोर्लक्षणं क्षेत्रविभंगश्च ३, दानफलं ४, दानान्तरायाः ५, अकुशलकर्मपथाः ६, कायदुश्चरितलक्षणं ७, वाग्दुश्चरितलक्षणं ८, मनोदुश्चरितलक्षणं ९, कुशलकर्मफलं १०, पुण्यक्षेत्रं त्रिंशद्विधं ११ ।

२ लोकधातवो गतयश्च

33-39

धातवः गतयः अन्तराभवश्च १, दुर्गतयः २, कामधातौ सुगतयः ३, रूपधातौ सुगतयः ४, आरूप्यधातौ सुगतयः ५, कामरूपारूपपदानां निर्वचनं ६, चतुर्माहा-
राजिकानामायुः संजीवनरक्तस्यायुश्च ७, त्रयस्त्रिंशानामायुः कालसूत्रनरक्तस्यायुश्च ८, यामानामायुः संघातनरक्तस्यायुश्च ९, तुषितानामायुः रोरवनरक्तस्यायुश्च १०, निर्माणरतीनामायुः महारोरवनरक्तस्यायुश्च ११, परनिर्मितवशवर्तिनामायुः तपन-
नरक्तस्यायुश्च १२, दुर्गत्यन्तराणामायुः १३, मनुष्याणामायुः १४, रूपधातु-
देवानामायुः १५, अरूपधातवायनानामायुः १६ ।

३ स्थित्याहारभवाः

40-4

विज्ञानस्थितयश्चतस्रः १, आहाराश्चत्वारः २, रूपायतने कवलीकाराहाराभावः ३, कवलीकारविभागः ४, स्पर्शाहारविभागः ५, सत्त्वभेदेनाहाराणां न्यूनाधिक्यं ६, धातु-
भेदेनाहाराणां न्यूनाधिक्यं ७, आहाराणां मृदादिभेदः ८, योनयश्चत्वारः ९, भवविभागः १०, अन्तराभवलक्षणं ११, धातुभेदेनान्तराभवस्थितिः १२ ।

४ कर्म

43-51

कर्मोद्देशः १, विपाकौद्देशः २, नयान्तरेण कर्मप्रभेदः ३, कर्मलक्षणानि ४, विपाक-
कर्मणां लक्षणानि ५-६, कर्मणः काय-वाग्-मनः-विज्ञप्ति-अविज्ञप्तिभेदेन निरूपणं ७-८, अव्याकृतविभागः ९, सनिवृताव्याकृत धर्माः १०, अनिवृताव्याकृतधर्माः ११, अविज्ञप्तिभेदाः १२, अज्ज्ञभेदेन अविज्ञप्तिनिरूपणं १३, विज्ञप्ति-अविज्ञप्ति-प्राप्ति-
अप्राप्तिनिरूपणं १४, ध्यानसंवरः १५, अनास्रवसंवरः १६, संवरपरिहाणिः १७, पंचविधोच्छेदफलानि १८, पंचविधोच्छेदफललक्षणानि १९, त्रीणि मूलानि २०, धर्मस्य त्रयः कुशल-अकुशल-अव्याकृतभेदाः २१, कुशलकायवाक्कर्मसंग्रहः दशकर्म-
पथाश्च २२, महाभूतकृतकर्माणि २३, क्युतेस्त्रयो हेतवः २४ ।

५ स्कंधाः धातवः आयतनानि च

१२-१९

सास्रवधर्माः १, रूपस्कंधः २, वेदनास्कंधः ३, संज्ञास्कंधः ४, संस्कारस्कंधः ५, विज्ञानस्कंधः ६, आयतनानि धातवश्च ७, इंद्रियलक्षणानि ८, विषयनिरूपणं ९, मनोविज्ञानान्यविज्ञानयोर्भेदः १०, स्पर्शः स्पर्शजधर्माः एकाग्रयोत्पादनिरोधवतां धर्माणामुद्देशः ११, कुशलाकुशलादिभेदेन अष्टादशधातुनिरूपणं १२; रूपस्य कुशला-कुशलादिविभागः १३, कुशलाकुशलाव्याकृतभेदेन विषयेन्द्रियविज्ञानानां निरूपणं १४, धर्मं कुशलाकुशलादिभेदाः १५, सास्रवानास्रवभेदेनाष्टादशधातुनिरूपणं तत्र पंचदश-धातवः सास्रवा १६, त्रयो धातवः सास्रवाः अनास्रवाश्च १७, धर्मधातोः सास्रवादि-भेदकथनं १८, अष्टादशधातूनां त्रिधातुप्रतिसंयोगनिरूपणं तत्र पूर्वं कामधातु प्रतिसंयोगः १९, रूपधातु प्रतिसंयोगः २०, चक्षुःश्रोत्रकायविज्ञानानां त्रिधातुप्रति-संयोगः २१, मनोमनोविज्ञानयोस्त्रिधातुप्रतिसंयोगाप्रतिसंयोगित्वं २२, धर्मस्य त्रिधातुप्रतिसंयोगाप्रतिसंयोगित्वं २३, अष्टादशधातूनां सवितर्कसविचारभेदेन निरूपणं २४, अष्टादशधातूनां सालंबन-अनालंबनभेदः २५, अष्टादशधातूनाम् उपात्तानुपात्तभेदः २६, अष्टादशधातूनां संस्कृतासंस्कृतभेदः २८ ।

६ संस्काराः

६०-६९

संस्कृतधर्माणां चत्वारि लक्षणानि १, संस्कृतधर्माणां चत्वारि अनुलक्षणानि २, चित्तसंप्रयुक्तसंस्काराः ३, चित्तविप्रयुक्तसंस्काराः ४, चत्वारः प्रत्ययाः ५, प्रत्ययानां लक्षणानि ६, द्वे तेषां षट् तेषां लक्षणानि च ७, को हेतुः क्व वर्तते ८, के के धर्माः कैः कैः प्रत्ययैर्जनिताः ९, सर्वचित्तसाधारणधर्माः १०, सर्वचित्तसाधारणधर्माणां लक्षणानि ११, दश महाभूमिका धर्माः १२, संप्रयोगलक्षणं १३, दश क्लेशमहा-भूमिका धर्माः १४, क्लेशमहाभूमिकानां धर्माणां लक्षणानि १५, दश परित्तक्लेश-भूमिका धर्माः १६, परित्तक्लेशभूमिकानां धर्माणां लक्षणानि १७, परित्तक्लेश भूमिकानां धातुप्रतिसंयोगः १८, कुशलमहाभूमिका धर्माः १९, कुशलमहाभूमिकानां धर्माणां लक्षणानि २०, आयतनत्रयं २१, क्लेशानां त्रिषु विषेषु संग्रहः २२ ।

७ प्रतीत्यसमुत्पादः

७०-७३

प्रतीत्यसमुत्पादस्य द्वादशांगानि १, द्वादशांगानां त्रिधा वर्गीकरणं २, भवांगानां क्रमः ३, द्वादशांगानां लक्षणानि ४, अविद्यानिर्वचनं ५, मूढस्य चर्या ६, दानशील-ध्यानानामुद्देशनिर्देशाभ्यां शुभचर्यानिर्माणं ७, अशुभचर्या अक्षौभ्यचर्या च ८, विज्ञानं नामरूपं षडायतनं स्पर्शश्च ९, वेदनोद्देशनिर्देशौ १०, वेदनानां लक्षणानि ११, तृष्णा उपादानं च १२, उपादानविभागलक्षणानि १३, भव-जाति-जरामरणानि १४, शोक-दौर्मेनस्य-परिदेवन-उपायासाः १५, दुःखोदयनिरोधयोः प्रतीत्य जातत्वं १६, शरीरस्य षड्धर्मजातत्वं १७, पृथिव्यादीनां षड्धर्माणां कारित्रं १८ ।

८ परिशुद्धेन्द्रियाणि

74-76

त्रिविधं ग्रहणं १, द्वाविंशतिरिन्द्रियाणि सलक्षणानि २, इन्द्रियपदनिर्वचनं ३, इन्द्रियाणां त्रिधातुसंप्रयोगसंप्रयोगौ ४, इन्द्रियाणाम् उपात्तानुपात्तभेदः ५, इन्द्रियाणां कुशलादिभेदः ६, इन्द्रियाणां सास्त्रवानास्त्रवोदः ७, इन्द्रियोत्पादनिरोधनिरूपणं ८, दर्शनभावनाहेयगोदेन इन्द्रियाणि ९ ।

९ अनुशयाः

77-82

अनुशयानामग्रानवते दर्शनभावनाहेयत्वं १, कामधातुप्रतिसंयुक्तानामनुशयानां हेयत्व-
निरूपणं २, रूपारूपधातुगतानुशयानां हेयत्वनिरूपणं ३, संक्षेपेणानुशयानां दश-
संख्याकथनं ४, दशानुशयलक्षणे पंचदशलक्षणानि ५, दृष्टिभिन्नपंचानुशयलक्षणानि ६,
कामे दशसंयोजनानां दर्शनहेयत्वं ७, त्रिषु धातुषु भावनाहेयसंयोजनानि ८,
दर्शनहेयानि कामधातुसंयोजनानि ९, अविद्याया द्वैविध्यं १०, सर्वत्रासर्वत्रगभेदेना-
विद्याकथनं ११, अविद्येतरसंयोजनानां सर्वत्रासर्वत्रगत्वं १२, संयोजनानां
सास्त्रवानास्त्रवगोचरत्वं १३, संयोजनेषु इन्द्रियसंप्रयोगः १४, संयोजनेषु मनोविज्ञान-
संप्रयोगः १५, दशोपक्रोशाः १६, उपक्रोशलक्षणानि १७, बंधनत्रयं १८, परिज्ञा-
निरूपणं १९-२०, सर्वसंयोजनानां चित्तसंप्रयोगता २१, संयोजनानां द्विवस्तु-
हेयता २२, ध्याने कालोपायविवेकः २३, कालोपायविवेके सुवर्णकारदृष्टान्तः २४ ।

१० अनास्रवपुद्गलाः

83-88

चित्तैकाग्र्यार्थं कर्मस्थानग्रहणं १, एकाग्रचित्ते भावनीया धर्माः २, षोडशाकार-
प्रत्यवेक्षणया ऊष्मोत्पादः ३, ऊष्मधर्मजातमूर्धा ४, मूर्धभेदाः ५, लौकिकाग्रधर्मः ६,
लौकिकाग्रधर्मस्य निर्वाणप्रवणता ७, ध्यानभूमयः षट् ८, आनन्तर्यमार्गः ९,
विमोक्षमार्गः १०, श्रद्धानुसारिधर्मानुसारिपुद्गलौ ११, स्रोतआपन्न—सकृदागामि-
अनागामिपुद्गलानां लक्षणानि १२, स्रोतआपन्नस्य विभेदाश्चत्वारः १३, एकव्रीची
सकृदागामिभेदः १४, अनागामिभेदाः पंच १५, आनन्तर्यमार्गविमुक्तिमार्गकारित्रं १६,
लौकिकमार्गः लोकोत्तरमार्गश्च १७, कायसाक्षी अनागामिपुद्गलः १८, वज्रोपम-
समाधिः १९, अर्हत्पुद्गलः २०, अर्हद्भेदा नव सलक्षणाः २१, कालविमुक्तः
अकालविमुक्तश्च अर्हन् २२, त्रीणि इन्द्रियाणि २३, संस्कृतफलमसंस्कृतफलं च २४ ।

११ ज्ञानम्

89-93

दशज्ञानोद्देशः १, धर्मज्ञानलक्षणं २, अन्वयज्ञानलक्षणं ३, संवृतज्ञानलक्षणं ४, परचित्त-
ज्ञानलक्षणं ५, दुःखज्ञानलक्षणं ६, समुदयज्ञानलक्षणं ७, निरोधज्ञानलक्षणं ८,
मार्गज्ञानलक्षणं ९, क्षयज्ञानलक्षणं १०, अनुत्पादज्ञानलक्षणं ११, ज्ञानाकाराः १२,

ज्ञानाधिकरणानि १३, भावनोद्देशः १४, ज्ञानानां भावना १५, प्रथममशंस्त्वचित्तं १६, ज्ञानदर्शनयोर्लक्षणं १७, ज्ञानालंबनभेदेन ज्ञाननिरूपणं १८, रांयोजननिरोधके द्वे ज्ञाने १९, षडभिज्ञाभेदेन ज्ञाननिरूपणं २०, स्मृत्युपस्थानभेदेन ज्ञानानि २१, चतसृणां प्रतिस्विदां भेदेन ज्ञानानि २२, प्राणिविज्ञानभेदेन ज्ञानानि २३, बलभेदेन ज्ञानानि २४, वैशारद्यभेदेन ज्ञानानि २५ ।

१२ ध्यानम्

१५४-१५८

एकग्रतावाप्तिः समाधिः १, ध्यानभेदाः २, प्रथमध्यानं ३, द्वितीयध्यानं ४, तृतीयध्यानं ५, चतुर्थध्यानं ६, ध्यानधर्माः ७, अरूपावचरध्यानानि ८, निर्वर्णमार्गः ९, ध्यानभूमीनां साद्यवानाद्यभेदः १०, दशरांशाभावना ११ ।

१३ संकीर्णसमाधयः

१५९-१६२

ध्यानसमाधयुद्देशः १, समाधित्रैविध्यं २, ब्रह्मविहाराश्चत्वारः ३, अभिज्ञाः षट् ४, विद्यास्तिष्ठोऽभिज्ञानतर्गताः ५, कृष्णायननानि दश ६, विमोक्षाः अष्टौ ७, अभिध्यायनानि अष्टौ ८, अप्रमाणायननानि अष्टौ ९, ज्ञानानि दश १०, आयननविमोक्षणं साद्यवानाद्यवत्वविचारः ११, रागप्रहाणे ऽनाद्यवत्वसिद्धिः १२, साद्यवानाद्यध्यानमार्गः १३, ध्यानरागप्रहाणं १४, भवाग्रे रागप्रहाणं १५, अनाद्यवभूमिस्वभावः १६, भूम्युत्पादः १७, ध्यानास्वादः १८, अप्रमाणादीनामालंबनं १९, ध्यानार्थाध्यायना २०, प्रतिसंवित्संग्रहः २१, शुद्धस्यास्वाद्यध्यानस्य च लाभकालः २२, निर्माणचित्तानि २३, ध्यानपरिपूरणं २४ ।

१४ बोधिपाक्षिकधर्माः

१६३-१६७

बोधिपाक्षिकधर्मोद्देशः १, स्मृत्युपस्थानोद्देशः २, स्मृत्युपस्थानसंख्याविचारः ३, कायस्मृत्युपस्थानं ४, वेदनास्मृत्युपस्थानं ५, चित्तस्मृत्युपस्थानं ६, धर्मस्मृत्युपस्थानं ७, सम्यक्प्रहाणानि ८, ऋद्धिपादा ९, इन्द्रियाणि १०, बलानि ११, बोध्यगानि १२, अष्टांगिकमार्गाः १३, बोधिपाक्षिकधर्माणां दशधा विभागः १४, बोधिपाक्षिकधर्माणां भूमिभेदेन विभागः १५ ।

१५ चत्वारिस्त्यानि

१६८-१७२

सत्योद्देशनिर्देशः १, चतुःसत्यक्रमे युक्तिः २, उपादानस्कंधानां दुःखसमुदयसत्यत्वं ३, समुदयसत्यस्य संयोजनात्मकता संयोजननिर्देशश्च ४, निरोधसत्यद्वैविध्यं ५, प्रतिसंविदः ६, अक्षया श्रद्धा ७, समाधिभावना ८, चतुर्विधमार्गः ९, सप्तविज्ञानस्थितयः १०, विज्ञानस्थित्यभावः ११, नव सत्त्वावासाः १२, आर्यबीजानि चत्वारि १३, अष्टोत्तरशतं वेदनाः १४, स्मृतिः १५, स्वप्ननिरूपणं १६, संमोहः १७,

त्रिस्कंधनिरूपणं १८, संवरविभागः १९, आवरणानि त्रीणि २०, रागद्वेषमोहभषज्यं २९, चतुर्विधभावना २२, सुगतिदुर्गतिलाभनिमित्तं २३ ।

१६ मिश्रकसंग्रहः

126-134

चतुःफलविभागः १, भूमिभेदेन फलनिर्देशः २, विपर्यासाश्चत्वारः ३, विपर्यास-
प्रहाणं ४, दृष्टयः पंच सलक्षणाः ५, दृष्टिपंचकप्रहाणं ६, भावना षट् ७, इन्द्रियपंचक-
निरोधः ८, प्रहाणवैराग्यनिरोधाख्यास्त्रिधातवः ९, विमोक्षद्वयं १०, उपेक्षाचित्तस्या-
संप्रयुक्तता ११, धर्माः दश १२, धर्मज्ञानालंबनाः धर्माः पंच १३, अन्वयज्ञानालंबनाः
धर्माः सप्त १४, परचित्तज्ञानालंबनाः धर्माः त्रयः १५, संवृतज्ञानालंबनाः धर्माः दश
१६, चतुःसत्यालंबनधर्मनिर्देशः १७, बोध्यालंबनाः धर्माः नव १८, क्लेशानां
स्वपरभूमौ हेतुभावः १९, चित्तरांप्रयोगविप्रयोगाभ्यां धर्मविभागः, विप्रयुक्तधर्माणां
लक्षणानि २०, चित्तविप्रयुक्तधर्माणां कुशलाकुशलाव्याकृतविभागः २१, धातुप्रति-
संयोगेन चित्तविप्रयुक्तधर्माणां विभागः २२, साधवानाद्यवभेदेन चित्तविप्रयुक्तधर्म-
विभागः २३, असंस्कृतधर्माः २४, संस्कृतधर्मप्रसंगे हेतुनिर्देशः २५, संस्कृतधर्मफलं
२६, संप्रयुक्तधर्मकारित्रं २७, विमुक्तिमार्गोत्पादः विमुक्तिश्च २८, रागत्रैविध्यं
२९, भावनया क्लेशप्रहाणे अज्ञसंख्यानं ३०, इन्द्रियधर्माः ३१, धर्माणां परसंप्रयोगता
३२, अशेषप्रहाणं ३३, अक्षयश्रद्धाप्राप्तिः ३४, चैतसिकधर्माणां चित्तानुवर्तिता ३५,
सास्रवधर्मप्रहातव्ये हेतुः ३६, सास्रवधर्मज्ञातव्ये हेतुः ३७, एकोनविंशतिरिन्द्रियाणि
३८, पंचविधः स्पर्शः ३९, मार्गद्वयं ४०, भवाश्चत्वारः ४१, वैराग्यप्राप्तिः ४२,
आस्रवत्रैविध्यं ४३, अमृतप्राप्तिः ४४ ।

परिशिष्टम्

135-138

द्वषष्टिदृष्टयः [१], निर्दर्शनानि [२], उल्लेखाः [३]

अनुक्रमणी

139-

ADDITIONS

- P. 48 L. 12 Add after ऽसिद्धिः ।
समाहितस्यातोतानागतप्रत्युत्पन्न (वि-
ज्ञप्तिसिद्धिः ।
- P. 52 L. 14 Add after सप्रतिघं
अनदर्शनमप्रतिघं
- P. 118 L. 4 Add before कायिकः
चतुर्विधं ।

CORRECTIONS

Page	Line	Incorrect	Correct
6	12	...माग...कामिधानस्य	मार्ग...कामिधानस्य
17	10	<i>Asamprajanya</i>	<i>Asamprajanya</i>
22	1	with	through
29	3	०दुःख०	०दुःखादुःख०
31	5	नास्ति	नास्ति
32	2	०चरण'	०चरणं
34	2	०कर्म०	०कर्म०
	15	०द्र प०	०द्रूप०
35	11	द्र	द्वे
38	1	०द्र प०	०द्रूप०
43	शार्पक	०र्था	०र्थो
	1	संक्लिष्ट	संक्लिष्टे
44	9	वाक्चष्टा	वाक्चेष्टा
45	2	०विमाक्ष०	०विमोक्ष०
46	1	०कर्मणां	०कर्मणां
47	18	०वागमनः०	०वाग्मनः०
48	1	चंक्रण'	चंक्रमणं
50	11	क्लेशो०	क्लेशो०
51	6	दशकर्मपथाः	दशकर्मपथाः
52	8	चतुर्महा०	चतुर्महा०
55	12	कुशल का०	कुशला का०
	13	ापयित्वा	स्थापयित्वा
56	7	मनावि०	मनोवि०
57	4	०संयुक्तं	०संप्रयुक्तं
58	21, 23	निरनुपात्ताः	अनुपात्ताः
59	4	व	वा .

Page	Line	Incorrect	Correct
64	10	हेश्चतु	हेतुश्च
70	8	क्लेश	क्लेशः
	17	०णोद्यम	नोद्यम
71	9	संप्रजन्यः	संप्रजानन्
	10	गवेपयन्ति	गवेपयति
74	16	संयुक्ता	संप्रयुक्ता
75	6	०धमषु	०धर्मेषु
76	7	चक्ष०	चक्षु०
79	6	०द्व प०	०द्वे प०
82	1	०चित्त न	०चित्तेन
83	10	०नात्मनः	०नात्मानः
	12, 18	चतुर्भिकारः	चतुर्भिराकारैः
84	4	अनात्मन	अनात्मान
	16	आनागम्य	अनागम्य
	19	०भूमिषु	भूमिषु
85	17	तीक्ष्णेन्द्रिय	तीक्ष्णेन्द्रियः
94	1	०समापत्त	०समापत्ते
	13	प्रती०	प्रीति०
96	23	आनपान०	आनपान०
98	2	भावयता	भावयतो
100	8	वेदन०	वेदना०
101	3	परिक्षोणे	परीक्षीणे
108	2	भूमि	भूमि
116	9	०क्ल श०	०क्लेश०
120	11	बुद्ध	बुद्धे
121	11	०प्रतिपदं०	०प्रतिपदं०
124	14	इ षो	इ षो

BEADANTA GHOSAKA AND HIS "ABHIDHARMĀMṚTA"

INTRODUCTION

The *Āgama* (the Scriptures handed down through oral tradition) and the *Adhigama* (the religious practice) are the two links of the *dharma* (doctrine) preached by the Buddha. The purpose of the *Āgama* is to expound the subject matter of the *Adhigama* in all its aspects. By *Adhigama* is meant the *Bodhipākṣika-Dharmas* (i. e. *Dharmas* that pertain to enlightenment) on the practice of which all the schools lay equal emphasis.¹

Dharma-Vicaya or *Dharma-Pravicaya* (i. e. analysis of elements) is one among the different objects of *Bhāvanā* (practice) in the *Bodhipākṣikadharmas*, which has been fully expounded in the *Abhidharmapiṭaka*.² The authorship and the authoritativeness of the *Abhidharmapiṭaka* have remained the subjects of controversy among the different Buddhist schools. According to the *Saṅgītiyā* only some *sūtras* which are to be found in the *Sūtra-piṭaka* comprise the *Abhidharma* and the *Abhidharmapiṭaka* is the work of different *Ācāryas* (masters). The tradition of the *Ābhidharmikas* says that *Kātyāyanīputra* is the author of the *Jñāna-Prasthāna*, *Sthavira Vasumitra* of the *Prakarana-Pāda*, *Sthavira Devaśarmā* of the *Vijñaptikāya*, *Ārya Śāriputra* of the *Dharmaskandha*, *Ārya Maudgalyāyana* of the *Prajñapti-Śāstra*, *Pūraṇa* of the *Dhātu-Kāya* and *Mahākausthila* of the *Saṅgītiparyāya*. Thus it is evident that the

1 सदमौ द्विविधः शास्त्ररागमाधिगमात्मकः ।

धातारस्तस्य वक्तारः प्रतिपत्तार एव च ॥ [कोश ८।३९]

भगवतो धर्मो द्विविधः । आगमः अधिगमश्च । आगमः सूत्रं विनयः अभिधर्मश्च ।
अधिगमः त्रियानिका बोधिपाक्षिका धर्माः । तस्य धातारः प्रतिवक्तारः स्युश्चेत् बुद्धस्यागम-
सद्धर्मस्य लोके ऽवस्थानम् । आगममाश्रित्य सम्यक्प्रतिपत्तारः स्युश्चेत् अधिगमसद्धर्मस्य
लोके ऽवस्थानम् । [इति भाष्यं चीनभाषातः समुद्धृतम्]

2 धर्माणामधिचयमन्तरेण नास्ति

क्लेशानां यत उपशान्तये ऽभ्युपायः ।

क्लेशैश्च भ्रमति भवार्णवेऽत्र लोकसु

तद्धेतोरत उदितः क्लेशैः शास्त्रा ॥ [कोश १।३]

Abhidharma Piṭaka is not the word of the Buddha.³ But the Ābbidbārmikas say that the Abhidharmapiṭaka is the word of the Buddha.⁴ The Vaibhāṣikas⁵ argue that for the benefit of the students (विनयेवशात्) Sthavira Dharmatrāta compiled the *Udānus* scattered in the sūtras, in the form of *Udānavarga*, likewise Sthavira Kātyāyanīputra and others also made the compilation of those words of the Buddha which explain the *lakṣaṇa* of the *dharma* (element) into the Abhidharmapiṭaka.⁶ The Sthaviravādins too hold that the

3 श्रूयन्ते हि अभिधर्मशास्त्राणां कर्तारः । तद्यथा । ज्ञानप्रस्थानस्यार्यकाल्यायनापुत्रः कर्ता प्रकरणपादस्य स्थविरवसुमित्रः विज्ञानकायस्य स्थविरदेवचर्मा धर्मस्कन्धस्यार्यशारिपुत्रः प्रज्ञप्ति-शास्त्रस्य आर्यमौद्गल्यायनः धातुकायस्य पूरणः रांगोतिपर्यायस्य महाकौष्ठिलः । कः सौत्रान्ति-कार्यः । ये सूत्रप्रामाणिका न शास्त्रप्रामाणिकास्ते सौत्रान्तिकाः । यदि न शास्त्रप्रामाणिकाः कथं तेषां पिटकत्रयव्यवस्था सूत्रपिटको विनयपिटकोऽभिधर्मपिटक इति । सूत्रेऽपि ह्यभिधर्म-पिटकः पठ्यते त्रैपिटको भिक्षुरिति । नैष दोषः । सूत्रविशेषा एव ह्यर्थविनिश्चयादयो ऽभिधर्मसंज्ञाः येषु धर्मलक्षणं वर्ण्यते । [स्फुटार्था p. 11]

4 अभिधर्म उपदिष्टः शास्त्रा बुद्धेन ।...न हि विनाभिधर्मोपदेशेन शिष्यः शक्तो धर्मान् प्रविचयितुम् । [११३ कोशकारिकायां स्फुटार्थोद्धृतं भाष्यम्] आभिधार्मिकाणामेतन्मतं नतु...सौत्रान्तिकानाम् (इति ११३ कोशकारिकायाः क्लिशब्दव्याख्याने) । [स्फुटार्था p. 11]

5 In the Sphuṭārtha the etymological interpretation of the word 'vaibhāṣika' is given as the following : "विभाषया दीव्यन्ति चरन्ति वा वैभाषिकाः । विभाषां वा विदन्ति वैभाषिकाः । उक्थादिप्रक्षेपादृक् । (क्लृप्कृथादि-सूत्रान्तादृक्, पाणिनि ४. २. ६०) ।"—[स्फुटार्था, p. 12]

cf. The faulty interpretation of Sāyaṇa-Mādhava in the Sarvadarśana-saṃgraha : "केचन बौद्धाः—बाह्येषु गन्धादिध्वान्तरेषु रूपादिस्कन्धेषु सत्स्वपि तत्रानास्थासुत्पादयितुं सर्वं शून्यमिति प्रार्थमिकान् विनयानचकथ्य भगवान् द्वितीयांस्तु विज्ञानमात्रप्रहाविष्टान् विज्ञानमेवैकं सदिति तृतीयान् उभयं सत्यमित्यास्थितान् विज्ञेयमनुमेयमिति—संयं विरुद्धा भाषेति वर्णयन्तः वैभाषिकाख्ययाख्याताः ।"

—[सर्वदर्शनसंग्रह of सायणमाधव, (The Bhandarkar Oriental Research—Institute, Poona, 1942), p. 43]

6 यथा स्थविरधर्मत्रातेन उदाना अनित्या वत संस्कारा इत्येवमादिका विनयेवशात् तत्र तत्र सूत्र उक्ता वर्गीकृता एकत्रीकृताः । एवमभिधर्मोऽपि धर्मलक्षणोपदेशस्वरूपो विनयेवशात्तत्र तत्र भगवतोक्तः स्थविरकात्यायनीपुत्रप्रभृतिभि ज्ञानप्रस्थानादिषु पिण्डीकृत्य स्थापित इत्याहुर्वैभाषिकाः । [स्फुटार्था p. 12]

Abhidharmapiṭaka is the word of the Buddha. According to the Sthavira-tradition the Buddha kept his seventh residence⁷ during the rainy season in *Trayastrimśā*⁸ and there sitting among the gods He preached *Abhidharma* to His mother.⁹ No importance however should be attached to such tradition.

As regards the teaching of Abhidharma the story runs as follows : "Then, seated in the midst of the assembly of the gods, for the sake of his mother, the Teacher began the recitation of the Abhidhamma Piṭaka, beginning with the words, "Those things which are good, those things which are evil, those things which are neither good nor evil". And thus, for the space of three months without interruption, he recited the Abhidhamma Piṭaka. Now when it was time for him to go on his round for alms, he would create a double and say to him, "Preach the Law until I return." Then he would

- 7 पठमक अन्तोवस्सं...बाराणसिं उपनिस्साय इतिपत्तेने वसि । दुत्तियं अन्तोवस्सं राजगहं उपनिस्साय वेणुवने । तत्तियचतुत्थानि पि तत्थेव । पंचमं अन्तोवस्सं वेसालिं उपनिस्साय महावने कूटागारसालायं । छट्ठं अन्तोवस्सं मंडुकपब्बते । सत्तमं तावत्तिंसभवने । अट्ठमं भग्गे सुंसुमारगिरिं निस्साय भेसकलवने । नवमं कोसंबियं । दसमं पारिल्लेयके वनसण्डे । एकादसमं नालायं ब्राह्मणगामे । द्वादसमं वेरंजायं । तेरसमं चालियपब्बते । चतुद्दसमं जेतवने । पंचदसमं कपिलवत्थुस्सिं । सोलसमं ..आलवियं । सत्तरसमं राजगहे येव । अट्ठारसमं चालियपब्बते येव । तथा एकूनवोसतिमं वोसतिमं पन अन्तोवस्सं राजगहं येव उपनिस्साय वसि । एवं वोसति वस्सानि अनिवन्धवासो हुत्वा...वसि । ततो पट्ठाय पन द्वे सेनासनानि ध्रुवपरिभोगानि अकासि । कतरानि द्वे । जेतवनं च पुब्बारामं च ।

—[अंगुत्तरनिकाय-अट्ठकथा २. ४. ५. (Hewavitarane Series Vol. xv, p. 314)]

- 8 स चे अभिधम्मो बुद्धभासितो यथामेकेसु सुत्तसहस्तेसु एकं समयं भगवा राजगहे विहरतीति आदिना नयेन निदानं सज्जितं एवं अस्सापि निदानं सज्जितं भवेय्याति । [अत्थसालिनी १. ७३]...(इति असंक मनसि निधाय)...सुमनदेवत्थेरो...निदानं कथेन्तो एवमाह । एकं समयं भगवा देवेसु विहरति तावत्तिंसेसु पारिल्लत्तकमूले पंडुकंबलसालायं । तत्थ खो भगवा देवानं तावत्तिंसानं अभिधम्मकथं कथेसि कुसला धम्मा अकुसला धम्मा अव्याकता धम्मा ति । [अत्थसालिनी १. ७६] अज्जेसु पन सुत्तेसु एकमेव निदानं । अभिधम्मो द्वे निदानानि । अधिगमनिदानं देसनानिदानं च । तत्थ अधिगमनिदानं दीपंकरदसबलतो पट्ठाय यावमहाबोधिपल्लंका वेदितब्बं । देसनानिदानं याव धम्मचक्रपवत्तना । [अत्थसालिनी १. ७७]

- 9 धम्मपद-अट्ठकथा [१४१२].

himself go to the Himalaya, and after chewing a betel tooth-stick and rinsing his mouth in the waters of Lake Anotatta, he would bring alms from Uttarakuru, and seating himself in the garden of a man of wealth, he would eat his meal. The Elder Sariputta went to the World of the Tusita gods and waited upon the Teacher. When the Teacher had finished his meal, he said "Sariputta, to-day I have recited the Law so-and-so-far ; therefore do you recite it to the five hundred monks who depend upon yours" and he taught it to the Elder."¹⁰ The whole story is meant to prove that the Abhidharma-piṭaka is the word of the Buddha. In the Sthavira-tradition traces of historical facts may be found for they have not been obliterated by mythological accounts. Even according to this tradition the *Kuthā-Vatthu*, one of the seven works of the Abhidharma-piṭaka, is not the direct teaching of the Buddha. Tissa, the son of Moggali is the author of the work but being approved by the Buddha it is considered as the *Buddha-Vacana*.¹¹ Thus it is evident that the Sthaviras and the Vaibhāsikas are intent on the Abhidharma-piṭaka to be considered as the word of the Buddha. Historically speaking the arguments advanced to prove the Abhidharma-piṭaka as the word of the Buddha may seem to be hollow but logically they are sound for the real *Buddha-Vacana* is that which is in conformity with the teachings of the Buddha. Maitreya-nātha says, "That which is meaningful and is endowed with the concept of dharma, which is the destroyer of the Saṃkleśa (suffering) of Tridhātu (three worlds) and which is in praise of peace (*Sānti*) is the

10 धम्मपद-अष्टकथा [१४१२]

11 वित्तंवादी पन आह । कथावत्थु कस्मा गदितं । ननु सम्मासंबुद्धस्स परिनिब्बानतो अट्टारस-
वत्साधिकानि द्वे वत्ससतानि अतिक्रमित्वा मोग्गलिपुत्तत्तिस्सथेरेन एतं ठपितं । तस्मा सावक-
भासितत्ता छुत्थे नं ति ।...[अत्थसालिनी १. ५] मोग्गलिपुत्तत्तिस्सथेरो इदं पकरणं देसेन्तो
न अत्तनो जाणेन देसेत्ति सत्थारा पन दिन्ननयेन ठपितमात्तिक्काय देसेत्ति । इति...सकलं पेत्तं
पकरणं बुद्धभासितमेव नाम जातं । [अत्थसालिनी १. ७] यथा किं ? यथा मधुपिंडक-
सुत्तन्तादीनि । (कच्चायनेन व्याकृतं मधुपिंडकसुत्तन्तं उद्दिस्स वुत्तं भगवता) अहंपि...एवमेव
व्याकरेय्यं यथा...महाकच्चायनेन व्याकृतं । एवं सत्थारा अनुमोदित कालतो पट्ठाय पन सकलं
सुत्तन्तं बुद्धभासितं नाम जातं । आनन्दथेरादीहि वित्थारितसुत्तन्तेसु अपि एसेव नयो ।
[अत्थसालिनी १. ८]

Buddha-vacana and that which is contrary is not".¹² In the light of the foregoing we can say that the Abhidharmapiṭaka¹³ is the word of the Buddha for *dharmavīcaya* (i. e., analysis of elements) which is the main topic of the Abhidharma is found in Sūtrāntas. The gāthā of Aśvajit which is accepted by all the schools also points out to the same (i. e. *dharmavīcaya*).¹³ But historically the whole of the Abhidharmapiṭaka is the work of the Ācāryas of the post-Buddha age. It is not the composition of different individuals but the creation of different schools. Prominent among them are remembered in the tradition of the Sarvāstivādins. They have been sunk in oblivion in the tradition of the Sthaviravādins. There are few wherewithals in the tradition of the Abhidhārmikas which throw light on the historicity of the Abhidharmapiṭaka ; if there are any they are to be found in the tradition of the Sarvāstivādins. It is evident then that so far as the history of Abhidharma is concerned more reliance can be put upon the tradition of the Sarvāstivādins than on the traditions of other schools.

We know of an important historical event in the tradition of the Abhidhārmikas which throws light on the development of the Abhidharma. During the reign of Kaniska with the help of different Arhats, Kātyāyanīputra compiled *Jñāna-prasthāna* (the main work of the Sarvāstivāda-Abhidharma) and wrote a commentary called

12

यदर्थवद्वर्मपदोपसंहितं

त्रिधातुसंक्लेशनिर्बहणं क्वचः ।

भवेच्च यच्छान्त्यनुशासदर्शकं

तदुक्तमार्षं विपरीतमन्यथा ॥ [बोधिचर्यावतारपंजिका p. 432]

13

ये धम्मा हेतुप्रभवा हेतुं तेसं तथागतो आह ।

तेसं च यो निरोधो एवं वादी महासमणो ॥

[विनयपिटक, महावग्ग, १]

इयं गाथा बौद्धसंस्कृत ग्रन्थेष्वेवं पठ्यते—

ये धर्मा हेतुप्रभवा हेतुं तेषां तथागतो ह्यवदत् ।

तेषां च यो निरोधो एवं वादी महाश्रमणः ॥

Vibhāṣā which was scribed by the great poet Aśvaghoṣa.¹⁴ In the traditions of the Sthaviras we find that Tissa, the son of Moggali during the times of Aśoka wrote the *Kathāvatthu* in order to controvert the theories of other schools. From the historical point of view these two works are of special importance. Bhadanta Ghoṣaka is one among the many Ācāryas mentioned in the *Vibhāṣā*. Abhidharmāmṛta¹⁵ is the only work by Bhadanta Ghoṣaka which has come down to us and that also only in its Chinese version.

14. A Biography of Vasubandhu (T'oung-Pao, July, 1904)

15. The Taisho Edition of the Tripiṭaka No. 1553, Nanjio 1278.

In the colophon of the Abhidharmāmṛta it is mentioned "This is a work by Ghoṣaka who has attained to the Āryapatha" (आर्यसागप्राप्तस्य घोषकमिधानस्य कृतिः). The work was translated under the Wei dynasty (200 A. D.—265 A. D.) but the name of the translator was not recorded.

In his article on the Abhidharma literature of the Sarvāstivādins" (Journal of the Pali Text Society, 1904-1905) Prof: Takakusu gives the following contents of the chapters of the Abhidharmāmṛta :—

(1) Dāna and Śīla. (2) Forms of birth. (3) Beings that live on food. (4) Karmans. (5) Skandhas. (6) Saṃskāras. (7) Causes. (8) Pure Indriyas. (9) Passions (saṃyojana and anuśaya). (10) Anāsravas. (11) Knowledge. (12) Dhyānas. (13) Miscellaneous meditations. (14) Thirty-seven stages of the holy. (15) Four Āryasatyas. (16) Miscellaneous.

The contents given by Prof. Takakusu should be revised as follows :—

- (1). Read (2) Lokadhātu and gati for (2) Forms of birth.
- (2). Read (3) Sthiti i. e. existence (of Vijñāna i. e. consciousness), Āhāra (= food), and bhava for (3) beings that live on food.
- (3) Read (5) Skandhas, Dhātus and Āyatanas for (5) Skandhas.
- (4) Read (6) Pratitya-Samutpāda for (6) Causes.
- (5) Read (10) Thirty-seven Anāsrava-Pudgalas for (10) Anāsravas.
- (6) Read (14) Thirty-seven Bodhipākṣika dharmas (= dharmas that pertain to enlightenment) for (14) Thirty-seven stages of the holy.

According to Taranath, Bhadant Ghosaka was the inhabitant of Tukhāra country. After the fourth council and the death of Kanīṣka he was invited with Vasumitra by the lord of the country of *Āsmā-parānta*.¹⁶ Bhadant Ghosaka was responsible for a Sarvāstivāda theory which is called *Lakṣaṇānyathātāvādā*, which holds that the changes undergone by the object are in its character ; a mention of this theory is to be found in the Kośa (5. 26). In the Bhāṣya it has been defined as follows : “When the object has entered into its course of existence, it is said to be ‘past’, when it has the character of the ‘past’, but is not entirely deprived of the character of the ‘future’ and the ‘present’ : For example, a man may be attached to one woman but he need not be disgusted with other women”.¹⁷ This has been explained in the *Sphuṭārthā* in the following manner, “If the ‘future’ is deprived of the ‘past’ and the ‘present’ then neither it will be ‘present’ nor it will be ‘past’. If the ‘past’ is deprived of the ‘future’ and the ‘present’, then it will be neither the ‘future’ nor the ‘present’. If the ‘present’ is deprived of the ‘past’ and the ‘future’ then the ‘future’ will be called the ‘present’ and the ‘present’ will be called the ‘past’. Therefore *dharma* is established according to the character which it takes”.¹⁸ Like other Ācāryas of the Sarvāstivāda school Ghosaka also holds that the dharmas exist in the three *Kālas*, the past, the present and the future. But the Sthaviras do not accept this theory. Nāgasena explains this in the following manner while discoursing with King Milinda.

“What does this word “time” mean ?

“Past time, O King, and present, and future”.

“But what ? Is there such a thing as time” ?

16 L’Abhidharmakośa de Vasubandhu, Par L. V. Poussin, Introduction, p. xiv.

17 धर्मो ऽच्च प्रवर्तमानो ऽतीतो ऽतीतलक्षणयुक्तः अनागतप्रत्युत्पन्नाभ्यां लक्षणाभ्यामवियुक्तः । तदथा पुरुष एकस्यां स्त्रियां रक्तः शेषास्वविरक्तः । (कोश ५।२६ कारिकायां स्फुटार्थोद्धृतं भाष्यम्) [स्फुटार्था pp. 460-470, तत्त्वसंग्रह Vol. I, p. 504]

18 यद्यनागतं अतीतप्रत्युत्पन्नाभ्यां वियुक्तं स्याद् एवं सति नानागतमेवोत्पन्नं अतीतं वेति स्यात् । अथातीतं अनागतप्रत्युत्पन्नाभ्यां वियुक्तं स्यात् नानागतं वर्तमानं चातीतं स्यात् । वर्तमानं अतीतानागतभ्यां वियुक्तं स्यात् अनागतमेव वर्तमानं वर्तमानमेवातीतं स्यात् । दृग्बद्ध्यन्तिना हि लक्षणेन युक्तो व्यवस्थाप्यते । [स्फुटार्था p. 469]

‘There is time which exists, and time which does not’.
 ‘Which then exists, and which not’ ?

“There are Saṃskāras, O King, which are past in the sense of having passed away, and ceased to be, or of having been dissolved, or altogether changed. To them time is not. But there are conditions of heart which are now producing their effect, or still have in them the inherent possibility of producing effect, or which will otherwise lead to re-individualisation. To them time is. Where there are beings who, when dead will be reborn, there time is. Where there are beings who, when dead will be reborn, there time is. Where there are beings who, when dead, will not be reborn, there time is not ; and where there are beings who are altogether set free, there time is not—because of their having been quite set free”. (Milinda Pañha Pp. 49-50). It is clear from this that the Sthaviras accept the existence of the ‘present’ only but do not accept the existence of the ‘past’ or the ‘future’. Nāgasena has clarified this by giving an illustration.

“It is like milk, which when once taken from the cow, turns after a lapse of time, first to curds, and then from curds to butter, and then from butter to ghee. Now would it be right to say that the milk was the same thing as the curd, or the butter, or the ghee ?

‘Certainly not...’

‘Just so, O King, is the continuity of a person or thing maintained. One comes into being, another passes away.....’ (Milinda Pañha Pp. 40-41). But the Sarvāstivādins on the strength of some sūtras endeavour to prove the existence of the three *Kālas*. Some portion of the sūtra supporting *Survāstīlā* (the theory that there is the existence of the dharmas in the three *Kālas*) is as follows : “O Bhikṣus, the *rūpa* which was in past, which is in present and which will be in future.....is the *Rūpa* Skandha (*Pañcappakuraṇa-Atṭha Kathā*—Sinhalese edition P. 110). In the *Tattva Saṃgraha* also there has been quoted a portion of a sūtra which supports *Survāstīlā*. The sūtra is as follows :—“O Bhikṣus, if the past form had not existed, then the noble Śrāvaka would not have heard and been entirely indifferent regarding past forms ; hence, because there is a past form or things, therefore the noble Śrāvaka has heard and has thus become indifferent to the past. All this severally would be much too detailed, hence thus whatever form has been past or is in

future,—all this is spoken of briefly as *Rūpa Skandha*".¹⁹ In fact *Sarvāstivāda* means the acceptance of the existence of the dharmas in the three *Kālas*. This concept shows the divergence from the orthodox views of the Sthaviras and has been controverted in *Kathā-Vatthu* (*Sabbamatthi Kathā* 6). If we go into details we can find many points of difference between the Sthaviras and the Sarvāstivādins. In the *Āgamas* we discover a tendency to analyse the dharmas into *Skandha*, *Dhātu* and *Āyatana*. We find the same thing in the Abhidharma also. Among the *Skandhas*, *Manas* (consciousness) is included in the *Vijñāna-skandha*. And in the *Vijñāna-skandha* there are six *vijñānas* : five *Indriya-Vijñānas* and one *Manas-Vijñāna*. Among the *Āyatanas*, *Manas* is called *Manā-Āyatana* and among the *Dhātus*, *Manas* is called *Manodhātu* or *Manovijñānadhātu*. *Manas-Āyatana* and *Manas dhātu* are the same. So also there is no difference between *Manovijñāna* and *Manovijñānadhātu*. Thus *Manas* has been divided into seven dharmas ; five *Indriya-Vijñānas*, *Manas* and *Manovijñāna*. Both the Sthaviras and the Sarvāstivādins concur in this matter.²⁰ According to the Sarvāstivādins there is no difference between the *Manas* and the six *Vijñānas*.²¹ The Sthaviras on the other hand make a difference between the *Manas* and the six *Vijñānas* and moreover they also hold that there is a difference between *Manas* and the *Manovijñāna*. According to the Sthaviras the function of *Manas* is *Pañcadvārāvajjana* (turning to impressions at the five doors of senses) and *Sampaticchana* (receiving the impression) while the function of *Manovijñāna* is *Santīraṇa* (investigating) and *Voṭṭhapana* (determining).²² The Sthaviras hold that the *Hṛdaya*

19 अतीतं चेद्भिक्षवो रूपं नाभविष्यन्न श्रुतवानार्यश्रावको ऽतीते रूपे ऽनपेक्षो ऽभविष्यत् । यस्मात्तर्ह्यस्तीतीतं रूपं तस्माच्छ्रुतवानार्यश्रावकोऽतीते रूपे ऽनपेक्षो भवतीति विस्तरः । तथा यत्किंचिद्रूपम् अतीतमनागतदि तत्सर्वमभिसंक्षिप्य रूपस्कन्ध इति संख्यां गच्छति । [तत्त्वसंग्रह Vol. I, P. 505]

20 मन आयतनमेव सत्तविज्जाणधातुवसेन भिज्जति । [अभिधम्मत्थसंगह ७।४१]
धातवः सप्त च मताः षड् विज्ञानान्यथो मनः । [कोश १।१९ c-d]

21 षण्णामनन्तरातीतं विज्ञानं यदि तन्मनः । [कोश १।१७ a-b] अत्र व्याख्या—“षण्णामिति निर्धारणे षष्ठी । तेषामेव मध्ये नान्यदित्यर्थः ।” [सुट्ठार्था p. 38]

22 अभिधम्मत्थसंगह ३।९-१० and टीका ।

*vastu*²³ is the support (*āśraya*) of these *Vijñānas* which is quite different from them, whereas the *Sarvāstivādin*s do not concede that there is any other support of these *Vijñānas* which is not one of them. According to them any one of the six *Vijñānas*, when it becomes the support of the other ones, is called *Manas*.²⁴ In respect of the support (*āśraya*) of six *Vijñānas*, *Sthaviras* are nearer to the *Yogācāras* than the *Sarvāstivādin*, for the *Yogācāras* hold that there is a *manodhātu*²⁵ which is the support of these *Vijñānas* though it is quite different from them. But *Manodhātu* is not the same as the *Hṛdaya vastu*. The *Hṛdaya- vastu* is included in "Sukhuma rūpa" (subtle form); so it is not a *Citta-dharma* but a *Rūpa-dharma*. Bhadanta Ghosaka, too, holds that there is no such thing as *Manas* or *Hṛdaya- vastu* which is different from the six *Vijñānas* and which becomes the support (*āśraya*) of these *Vijñānas*. According to him *citta*, *manas* and *vijñāna* are the same and if there is any difference between them it is merely in the etymological interpretation [चित्तं मनोविज्ञानमित्यनर्थान्तरम् । निरुक्तावेवान्तरम् । ५।१०]. Though Bhadanta Ghosaka differs from the *Sthaviras* in this matter yet when he discusses the function of *mano-vijñāna* he becomes somewhat identical with the *Sthaviras*. He says that the five *indriya- vijñānas* cannot discriminate or determine (*vivektum*) whereas the *mano-vijñāna* can do this (पंच विज्ञानानि न शक्नुवन्ति विवेक्तुम् । ५।१०). According to the *Sthaviras* there are two functions of *Manovijñāna*: *Santīraṇa* (investigating), and *Voṭṭhapana* (determining) [*Abhidhammattha Saṃgaha* 3. 9-12]. If there is any difference between *Viveka*

23 मनोधातु इदं...निस्सिता येव पवत्ति । मनोविज्ञाणधातु इदं निस्सायेव पवत्ति । पंच विज्ञाणधातुयो पंच पसादवत्थूनि (=चक्खुसोतधानजिह्वाकायवत्थूनि) निस्सायेव पवत्ति । [अभिधम्मसंगह ३।२५]

ताम्रपर्णीया अपि हृदयवस्तु मनोविज्ञानधातोरश्रयं कल्पयन्ति । तच्चारूपधातावपि विद्यते इति वर्णयन्ति । [स्फुटार्था p. 39]

But according to the *Abhidhammatthasaṃgaha* there is no *Hṛdayavastu* in *Arūpadhātu* "वत्थुसंगहे वत्थूनि नाम चक्खुसोतधानजिह्वाकाय-इदयवत्थु चेति छब्बिधानि भवन्ति । तानि कामलोके सब्बानि पि लब्बन्ति । रूपलोके धानादित्थं नत्थि । अरूपलोके पन सब्बानिपि न संविज्जन्ति । [अभिधम्मसंगह ३।२४]

24 षष्ठाश्रयप्रसिद्ध्यर्थम् [कोश १।१७ C]

25 योगाचारदर्शनेन तु षड्विज्ञानव्यतिरिक्तोऽप्यस्ति मनोधातुः । [स्फुटार्था p. 39]

(*Vivektum*) of Ghosaka and *Santirana* and *Voṭṭhapana* of the Sthaviras it is that the former puts it in brief while the latter in details.

Bhadanta Ghosaka counts *Avijñapti* (un-manifested form) as a *rūpa-skandha* like the *Vaibhāsikas* and defines it thus : *Avijñapti rūpa* arises] either in a *kuśala citta* (good mind) or in an *akuśala citta* (bad mind) but not in an *avyākṛta citta* (neutral mind) because the *avyākṛta citta* is very feeble in nature—कुशलकुशलचित्तं भवत्यविज्ञप्तिरूपं न त्वव्याकृतचित्तं । तत्कस्यहेतोः । अव्याकृतचित्तस्याति-दुर्बलत्वात् [४१८] If this simple definition is compared with the definition given in the *Abhidharma Kośa* (I, 11)²⁶ then we will see how hard the latter is to understand. Perhaps Vasubandhu was conscious of this ; that is why, he also like Ghosaka has given a simple definition in his commentary on *Kośa* (I, 11) which runs as follows : विज्ञप्तिरमाधिसंभूतं कुशलाकुशलरूपमविज्ञप्तिः । Referring to this it is said in the *Sphuṭārthā* that the Ācārya has defined *avijñapti rūpa* in brief in order to make it easily intelligible to the students (शिष्यसुखावबोधार्थं संक्षेपतो वाक्येन तदविज्ञप्तिरूपं दर्शयत्याचार्यः).

The *Yogācāras* also accept the *avijñapti* and have included it in the *dharmāyatana* (location of the elements). The Sthaviras do not accept *avijñapti* ; instead, they accept *Sūkṣma rūpa* i. e. subtle form or matter ("*Sukhuma rūpa*"—*Abhidhamattha saṃgaha* VI, 8). In the *sūkṣma rūpa* there are many dharmas such as *jarā* (old age), *anityatā* (impermanence) etc., which Ghosaka, Vasubandhu, and Asaṅga have included in *cittaviprayukta saṃskāras* (i. e. "composite energies apart from the matter and mind"). These differences show how difficult it is to reduce to a system the various dharmas which have been described in the *Tripitaka*. Keeping this difficulty in view, Bhadanta Nāgasena says—"Suppose O King, a man were to wade down into the sea, and taking some water in the palm of his hand, were to taste it with his tongue. Would he distinguish whether it were water from the Ganges or from the Jumna, or from the *Aciravatī*, or from the *Sarabhū* or from the *Māhī* ?

'Impossible, sir'.

'More difficult than that, great king, is it to have distinguished

26 विक्षिप्ताचित्तकस्यापि योऽनुबन्धः शुभाशुभः ।

महाभूतान्पुपादाय सा ह्यविज्ञप्तिरुच्यते ॥ [कोश ११११]

between the mental conditions which follow on the exercise of any one of the organs of sense !' [Milinda Pañha, P. 88].

Despite this difficulty and the differences in the classification and enumeration of the dharmas in the different systems, there is an agreement amongst them as regards the fundamentals. All accept that there are five *skandhas*, twelve *āyatana*s and eighteen *dhātus*. But when the different schools of the ābhidhārmikas go into the details then they enumerate and classify dharmas differently. According to the Sthaviras the number of the dharmas is 88, while the Sarvāstivādins put the number as 75 and the Yogācāras as 100. Briefly speaking according to the different schools all the dharmas can be classified under three heads, namely, *rūpa skandha*, *manas āyatana* and *dharmadhātu*.

The following are the 88 dharmas according to the Sthaviras—

- Rūpa*, 12 = 5 *Prasāda rūpa* (the five sensitive qualities);
Cakṣus (eye), *Śrotra* (ear); *Ghrāṇa* (nose);
Jihvā (tongue); *Kāya* (body)
 7 *Viśaya-rūpa* : *Rūpa* (colour), *Śabda* (sound)
Gandha (smell), *Rasa* (taste), the three kinds of
Spraṣṭavya (= touch or contact) and they are
Prithvīdhātu Spraṣṭavya (contact of the earth),
Tejodhātu spraṣṭavya (contact of the fire)
Vāyudhātu spraṣṭavya (contact of the air).
- Manas*, 7 = *Citta* (the simple cognition), *manovijñāna* (the
 reflective cognition), *Cakṣurvijñāna* (eye conscious-
 ness), *Śrotravijñāna* (ear consciousness), *Ghrāṇa*
vijñāna (nose consciousness), *Jihvā vijñāna*
 (tongue consciousness), *Kāya vijñāna* (body
 consciousness).

Dharmadhātu 69 = 1 *Vedanā skandha*.

1 *Samjñā Skandha*.

50 *Caitasika* (mental dharmas excluding
Vedanā and *Samjñā*).

16 *Sūkṣma rūpa* (= subtle form) as shown
 in the following table).

1 *Nirvāṇa* (asaṃskṛita).

16 *Sūksmarūpa* (= 16 subtle forms) :—

[1-10] *Aniṣpanna rūpa* (10)

(1) *Pariccheda rūpa* (material quality of relative limitation)

(2-3) *Vijñapti rūpa* (= material quality of expression) :

Kāya vijñapti (bodily expression)

Vāgvijñapti (vocal expression)

(4-6) *Vikāra rūpa* (= conditions of matter) :

Laghutā (= lightness)

Mṛdulatā (= pliancy)

Karmanyatā (= adaptability)

(7-10) *Lakṣaṇa rūpa* (= The essential characteristics of material quality) :

Upacaya (= growth)

Samtati (= continuity)

Jarā (= Oldness)

Anityatā (= death)

[11-12] *Bhāva rūpa* (= material qualities of sex) :

Strītvā (Female)

Puruṣatva (Male)

[13] *Hṛīḍya vastu* (= heart the seat of consciousness)

[14] *Jīvitendriya* (= vital force)

[15] *Āhāra* (= Food)

[16] *Āpodhātu* (= water) not included in the three *spraṣṭavya* (= contacts).

75 dharmas according to Sarvāstivādins :—

Rūpa 10 = 5 sense organs : Eye, Ear, Nose, Tongue and Body.

5 sense objects : Colour, Sound, Smell, Taste, Touch or Contact.

Manas 1 (the Sarvastivādins accept 7 kinds of *Manas* e. Citta but while enumerating 75 dharmas they count them as one).
harmadhātu 64 = 1 *Vedanā Skandha*.

1 *Samjñā Skandha*.

44 *Caitasika* or mental dharmas excluding *Vedanā* and *Sañjñā*.

14 *Cittaviprayukta Saṃskārās* or non-mental dharmas they are :—

1 *Prāpti*—attainment.

2 *Aprāpti*—non-attainment.

3 *Sabhāgatā*—common characteristics.

4 *Āsaṃjñika*—absence of perception.

5 *Asaṃjñi Samāpatti*—state of meditation producing cessation of perception.

- 6 *Nirodha Samāpatti* = state of meditation producing cessation of mental activity.
- 7 *Jīvitendriya* = life.
- 8 *Jāti* = origination.
- 9 *Jarā* = decay
- 10 *Sthiti* = continuance
- 11 *Anityatā* = impermanence
- 12 *Nāmakāya* = words
- 13 *Paḍa kāya* = sentence
- 14 *Vyañjana kāya* = letters
- 1 *Avijñāpti rūpa*
- 3 *Asaṃskṛtas* ; *ākāśa* = space, *Pratisaṃkhyā nirodha*, *Apratisaṃkhyā Nirodha*.

The classification and enumeration of the dharmas in the Abhidharmāmṛta are different from that of the Kośa. The former gives the number of Caittas or mental dharmas as 40 and the *Citta Viprayukta dharmas* or non-mental dharmas as 17. The Abhidharmāmṛta does not mention Aprāpti among the non-mental dharmas. It includes *prthagjanatva* in the non-mental dharmas like the *Abhidharma Samuccaya* but unlike the *Kośa*. *Sthānaprāpti*, *vastuprāpti* and *āyatana prāpti* considered as different from *prāpti* have found place in the Abhidharmāmṛta though they have not been mentioned either in the *Kośa* or the *Samuccaya*.

The 100 dharmas of the Yogācāras :—

Rūpa 10 = 5 sense organs as of the Sarvāstivādins.

5 sense objects as of the Sarvāstivādins.

Manas 8 = 1 *ālaya vijñāna*

1 *manas*.

6 *vijñānas* i. e. *Cakṣurvijñāna* etc.

Dharmadhātu 82 = 1 *Dharmāyatna-saṃgrhita-*

rūpa (= form or matter that has been included in *dharmāyatana*)

1 *Vedanā Skandha*.

1 *Samjñā Skandha*.

49 *Caitasika* or mental dharma excluding *Vedanā* and *Samjñā*. Besides the 44 *Caitasikas* of the Sarvāstivādins the *Yogācāras* include in them five more *caitasikas*, namely *amoha* i. e. freedom from stupidity or ignorance, *dṛṣṭi* or wrong view, *muṣṭa*

smṛtitā or absence of memory, *asaṃprajanya* or wrong judgment, *vikṣepa* or eccentricity.

24 *Citta-viprayuktas* or non-mental dharmas i. e., the 13 *viprayukta dharmas* out of 14 accepted by the Sarvāstivādins, *aprāpti* being left out and 11 more and they are *prithagjanatva*, *pravṛitti*, *pratiniyama*, *yoga*, *java*, *anukrama*, *kāla*, *deśa*, *saṃkhyā*, *sāmagrī* and *bheda*.

More than 100 dharmas have been listed in the *Samuccaya* (Pp. 3, 5, 10, 12) though they are only 100 in number, for *tathatā* being five-fold has been counted as five instead of as one. In like manner *dr̥ṣṭi* has been counted as five instead of one. *Aprāpti* has been mentioned in the *Kośa* but not in the *Samuccaya* (Pp. 225-228). In the "Systems of Buddhist Thought" *bheda* has been listed among non-mental dharmas which is found neither in the *Kośa* nor in the *Samuccaya*. Including *bheda* the total number of dharmas is 100 but in the *Samuccaya* this number is 99.

If we make a comparative study of the dharmas enumerated under the *Sūkṣma rūpa* and the *Cittaviprayuktas* then we find a gradual development in the classifications of the dharmas as adopted by the Sthaviras, the Sarvāstivādins and the Vijñānavādins. And this development is from the gross towards the subtle.

The Sthaviras count *jāti*, *jarā*, *anityatā*, and *jīvītendriya* in *sūkṣma rūpa* whereas the Sarvāstivādins and the Vijñānavādins count them in the *Cittaviprayukta Saṃskāras*. In comparison with *rūpa skandha*, *saṃskāra skandha* is more subtle. The Sthaviras consider *ākāśa* as a *Saṃskṛta dharma* (composite element) for they include it in the *sūkṣma rūpa*. But the Sarvāstivādins and the Vijñānavādins do not consider *ākāśa* as the *Saṃskṛta dharma* at all. According to them *ākāśa* like *Nirvāṇa*, is also an *asaṃskṛta dharma*. Unlike the Sthaviras and the Sarvāstivādins, the Vijñānavādins count *āniñjya*, *saṃjñāvedayita-nirodha* and *tathatā* among the *asaṃskṛta dharmas* beside *ākāśa* and *Nirvāṇa*.

There are differences in the enumeration of the *Caitasikas* or mental dharmas as found in the *Samgraha* (= *Abhidhammattha Saṅgaha*), the *Kośa*, the *Samuccaya* (= the *Abhidharmasamuccaya*) and the *Amṛta* (= the *Abhidharmāmṛta*). In the *Samgraha* the number of *Caitasikas* is 52, in the *Kośa*, 46, in the *Samuccaya* 51 and

in the *Amṛta* 40. There are 24 *Caitasikas* which are common to all. They are :—

- Cetanā* = Volition or motive.
- Chanda* = Conation.
- Manaskāra* = attention.
- Vedanā* = Sensation.
- Samjñā* = conception.
- Samādhi* = concentration.
- Sparśa* = contact.
- Smṛti* = memory.
- Adhimokṣa* = determination.
- Prajñā* = intellect.
- Alobha* = freedom from covetousness.
- Adveṣa* = freedom from hatred.
- Apatrapā* = shame.
- Upekṣā* = indifference.
- Prasrabdhi* = peacefulness of mind.
- Vīrya* = diligence.
- Hrī* = Pudency.
- Īrṣyā* = jealousy.
- Auddhatya* = distraction.
- Kaukrtya* = repentance.
- Moha* = ignorance.
- Mātsarya* = miserliness.
- Māna* = conceit.

According to the Sthaviras there are two types of *Prasrabdhi* (calmness): *Kāya prasrabdhi* (= calmness of psychic factors) and *Citta-prasrabdhi* (= calmness of mind). There is no mention of *Kaukrtya* in the *Amṛta*.

The following dharmas are found only in the *Samgraha* :

Prīti = a thrill of pleasant sensation

Viratitraya = three abstinences :

- (1) *Samyāg Vak* = right speech
- (b) *Samyak Karmnyatā* = right action
- (c) *Samyagājīva* = right livelihood

Apramāṇa dvaya = two illimitables :

- (a) *Karuṇā* = compassion
- (b) *Muditā* = joy (on the prosperity of other)

Lobha = covetousness .

Kāya-rjukatā = rectitude of the psychic factors.

Citta-rjukatā = rectitude of mind

Kāya-karmanyatā = fitness of the work of the psychic factors

Citta-karmanyatā = fitness of work of mind

Kāya-prāgunyatā = proficiency of the psychic factors

Citta-prāgunyatā = proficiency of mind

Citta-mṛdūtā = pliancy of mind

Kāya-laghutā = buoyancy of the psychic factors.

Citta-laghutā = bouyancy of mind.

Āsamprajanya (= wrong judgment) and *amoha* (= freedom from stupidity or ignorance) are the two dharmas which are found in the *Samuccaya* but are not found in the *Kośa*, the *Samgraha* and the *Amṛta*. In the *Amṛta* there is the mention of five dharmas namely, *mahāmāna* (= great conceit), *mithyādhimukti* (= wrong determination), *mithyā-manaskāra* (= wrong attention), *mithyā saṃskāra* or *mithyā kṛtya* (= wrong action or action without care) and *avidyā* (= ignorance) as different from *moha* (= stupidity) but they are not found in the *Samgraha*, the *Kośa* and *Samuccaya*.

The following are the ten dharmas which have been maintained in the *Amṛta*, the *Kośa* and the *Samuccaya* but not in the *Samgraha* :

Apramāda = carefulness

Avihimsā = harmlessness (non-violence)

Āśradhya = absence of faith.

Upanāha = enmity

Kauṣṭhya = indolence

Pradāśa = anguish

Māyā = flattery

Mrakṣa = hypocrisy

Śāṭhya = trickery

Muṣitasmr̥titā (= absence of memory) and *Vikṣepa* (= eccentricity) are found in the *Amṛta* and the *Samuccaya* but not in the *Kośa* and the *Samgraha*. *Dṛṣṭi* on the other hand is found in the *Samgraha* and the *Samuccaya* but not in the *Kośa* and the *Amṛta*, *Vihimsā* (= injury), *māda* (= arrogance), *rāga* (= affection) and *pramāda* (= carelessness) are found in the *Kośa* and the *Samuccaya* but not in the *Amṛta* and the *Samgraha*.

There are some dharmas which are found in all the three but not in the *Amṛta*. They are :

Anapatrapā = shamelessness for one's self

Āhrikya = shamelessness for another

Vicāra = judgment

Vitarka = discussion

Vicikitsā = doubt

Styāna = idleness

Middha = torpor

This effort of enumerating the *Caitasikas* does not imply that there are no other *Caitasikas* besides the already enumerated ones. The dharmas which have not been mentioned in the *Amṛta* do not suggest that the author of the *Amṛta* does not accept them. In the *Amṛta* *dr̥ṣṭi* has been counted in *Samyojanas* and not in the *Caitasikas*. *Samyojanas* are also the mental dharmas and *dr̥ṣṭi* has been counted among them and so it is clear that *dr̥ṣṭi* is also a *caitasika* (= mental dharma).

All the *Kuśala* (= good) and the *Akuśala* (= bad) mental dharmas can be included in the following six dharmas :

<i>Kuśala</i>	<i>Akuśala</i>
<i>Alobha</i> = freedom from covetousness	<i>Lobha</i> = Covetousness
<i>Adveṣa</i> = freedom from hatred	<i>Dveṣa</i> = Hatred
<i>Amoha</i> = freedom from ignorance	<i>Moha</i> = Ignorance

Among these *Amoha* is found only in the *Samuccaya*. The *Samgraha* considers *Amoha* as identical with *Prajñendriya*—

पञ्चिन्द्रियं ति अमोहोयेव [अभिधम्मत्तसंगह २।७ टीका]

In the *Kośa* and the *Amṛta*, *Prajñā* has been counted but not *amoha*. It seems that they also do not make any difference between *amoha* and *prajñendriya*. Only the *Samuccaya* has made a difference between the two. In the *Amṛta*, *moha* has been counted as different from *avidyā* but we do not find this in the *Kośa*, the *Samgraha* and the *Samuccaya*. According to the *Amṛta* the *moha* is the ignorance in respect of the objects of perception (वस्तुष्वनवबोधो मोहः ६।१५) and *avidyā* is the ignorance in respect of the *tridhātus* i. e., the three

worlds : World of desire, world of form and world without form (त्रधातुक्रमज्ञानमविद्या ६।१६). *Dveṣa* or *pratigha* (= hatred) are found in all of them, but *Krodha* (= anger) is not mentioned either in the *Amṛta* or in the *Samgraha*. Most probably it has been considered to be included in *dveṣa* and so has been left out. The *Kośa* and the *Samuccaya* mention *rāga* (= attachment) but not the *Amṛta* or the *Samgraha*. The *Samgraha* possibly considers it as identical with *lobha* (= covetousness) but in the *Amṛta* neither *rāga* has been counted nor *lobha*. The *Amṛta* mentions *alobha* in *Kuśāla dharmas* ; so ordinarily there ought to have been the mention of *lobha* in the *akuśāla dharmas* but this has not been done. As *rāga* and *lobha* originate from *viprayāsa* (= error) perhaps on that account they have been left out and *mithyādhimukti* (= wrong determination) has been counted in their place. And *mithyādhimukti* is nothing but the *aparityāga* (= not giving up) of the *viprayāsa*. The *Amṛta* has included *mithyā-manaskāra* (= wrong attention) but not *drṣṭi* (= wrong view) and there is not much difference among them. *Pramāda* (= carelessness) and *Kaukr̥tya* (= repentance) have been left out by the *Amṛta* but *mithyāsaṃskāra* or *mithyākṛtya* (= wrong action) included and there is little difference between the latter and the former two. This very clearly shows that the enumeration of the caitasikas is only an *upalakṣaṇa* (the implication of other similar objects where only one is mentioned).

All the traditions of Ābhidhārmikas have paid much attention to the division and classification of *Citta*. The *ṣaḍ vijñānas* (five sense perceptions and thought discrimination) have the same place of honour in all the traditions but all of them do not agree so far as the divisions of *Citta* apart from the six vijñānas are concerned and this we have discussed before. The following are the four main divisions of *Citta* according to the Sthaviras :

Pratisaṃkhi citta : Consciousness connecting one
life with other.

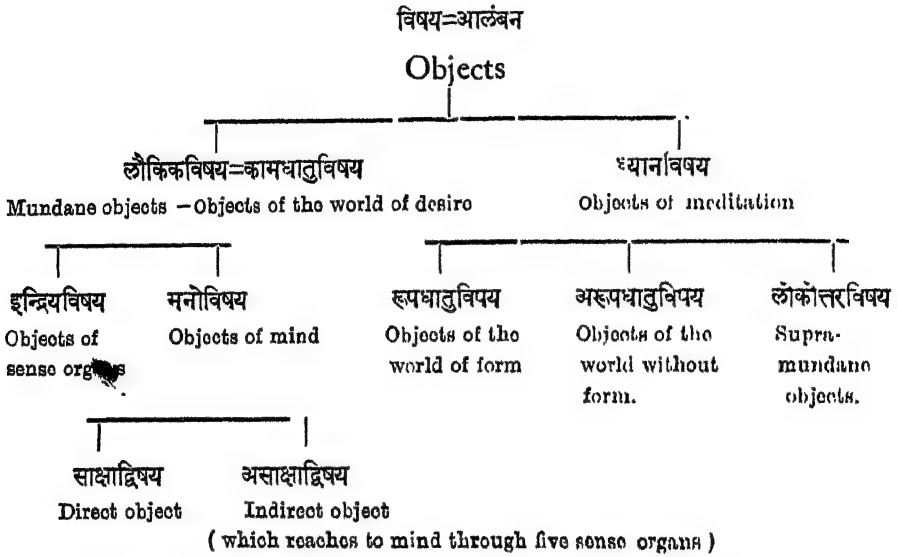
Bhavaṅga citta : The current of the passive mind.

Vīṭhī citta : The current of the active mind.

Cyuti citta : Consciousness disconnecting the
present life.

Among these bhavaṅga citta is more or less similar to the *ālaya vijñāna* of the Yogācāras.

The passive mind, *bhavāṅga citta* becomes active (*vāthā*) when it is disturbed by any kind of impression either of the outer object (बाह्यविषय) or the inner object (आभ्यन्तर विषय) The following table will show the classification of the objects :

How the impression of the outer object reaches to the mind has been explained by the following simile :—A man lost in deep sleep is lying at the foot of a mango tree. A fruit drops down by his side and he suddenly gets up and strives to find out what has disturbed him. He sees the mango fruit near by, picks it up and examines it by smelling. Having ascertained that it is quite ripe, he eats it.

Bhavāṅga citta (Passive mind) is like the “deep sleep”. *Pancadvārāvarjana citta* is like the “getting up and striving to find out what has disturbed him”, which urges five sense-organs to find out the particular objects. Sense perceptions (इन्द्रियविज्ञान) is like the “seeing of the mango fruit.” There are five kinds of sense perception : (1) Eye perception (चक्षुर्विज्ञान) ; (2) Ear perception (श्रोत्रविज्ञान) ; (3) Nose perception (घ्राणविज्ञान) ; (4) Tongue perception (जिह्मविज्ञान) and (5) Body perception (कायविज्ञान). *Sampratiichana citta* is like the “picking up of the mango fruit” which receives the sense perception. *Santirana citta* is like the “examination by smell” which examines the perception. *Vyavasthāpana citta* is like “ascertaining that the fruit is ripe” and its function is to deter-

mine the perception. *Javana citta* is like the "eating of the fruit." It is called *Javana* because it is most active in the all-active minds.

When the object reaches directly to the mind it is always of determined character. Hence *Javana citta* arises just after the *Manodvārāvarjana citta*.

Javana citta, whether it arises after *Vyavathāpana citta* or *Manodvārāvarjana citta* is of three kinds :—*Kuśala* (good), *Akuśala* (bad) and *Avyākṛta* (neutral). The resultant consciousness (*Vipāka citta*) of these *Javana citta*s is called *Tadālamhana citta* which does the function of registering the impressions in the mind. After this the mind reaches to the passive state again and this is called *Bhavāṅga pāta*.

The object of meditation reaches directly to the mind and is of determined character. Hence there too, the *Javana citta* arises after the *Manodvārāvarjana citta* which is always of good nature. The attachment for the object of meditation is not like the attachment for the object of desire. So in the *Dhyāna vithi* *Bhavāṅgapāta* comes just after the *Javana citta* and the *Tadālamhana citta* does not come in between.

The idea behind this whole cumbrous discussion and analysis of the dharmas is to bring home the fact that the *Jīva* or *ātman* is not a single unit but is composed of so many dharmas. And by realising this fact the *Sādhaka* will not be led astray by the *ātma-dṛṣṭi* which is at the root of all worldly evils. That is why the teachers in the past have said that, "there is suffering but no sufferer, there is action but no actor, there is nirvāṇa but no *ātman* to attain it, there is the path but no goer"—

दुःखमेव हि न कोचि दुःखितो

कारको न किरिया व विज्जति ।

अत्थि निब्बुति न निब्बुतो पुमा

मग्गमत्थि मग्गको न विज्जति ॥

(quoted in the Visuddhimagga Ed. Kosambi p. 358)

The Blessed one had also said—"When one realises with *prajñā* (wisdom) that dharmas are *anātman*, one gets disgusted with suffering. This is the path of Purity (= निर्वाण)".

सब्बे धम्मा अनत्ताति यदा पन्नाय पस्सति ।

अथ निब्बिदन्ति दुःखे एस मग्गो विसुद्धिया ॥

[धम्मपद २७९]

The Abhidharma has discussed the Path of Purity mainly with the analysis of the dharmanas. On this subject there is a vast literature in Chinese and Tibetan besides the Abhidharma Piṭaka. Leaving aside the Pali Abhidharma literature, the following works have come down to us in Sanskrit :

(1) Abhidharmakośakārikā of Vasubandhu ; edited by Dr. B. Gokhale and published in the Roman script in the Journal of the Royal Asiatic Society, Bombay 19. A critical edition in the Devanagari script by Dr P. C. Bagchi is to be published soon.

(2) Abhidharmakośa Bhāṣya of Vasubandhu it is being edited by Mr Prahlad Pradhan of Santiniketan.

(3) Abhidharma Samuccaya of Asaṅga edited by Mr Prahlad Pradhan of Santiniketan. The photo-copy of the above mentioned works were brought from Tibet by Rahul Sāmkṛtyāyana and are preserved in the Bihar Research Society Museum.

(4) Sphutārthā Abhidharma Kośa Vyākhyā of Yaśomitra ; edited by Unrai Wogihara and published in Roman script in Tokyo (Japan)

In all these works the Abhidharma has been discussed very elaborately but still there remained a want for a brief and simple treatise on the subject which I have tried to make good in my own humble way by rendering the *Abhidharmāmṛta* into Sanskrit from its Chinese version. I hope the publication of this valuable work of Bhadanta Ghoṣaka will be appreciated by the scholars interested in the study of the Abhidharma. The division and the arrangement of the subject matter in this work have their own special feature. Dharma Vicaya being the main topic of the abhidharma ought to have been discussed in the beginning but *Dāna* and *Śīla* have been treated first in the *Abhidharmāmṛta* and thus we see that the order of the graduated discourse of the Blessed one has been followed. We find in the Mahāvagga (Khandhaka 1, Vii-X) that the Blessed one addressed a graduated discourse namely, discourse on charity, discourse on conduct, discourse on the heavenly bliss, and made clear the misery, the worthlessness and the defilement of the sense-pleasures and the blessing in their renunciation.

We are giving below the contents of the chapters of the *Abhidharmāmṛta* together with the references of those topics as found in the *Kośa* :

1. *Dāna, Sīla* (Kośa IV, 13-34, 113-127).
2. *Lokadhātu, Gati* (Kośa III, 1-3, 45-48)
3. *Sthiti, Āhāra, Bhava* (Kośa III, 7, 38, 41, 10. 13, 37-38)
4. *Karma* (This has been discussed more fully in the fourth chapter of the Kośa)
5. *Skandha, Dhātu, Āyatana* (Kośa I, 7-18, 28-48)
6. *Samskāra* (Kośa II, 23-48)
7. *Pratītya Samutpāda* (Kośa III, 20-29)
8. *Pañcuddha Indriya* (Kośa II, 1-21)
9. *Samyojana* (this has been discussed in the fifth chapter of the Kośa).
10. *Saptatrimśat Ārya pudgala* (Kośa VI chapter)
11. *Jñāna* (Kośa VII chapter)
12. *Dhyāna* }
13. *Samkīrṇa dhyāna* } (Kośa VIII)
14. *Saptatrimśat Bolhipākṣika dharmas* (Kośa VI, 67-79)
15. *Catur āryasatya* (Kośa VI, 2, 17, 27)
16. *Prakīrṇaka* (Kośa V 9, 7 ; II 35-48).

A few words here may be added regarding the translator of the work, whose name unfortunately we do not find mentioned in the work. The language and the style of the Chinese versions are not always polished as we find in the translations of Kumārajīva and Hsuan-tsang. But from the Chinese translation of the present work we can guess that the style of the author is lucid and the treatment of the subject has been brief and sententious. However, we also find some unintelligible expressions in the text though they occur very rarely, as we can very well see in the following passages :

“अध्यात्मम् अनभिभूतरूपसंज्ञी बहिर्धा पश्यति रूपाणि परित्तानि शुद्धानि इति प्रथमम् अप्रमाणायतनं द्वितीयम् अध्यात्मम् अभिभूतरूपसंज्ञी बहिर्धा पश्यति रूपाणि परित्तानि शुद्धानि इति तृतीयम् अप्रमाणायतनं चतुर्थम् अन्यानि नीलपीतलोहितावदत्तानि भावनीयानि चत्वारि” [१३।९]

(Quoted from the Sung dynasty edition of the Tripiṭaka which is without punctuation)

Like the *Abhibhāvāyatanas*, the *Apramāṇyāyatanas* are also eight in number. The expressions of both are mostly similar ; we are quoting below the portion which discusses the *Abhibhāvāyatana* :

“अध्यात्मं रूपसंज्ञी बहिर्धा पश्यति रूपाणि परित्तानि.....इति प्रथममभिधायतनम् । अध्यात्मं रूपसंज्ञी बहिर्धा पश्यति रूपाणि अप्रमाणानि.....इति द्वितीयमभिधायतनम् । अध्यात्मम-रूपसंज्ञी बहिर्धा पश्यति रूपाणि परित्तानि.....इति तृतीयमभिधायतनम् । अध्यात्ममरूपसंज्ञी बहिर्धा पश्यति रूपाणि अप्रमाणानि.....इति चतुर्थमभिधायतनम् । अध्यात्ममरूपसंज्ञी पश्यति रूपाणि नीलानि.....इति पंचममभिधायतनम् । पीतलोहितावदान्यप्येवमेव ॥” [१३।८]

In the wordings of first and the second *Abhibhāvāyatanas* there is little difference. In the first the adjective used after ‘*Rūpāṇi*’ is ‘*Parittāṇi*’ and in the second is ‘*apramāṇāṇi*’. In the third and the fourth *abhibhāvāyatanas*, we find the same thing. The expressions used in the first four *apramāṇāyatanas* are similar to those used in the first four *abhibhāvāyatanas*. The main difference is that in the *abhibhāvāyatanas* we find the expressions *rūpasamjñi* and *arūpasamjñi* whereas in the *apramāṇāyatanas* the expressions used are *anabhibhūta rūpasamjñi* and *abhibhūtarūpasamjñi*. Taking the similarity of the first two *apramāṇāyatanas* and *abhibhāvāyatanas* into consideration, the reading of first has been given while the second has been left out and in its place only *dvitīyam* has been written for the sake of brevity. The same thing has been done in the case of the third and fourth also. If we replace the words *dvitīyam* and *caturtham* by complete sentences the reading would be as follows :—

“अध्यात्ममनमिभूतरूपसंज्ञी बहिर्धा पश्यति रूपाणि अप्रमाणानि शुद्धानि इति द्वितीयम-प्रमाणायतनम् ”

“अध्यात्मममिभूतरूपसंज्ञी बहिर्धा पश्यति रूपाणि अप्रमाणानि शुद्धानि इति चतुर्थ-मप्रमाणायतनम्”

Having considered the words “*dvitīyam*” and “*caturtham*” as two independent sentences, the text ought to have been punctuated but this has not been done in any of the Chinese editions. With proper punctuation the reading of the *apramāṇāyatanas* will be as follows :

“अध्यात्ममनमिभूतरूपसंज्ञी बहिर्धा पश्यति रूपाणि परित्तानि शुद्धानीति प्रथममप्रमाणायतनम् । द्वितीयम् । अध्यात्मममिभूतरूपसंज्ञी बहिर्धा पश्यति रूपाणि परित्तानि शुद्धानीति तृतीयमप्रमाणायतनम् चतुर्थम् । अन्यानि नीलपीतलोहितावदातानि भावनीयानि चत्वारि ॥” [१३।९]

It is very difficult to say whether this brevity in the treatment of the subject matter causing sometimes unintelligibility of the expressions is of the original author or the translator. Later on we

find that translators like Kumārajīva and Hiuan-tsang have cared more to make the sense of the text clear rather than to be literal. Though the style of the translator of the Abhidharmāmṛta is not so elegant yet the lucidity and the clarity of the original text have been faithfully preserved. Perhaps due to the luscious treatment of the abhidharma which is as dry as dust, Bhadanta Ghoṣaka has called his treatise the Abhidharmāmṛta (= the ambrosia of Abhidharma). Besides the Abhidharmāmṛta we also find references to his another work, the *Jñānotpādana Śāstra* in the *Vibhāṣā*.

भदन्तघोषकप्रणीतम्

अभिधर्माभूतशास्त्रम्

प्रथमो विन्दुः

दानं शीलं च*

१। कतमद् दानं। स्वस्वामिकानां धनवस्तूनां वितरणं दानं। तत्
त्रिविधहेतोर् भवति। आत्महेतोः परहेतोः परात्महेतोश्च। चैत्यमंदिराणां बुद्ध-

* ननु शास्त्रादौ प्रतिपादयिषितस्य विषयस्य सप्रयोजनस्योद्देशः क्रियते ऽभियुक्तैस्तदिह
न कृत्वा किमकाण्डे दानशीलयोः प्रतिपादनारंभः। न हीदं प्रकरणं केवलमधिशीलशिक्षानिरूपण-
परं येन तदारंभे दानशीलप्रतिपादनं यथास्थानं स्यात् प्रयुत अधिप्रज्ञाशिक्षानिरूपणपरस्यास्य
शास्त्रस्य प्रज्ञया भावनीया धर्मा निर्देष्टव्याः। तथा चाह भगवान्—

सब्बे संखारा अनिच्चाति यदा पञ्जाय पस्सति ।

अथ निब्बिन्दति दुक्खे एस मग्गो विसुद्धिया ॥

सब्बे संखारा दुक्खाति यदा पञ्जाय पस्सति ।

अथ निब्बिन्दति दुक्खे एस मग्गो विसुद्धिया ॥

सब्बे धम्मा अनत्ताति यदा पञ्जाय पस्सति ।

अथ निब्बिन्दति दुक्खे एस मग्गो विसुद्धिया ॥ [धम्मपद २७७-२७९]

एवं प्रज्ञया अनात्माकारेण भावनीयाः सर्वधर्माः अनित्यदुःखाकाराभ्यां च भावनीयाः संस्काराः
पूर्वमधिप्रज्ञाशिक्षाप्रतिपादनपरे शास्त्रे निरूपणीयाः। यतस्तेषां धर्माणां भावनैव विशुद्धेः
सर्वसंस्करणरूपमलरहितस्य निर्वाणस्य मार्गः। इति यो ऽयमनुयोगस्तत्रोच्यते। दानशीलकथया
श्रोतुर्जायते चित्तं कथं मृदु विनीवरणं उदग्रं प्रसन्नं च। तथाभूते चित्ते बुद्धानां सामुत्कर्षिका
धर्मदेशना लब्धास्पदा भवति तस्मात् परमसूक्ष्मस्य पंडितरूपवेदनीयस्य धर्मप्रविचयलक्षणस्य तत्त्वस्य
प्रतिपादनात्पूर्वं चित्तप्रसादोपायभूताया दानशीलकथाया नाप्रासंगिकत्वम्। दृश्यते चैवंविधः क्रम-
स्तथागतस्यानुपूर्विकप्रवचने— “भगवा अनुपुब्बिकथं कथेसि। सेय्यथीदं दानकथं शीलकथं
सगगकथं कामानं आदीनवं ओकारं संकिल्लेसं नेक्खम्मे आनिसंसं पकासेसि। यदा भगवा
अज्जासि.....(सोतारं) कल्लचित्तं मुदुचित्तं विनीवरणचित्तं उदगगचित्तं पसन्नचित्तं अथ
या बुद्धानं सामुत्कर्षिका धम्मदेसना तं पकासेसि। दुक्खं समुदयं निरोधं मग्गं” ति [महावग्गस्स
महाखण्डके यसपव्वज्जाप्यसंगे । मन्ये भदन्तघोषको ऽपि भगवत आनुपूर्विकप्रवचनमनुसरन्नेव
अस्याभिधर्माभूतशास्त्रस्यारंभे दानशीलकथामारब्धवान् ॥

प्रत्येकबुद्धार्हतां चोपस्थानमात्महेतोः । सत्त्वैभ्यो दानं परहेतोः । जनेभ्यो दानं परात्महेतोः ॥

२ । चित्तक्षेत्रवस्तुकुशलैः कुशलफलप्राप्तिः । कतमचित्तकुशलं । परिशुद्धा श्रद्धा पूजा च ॥ कतमत् क्षेत्रकुशलं । महापुण्याः दुःखिताः महापुण्याश्च दुःखिताश्च । के महापुण्याः । बुद्धा बोधिसत्त्वाः प्रत्येकबुद्धा अर्हन्तो ऽनागामिनः सकृदागामिनः स्रोत आपन्नाश्च । के दुःखिताः । तिर्यंचो वृद्धा रोगिणो बधिरा अन्धा मूकास्तथाविधा अन्ये च दुःखिताः । के महापुण्याश्च दुःखिताश्च । बुद्धा बोधिसत्त्वाः प्रत्येकबुद्धा अर्हन्तो ऽनागामिनः सकृदागामिनः स्रोत आपन्नाश्च (यदा) वृद्धा रोगिणो बधिरा अन्धा मूका दुःखिताः । महापुण्यक्षेत्रे गौरवचित्तेन महाफलप्राप्तिः । दुःखितक्षेत्रे करुणाचित्तेन महाफलप्राप्तिः । महापुण्ये दुःखिते च क्षेत्रे गौरवकरुणाचित्तेन महाफलप्राप्तिः । इति कुशलं पुण्यक्षेत्रं ॥ कतमद् वस्तुकुशलं । अप्राणातिपातेनादत्तादानेन बलापहारविरत्या ऽबन्धनेनाताडनेनावंचनेनासंभिन्नप्रलापेन (अर्जिततया) परिशुद्धं यथाकालं (यत्किंचिद्) अल्पं बहु दीयमानं वस्तुकुशलं ॥

३ । श्रद्धा कतमा । आमुष्मिके फले यथा निर्वाणे ज्ञानमचलैकचित्तमुच्यते परिशुद्धा श्रद्धा ॥ कतमा पूजा । मात्सर्येणाभिध्यया च विविक्तात्मनो जनमाननमुच्यते परिशुद्धा पूजा । यदिदमुपस्थानं चंदनं स्वहस्तेन दानमित्येव-

१ । शिष्यसुखावबोधं दानलक्षणमाह—“स्वस्वामिकानां धनवस्तूनां वितरणं दानमिति । वस्तुतो दानमपि चित्तधर्मः । दानविरोधी चित्तधर्मो मात्सर्यम् (= कृपणता) । तेन मात्सर्यप्रतिरोधी चित्तधर्मो दानमिति प्रतिफलति । विवेचितं च शान्तिदेवेन दानपारमिताप्रसंगे दानस्वरूपम् । स आह—

“अदरिद्रं जगत्कृत्वा दानपारमिता यदि ।

जगद्दरिद्रमद्यापि सा कथं पूर्वतायिनां ॥

फलेन सह सर्वस्वत्यागचित्ताज्जने ऽखिले ।

दानपारमिता प्रोक्ता तस्मात्सा चित्तमेव तु” ॥ [बोधिचर्यावतार ५।९-१०]

अत्राह पंजिकाकारः—“दानं दानफलं च सत्त्वैभ्यः परित्यजतो यदापगतमात्सर्यमलं निरासंगतया चित्तमुत्पद्यते तदा दानपारमिता निष्पद्येत्युच्यते । तस्मात् सा चित्तमेव नान्या ।” इत्येवं विवेचनप्रकारेण दानपारमितावद् दानमपि चित्तधर्म एवेति प्रतिभाति । चित्तस्य मात्सर्यमलप्रहीणो धर्मविशेषो दानमिति तल्लक्षणम् ।

माद्य च्यते पूजा ॥ कतमः क्षेत्रविभंगः । कुशलचर्याशीलग्रहणध्यानप्रज्ञाविमोक्षेषु सत्सु भवति पुण्यानां फलानां प्राप्तिरिति क्षेत्रविभंगः ॥

४ । भयत्राणं (हि दानं) । हेतुप्रत्ययविभागाद्दुःखप्राप्तिः । (दान-) प्रस्थितचित्तस्य पूजया दानेन सत्फलप्राप्तिः । बुद्धाय दानेन दानसमकालमेव सर्वपुण्यप्राप्तिः । संघाय दानेन (संघेन) अनुमतेनोपभुक्तेनाखिलपुण्यप्राप्तिः । नानुमतेन नोपभुक्तं नाखिलपुण्यप्राप्तिः । धर्माय पूजया महाफलप्राप्तिः । शैक्षाणां चतुराणां प्रज्ञावतां पूजा धर्मायोच्यते पूजा । धर्मदानेन समृद्धिलाभः । (स्व) परिगृहीत (वस्तु) दानेन सुखबलायुष्यादिशुभप्राप्तिः । क्लेशानां क्षयेण विजयेन महाफलप्राप्तिः । तिर्यग्भ्यो दानस्य शतजन्मानि यावत्फलप्राप्तिः । पापेभ्यो दानस्य सहस्रजन्मानि यावत्फलप्राप्तिः । पुण्येभ्यो दानस्य शतसहस्रजन्मानि यावत्फलप्राप्तिः । वीतरागपुद्गलेभ्यो दानस्य कोटिशतसहस्रजन्मानि यावत्फलप्राप्तिः । बुद्धेभ्यो दानस्य यावन्निर्वाणं फलप्राप्तिः ॥

५ । षड् दानान्तरायाः । प्रथमो मानेन दानं । द्वितीयो यशसे दानं । तृतीयो बलाय दानं । चतुर्थो ऽनिच्छया दानं । पंचमो निमित्तेन दानं । षष्ठः फलाय दानं संघान्निर्धार्य दानं ॥

६ । कतमच्छीलं । द्विविधः संवरः । कुशलसंवरो ऽकुशलसंवरश्च । कतमो ऽकुशलसंवरः । प्राणातिपातः अदत्तादानं काममिथ्याचारश्चेति त्रीणि कायदुश्चरितानि नाम । पैशुन्यं पारुष्यं मृषावादः संमिन्नप्रलापश्चेति चत्वारि वाग्दुश्चरितानि नाम । अमिथ्या व्यापादः मिथ्यादृष्टिश्चेति त्रीणि मनोदुश्चरितानि नाम ॥

६-१० । बौद्धागमः अपर्यन्तशीलप्रतिपादनपरः । तेन सपर्यन्तशीलं, अपर्यन्तशीलं इति द्विधा शीलप्रभेदो ज्ञातव्यः । आभ्यां द्वाभ्यां विधाभ्यां प्रतिसंविदा (पटिसंविदा) यां निरूपितं शीलं विशुद्धिमागै [१।९१] समुद्धृतमिहानूयते । कतमत् तत् शीलं सपर्यन्तम् । अस्ति शीलं लाभपर्यन्तं अस्ति शीलं यशः पर्यन्तं अस्ति शीलं ज्ञातिपर्यन्तं अस्ति शीलं अंगपर्यन्तं अस्ति शीलं जीवितपर्यन्तं । कतमत् तत् शीलं लाभपर्यन्तं । इहैकल्यः लाभहेतोः लाभप्रत्ययात् लाभकारणात् यथा समादत्तं शिक्षापदं व्यतिक्राम्यति इदं तत् शीलं लाभपर्यन्तं । एतेनैव उपायेन इतराप्यपि विस्तारयितव्यानि ।.....कतमत्तत् शीलं न लाभपर्यन्तं । इहैकल्यः लाभहेतोः लाभप्रत्ययात् लाभकारणात् यथासमादत्तं शिक्षापदं व्यतिक्रान्तुं चित्तमपि नोत्पादयति किं स व्यतिक्रमिष्यति । इदं तत् शीलं

७। कतमः प्राणातिपातः । अस्ति जीवो ज्ञायते यदयं जीवस्तस्य प्राणापहारो नाम प्राणातिपातः । (कतमददत्तादानं ।) अस्ति परायत्तं वस्तु ज्ञायते यदिदं परायत्तं वस्तु तस्य स्तेयं नामादत्तादानं । (कतमः काममिथ्याचारः ।) अस्ति परदारा ज्ञायते यदिदं परदारास्तां रागान्मार्गेणामार्गेण वा समापद्यते ऽस्त्यात्मनो दारास्ताममार्गेण मैथुनाय सेवते तदेतादृशः काममिथ्याचारो नाम ॥

८। (कतमो मृषावादः ।) यदि ज्ञातं न ज्ञातमिति वदति । अज्ञातं ज्ञातमिति वदति । संदिग्धमसंदिग्धमिति वदति । असंदिग्धं संदिग्धमिति वदति । तदेतादृशो मृषावादो नाम । (कतमत्पैशुन्यं ।) यदि सत्यभूतं यथाकामं भङ्क्त्वा प्रयोजनवशाद्बदति तदेतादृशं पैशुन्यं नाम । (कतमत्पारुष्यं ।) क्लिष्टेन चित्तेन परेषामहृद्यं वदति तदेतादृशं पारुष्यं नाम । (कतमः संभिन्नप्रलापः ।) कालविवेकं चिन्ता वदत्यपार्थं तदेतादृशः संभिन्नप्रलापो नाम ॥

न लाभपर्यन्तं । एतेनैवोपायेन इतराप्यपि विस्तारयितव्यानि । एवं सपर्यन्तापर्यन्तवशेन द्विविधं शीलं । तत्र लाभ-यशो-ऽङ्ग-ज्ञातिजीवितादिवशेन दृष्टपर्यन्तं सपर्यन्तं नाम । विपरीतमपर्यन्तम् ।

अकुशलकर्मपथानां दशविधानां परित्यागो हि सदाचारः कुशलकर्मपथाख्यया बौद्धेषु प्रथितः । त इमे अकुशलाः कर्मपथाः मनुना धर्मपथा इति कृत्वा एवं प्रोक्ताः—

त्रिविधं च शरीरेण वाचा चैव चतुर्विधं ।

मनसा त्रिविधं कर्म दश धर्मपर्यास्त्यजेत् ॥

अदत्तानामुपादानं हिंसां चैवाविधानतः ।

परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतं ॥

पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चापि सर्वशः ।

असंबद्धप्रलापश्च बाह्म्यं स्याच्चतुर्विधं ॥

परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्ठचिन्तनं ।

वितथामिनिवेशश्च त्रिविधं कर्ममानसं ॥ [मनु १२।५-९]

भेदस्त्वयम् । १ मनुस्मृतिकर्ता सपर्यन्तशीलावादी । तेन तस्य शोलाभ्यासः संकुचिते क्षेत्रे प्रवर्तते । न हि श्रौतस्मार्तमतानुगानामार्याणां समाजे हिंसा सर्वथा परित्यक्तुं शक्यते । यज्ञहिंसाया आर्याचारात् । अतएवात्र “अविधानतः कृता हिंसा” एव हेयत्वेन कथिता । “श्रौतस्मार्तविधानतः कृता हिंसा” हेयत्वेन नैव प्रतिपादिता । कुशलकर्मपथानां चर्चस्य श्रौतस्मार्तग्रन्थेषु विरलतम उल्लेखः । यद्वचोऽल्लेखः सोऽपि न तथा यथा बौद्धागमे । तेनानुमीयते यत् कुशलकर्मपथानां बौद्ध-सम्मतानां किञ्चिद्वैरूपेण ग्रहणं मन्वादिभिः यदारब्धं तत्र हेतुरासीद् अनुपेक्षणीयः सार्वजनीनो बौद्धप्रभक् । वात्स्यायनेन त इमे अकुशलकर्मपथाः बौद्धागमानुसारमेवानूदिताः—“द्वौषैः प्रयुक्तः शरीरेण प्रवर्तमानो हिंसास्त्येयप्रतिषिद्धमैथुनान्याचरति । वाचा ऽनृतपुरुषसूचनाऽसंबद्धानि । मनसा

६। (कतमाभिध्या ।) परेषां धनवस्तुजातं मदीयं भवत्वित्यभिध्यायति तदेतादृश्यमिध्या नाम । (कतमो व्यापादः ।) अपरान् दृष्ट्वा न प्रसोदति दुःखावाधां प्रयोक्तुं कामो भवति तदेतादृशो व्यापादो नाम । (कतमा मिथ्यादृष्टिः ।) मिथ्यादृष्टिर्द्विविधा । सद्बस्तुन्यसदुक्तिर्विपरीतं दर्शनश्रुतं च । कतमा सद्बस्तुन्यसदुक्तिः । नास्ति पापं नास्ति पुण्यविपाकः । नास्त्ययं लोको नास्ति परलोकः । न स्तो मातापितरौ । न सन्ति बुद्धाः प्रत्येकबुद्धा अर्हन्तो ऽन्ये च मार्गप्रतिपन्नाः । तदेतादृशी नाम सद्बस्तुन्यसदुक्तिः । कतमद्विपरीतं दर्शनश्रुतं । विधिर्कृते कुशलाकुशले । न कर्माण्युपादाय फलविपाकः । इत्येतादृशं विपरीतं दर्शनश्रुतं । इत्येवमेषा मिथ्यादृष्टिः । इति त्रिविधान्यकुशलकर्माणि ॥

परद्रोहं परद्रव्याभीप्सां नास्तिक्यं चेति” [न्यायभाष्य १।१।२] अकुशलकर्मपथानां विरतिरेव कुशलकर्मपथाख्या भवति । तथा चात्र षष्ठाद्यावन्नवम [६-९] इति चतुर्षु अनुच्छेदेषु अकुशलकर्मपथानां निरूपणं विधाय दशमेनानुच्छेदेन कुशलकर्मपथनिर्देशः कृतः । वात्स्यायनस्तु कुशलकर्मपथानेवं निर्दिशति—“शरीरेण दानं परित्राणं परिचरणं च वाचा सत्यं हितं प्रियं स्वाध्यायं च मनसा दयामस्पृहां श्रद्धां चेति ।” [न्यायभाष्य १।१।२] बौद्धनये सर्वं कुशलकर्मपथाः अकुशलकर्मपथेभ्यो विरतिरूपाः । वात्स्यायनस्तु अकुशलकर्मपथान् बौद्धनयानुसूलेमेवानुयुक्तं तत्परित्यागरूपान् कुशलकर्मपथाननूयानपि नानुवदति । कोऽत्रहेतुरिति न ज्ञायते । मन्ये कुशलकर्मपथानां विस्तरं अपर्यन्तभावं चासहमानेन तेन तथाकृतं भवेत् । तथाहि । न हि अदत्तादानाद्विरतिरेव दानं स्तेनानामपि कादाचित्कतया दानप्रवृत्तिर्दर्शनात् । तेनादत्तादानाद्विरतेः क्षेत्रं दानात् भूयो भवति । परित्राणमपि न हि प्राणातिपातरूपाया हिंसाया विरतिः सुनाकारादीनामपि पुत्रकलत्रमित्रस्वजनादीनां परित्राणदर्शनात् । तेन परित्राणात् हिंसाविरतेः क्षेत्रं भूयो भवति । कदाचित् मनुवत् वैदिकीं हिंसां समर्थयितुं गगनवद्व्यापिकायाः प्राणातिपातविरतेः ग्रहणमकृत्वा संकुचितसत्त्वक्षेत्रे क्रूराक्रूरैः सर्वैराचरितस्य परित्राणस्योपादानं कृतवान् वात्स्यायनः । न हि परिचरणं काममिथ्याचाराद्विरतिरेव । परिचर्यार्थकस्य तस्य न हि पत्नीव्रतपरिचरणे रुद्धिः । प्रत्युत गुरुपरिचरणादौ (=गुरुशुश्रूषादौ) अपि तद् दृश्यते । किंवा कुशलाकुशलकर्मपथप्रसंगे प्रतिषिद्धमैथुनाचरणरूपस्य काममिथ्याचारस्य विरोधी धर्मोऽत्र परिचरणं । तथात्वे न कश्चिद्दोषः । सत्यं मृषावादविरतिरेव । हितं यद्यपि सूचनालक्षणात् पैशुन्यात् विरतिरेव न भवति तथापि तद्विरतिं हितपदेन संग्रहीतुं शक्यते पैशुन्यस्यैकान्तमहिताय प्रवृत्तत्वात् । प्रियं पाशुष्याद्विरतिरेव । स्वाध्यायमुपलक्षणविधया असंबद्धप्रलापविरतिप्रग्रहे क्षममेवेति नात्यन्तं द्वयोर्भेदः । दयायाः परद्रोहरूपस्य व्यापादस्य कारित्रनिरोधकत्वात् व्यापादविरतिर्दयया संग्रहीतुं शक्यते । अस्पृहा परद्रव्याभीप्सरूपाया अभिध्याया विरतिरेव । मिथ्यादृष्टिरूपस्य नास्तिक्यस्य विरोधी धर्मविशेष एव श्रद्धा । तेन श्रद्धया येन केन प्रकारेण मिथ्यादृष्टेः विरतिः संग्रहीतुं शक्या । एतेन स्पष्टं यद्वात्स्यायनः क्वचित् अकुशलकर्मपथविरतिमेव

१० । अनुशोचतस्त्रिविधानां दुश्चरितानामुच्छेदो ऽनाचरणं नाम त्रिविधानि कुशलकर्माणि । त्रिविधदुश्चरितप्रहाणं त्रिविधकुशल(कर्म)ानचरणं नाम ध्रुवशीलसमादानं । दानेन शीलेन ध्यानभावनया च लभ्यान्येव त्रीणि फलानि धनं देवलोकोपपत्तिं मोक्षश्च ॥

११ । अस्मिन् लोके त्रिंशद्विधं पुण्यक्षेत्रं । माता पिता वृद्धो रोगो सप्तपुरुषो वीतरागपुद्गलः सास्त्रवाः सप्त पुद्गलाश्चत्वारो मार्गप्रतिपन्नाश्चत्वारः फलप्रतिपन्नाः प्रत्येकबुद्धा बुद्धा बोधिसत्त्वा भिक्षुसंघो ऽध्वगाः क्षुत्तृदृशमातुराश्च ॥

[इत्यभिधर्मामृतशास्त्रे दानशीलनिर्देशो नाम प्रथमो बिन्दुः ॥]

कुशलकर्मपथतया परिगृह्णाति । क्वचिद्विरतेः क्षेत्रं व्यापकं मत्वा न विरतिमेव कुशलकर्मपथत्वेन परिगृह्णाति प्रत्युत शब्दान्तरेण वदति । सोऽयं विरतिक्षेत्रस्य संकोचः क्वचित् वैदिकाचरित-हिंसादीनां समर्थनाय कृतः प्रतीयते । क्वचित् अदत्तादानादीनामापद्धमतयानुज्ञानाय कृतः । श्रूयते ऋषिरपि विश्वामित्रः स्वजाघनीमपहृतवान् । युधिष्ठिरः परमसत्यवाद्यपि “अश्वत्थामा हनौ नरो वा कुंजरो वा” इत्यवृतं वभाषे । बृहस्पतिस्तथ्यस्य पत्नीं ममतां सिषेवे । इन्द्रश्छलेन वृत्रं जघान । उपेन्द्रो हि तत्र तत्र जन्मसु स्वार्थवशात् बहून् अकुशलकर्मपथानाचरति स्म । इतिहास-पुराणेषु देवर्षिनरपतीनां संत्यकुशलकर्मपथसेवनपराणि नैकानि चरित्राणि । तादृशचरित्रवतां पूर्वपूस्वाणां महिम्नः स्थापनाय तेषां चरित्रस्खलनस्य गुरुपातकत्वपरिहरणाय देशकालभेदेन कुशल-कर्मपथधर्मस्य यथायथं विपरिवर्तनाय च मन्ये सर्वोऽयं प्रयत्नः कुशलकर्मपथानामपर्यन्तभावभंगमुखेन संप्रवृत्तः । सौगतनये कथमपि कुशलकर्मपथादिरूपशीलस्य कृच्छ्रतमेऽप्यापत्काले भंगो न समर्थ्यते । दुष्कृतामपि धर्मवृत्तिसुत्पादयितुं प्रवृत्तो बुद्धधर्मः नो तु “विनाशाय” [गीता ४।८] इति न कथमपि कस्यामप्यवस्थायां शीलभंग उपदिश्यते इति क्रकचोपमादिसूत्रान्तेषु स्पष्टमेव । न चापि बुद्धधर्मस्य पुरातनरूढिषु भवति क्वचिदास्था यत्समर्थनाय शीलभंगोऽपि स्वीकर्तव्यः स्यात् । आह च तथागतस्तत एव हिंसादिरतानपि आर्यत्वाभिमानिनः प्रति—

न तेन अरियो होति येन पाणानि हिंसति ।

अहिंसा सब्रपाणानं अरियो ति पबुञ्चति ॥ [धम्मपद २७०]

एवं कुशलकर्मपथरूपः सदाचारः सौगतैरपर्यन्तशीलतया स्वीक्रियते न तु भन्वादिवत् तस्यावस्थाविशेषेषु सपर्यन्तभाव उपदिश्यते । तदिदमपर्यन्तशीलं निर्वाणमार्गे प्रधानं साधनमितीन्द्रियमुच्यते । स्थिर-भावापादकत्वाद्बलमित्युच्यते ॥

द्वितीयो बिन्दुः

लोकधातवो गतयश्च

१। त्रयो धातवः। कामधातुः रूपधातुः अरूपधातुः॥ त्रिषु धातुषु सन्ति पञ्चविधा गतयः। नरकगतिः तिर्यग्गतिः प्रेतगतिः मनुष्यगतिः देवगतिः॥ अन्तराभवगतिश्चापि॥

२। कतमे नरकाः। महानरका अष्टविधाः। प्रथमः संजीवः। द्वितीयः कालसूत्रः। तृतीयः संघातः। चतुर्थो रौरवः। पंचमो महारौरवः। षष्ठस्तपनः। सप्तमः प्रतापनः। अष्टमो ऽवीचिः॥ प्रतिमहानरकं भवंति षोडशभूमयः। ते ह्युपनरकाः॥ कतमे तिर्यंचः। अपदाः द्विपदाः चतुष्पदाः बहुपदाः जलचराः स्थलचराः खेचराः॥ कतमा प्रेतगतिः। विविधकाया॥ कामधातावकुशल-गतिस्त्रिधा। घोरा मध्यमा अधमा। घोरविपाका नरकाः मध्यमविपाका-स्तिर्यंचः अधमविपाकाः प्रेताः॥

३। कतमा मनुष्यगतिः। चतुर्विधा मनुष्याः। पूर्वविदेहमनुष्याः। अपरगोदानीयमनुष्याः। जंबूद्वीपमनुष्याः। उत्तरकुसुमनुष्याः। इति कामधातौ चतुर्विधा कुशलकर्मविपाकोपपत्तिः॥ कतमा देवगतिः। कामधातौ षोढा। चातुर्महाराजिकदेवा इत्येका। त्रयस्त्रिंशदेवा इति द्वितीया। यामदेवा इति

१-६ रूपधातुना इह रूपिब्रह्मलोकाः अभिप्रेताः। अरूपधातुना अरूपिब्रह्मलोको ऽत्राभिप्रेतः। तथा च श्रूयते—‘द्वे याव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च मर्त्यं चामूर्तं चेति’ [बृहदारण्यकोपनिषद् २।३।१] एवं केषांचित् ब्रह्मविदां सगुणब्रह्मात्र रूपपदेन निर्गुणं ब्रह्म त्वरूपपदेन निर्दिष्टं वेदितव्यं। तत्र यदरूपं ब्रह्म कैश्चिद् ब्रह्मविद्भिर्नमूर्तं च अमूर्तं चेति मन्यते न वस्तुतो तदमृतमिति तथागतहृदयम्। ननु किमत्र कारणम्। उच्यते। न हि मानवपरिनिर्वृतेररूपं ब्रह्मैव पराकाष्ठा। कस्मात्तारूपब्रह्मैव पराकाष्ठा। तस्यानुपचरितसुखास्पदत्वात्। सुखस्य च क्षणिकत्वात्। ननु लोके भवतु नाम सुखं क्षणिकं। अरूपब्रह्मणि तु भवत्येव नित्यं सुखं। अत्रोच्यते मानाभावाच्चेदं स्वीकर्तुं शक्यते। सुखं च अक्षणिकं चेति द्वयमेकत्राश्रयेण। तेन परिनिर्वृतिं न सुखास्पदा प्रत्युत वीतसुखदुःखामवति। तथा चाह भगवान्—

न तत्थ सुक्का जोतन्ति आदिच्चो न प्पकासति ।

न तत्थ चन्दिमा भाति तसो तत्थ न विज्जति ॥

यदा च अत्तनावेदि मुनि भोनेन ब्राह्मणो ।

अथ रूपा अरूपा च सुखदुक्खा पमुच्चति ॥ [उदान १।१०]

तृतीया । तुषितदेवा इति चतुर्थी । निर्माणरतिदेवा इति पंचमी । परनिर्मित-
वशवर्तिदेवा इति षष्ठी । इति कामधातौ षोढा कुशलकमविपाकोपपत्तिः ॥

४ । रूपधातौ सप्तदशभूमयः । ब्रह्मकायिक-ब्रह्मपुरोहित-महाब्रह्माणः ।
परित्ताभाऽप्रमाणाभाऽऽभास्वराः । परित्तशुभाऽप्रमाणशुभ—शुभकृत्स्नाः । अनभ्रक-
पुण्यप्रसव-वृहत्फलाऽवृहाऽतपसुद्वश-सुदर्शनाऽकनिष्ठाः ॥ चत्वारि ध्यानानि
त्रिविधान्युत्तममध्यमहोनफलविपाकानि ॥ द्वादशायतनोत्पादः ॥ चत्वारि
ध्यानानि सास्त्रवानास्त्रवमिश्रविपाकानि ॥ पंचशुद्धाधिवासार्थपुद्गलोपपत्तिस्त्यायतना ॥
आर्यपुद्गलपृथग्जनानां वृहत्फले सहोत्पादः ॥ पृथग्जनानामासंज्ञिकसमाधिलामेना-
संज्ञिकदेवलोकोपपत्तिः ॥

५ । अरूपधातावाकाशानन्त्यायतनं विज्ञानानन्त्यायतनमाकिञ्चन्यायतनं
नैव संज्ञानासंज्ञायतनं (चेति चत्वारि भवन्त्यायतनानि) । यथाक्रमरूपसमाधि-
लाभादरूपायतनोपपत्तिः । यथासमाधिबलं जन्मायतनलाभः । इति
देवगतिः ॥

६ । कामानां भवत्यादानमुपभोगः संग्रह इतिहेतोरुच्यते कामधातुः ।
कामाभावाद् पभावाच्चोच्यते रूपधातुः । अरूपधातुश्चतुःस्कन्ध इति (रूपाभावाद्)
उच्यते ऽरूपधातुः ॥

अपि च सुखास्पदे वस्तुनि रागस्यावश्यंभावित्वात् न सुखास्पदमरूपब्रह्म भवत्यमृतम् । यच्चामृतं
तत्सुखादिप्रपञ्चशून्यमेव भवति । तथा चाह भगवान्—

“थो खो.....बुद्धि रागक्खयो दोसक्खयो मोहक्खयो । इदं बुद्धि अमृतं ।” इति
[संयुक्त ५।८] तदेतदमृतं पदं रूपारूपब्रह्मातीतं भवति । तथा चाह भगवान्—“सन्ति भगव
एके समणब्राह्मणाः इस्सरकुत्तं ब्रह्मकुत्तं आचरियकं अगगञ्जं पण्णपेत्ति । अगगञ्जं चाहं भगव
पजानामि । ततो च उत्तरिं पजानामि । तं च पजाननं न परामसामि ।” [दीघनिकाय,
अगगञ्जसुत्त] इति । ब्रह्मलोकोऽपि परं तदिदममृतं पदं एवं स्तूयते—“अस्थि भिक्खवे तदायतनं
यत्थ नेव पठवी न आपो न तेजो न वायो न आकासानच्चायतनं न नेवसञ्जानासञ्जायतनं नायं
लोको न परोलोको न उभो चन्दिमसुरिया तदहं भिक्खवे नेव आगतिं वदामि न गतिं न ठितिं न
चुत्तिं न उप्पत्तिं अप्पत्तिट्ठं अनारम्भणमेवेत्तं । एसेव अन्तो दुक्खस्स ।” [उदान ८।१] इति ।
“अस्थि भिक्खवे अजातं अभूतं अकतं असंखतं । नो चे तं भिक्खवे अभविस्स अजातं अभूतं अकतं
असंखतं नयिदं जातस्स कतस्स संखतस्स निस्सरणं पण्णयेथ । यस्मा च खो भिक्खवे

७। पंचाशन्मानुषवर्षाणि चातुर्मेहाराजिकदेवानामहोरात्रं भवति । एवं त्रिंशद्दिनान्येको मासो द्वादशमासा एकं वर्षं । दिव्यानि पंचवर्षशतानि चातुर्मेहाराजिकदेवानामायुः । तदैतद्गणनया मानुषाणि नवतिवर्षशतसहस्राणि ॥ एतत्संजीवनरकस्याहोरात्रं । एवं त्रिंशद्दिनान्येको मासो द्वादशमासा एकं वर्षं । पंचवर्षशतानि संजीवनरकस्यायुः ॥

८। पुनः खलु मानुषवर्षशतं त्रयस्त्रिंशद्देवानामहोरात्रं । एवं त्रिंशद्दिनान्येको मासो द्वादशमासा एकं वर्षं । दिव्यं वर्षसहस्रं त्रयस्त्रिंशद्देवानामायुः । तदैतद्गणनया मानुषाणां तिस्रो वर्षकोटयः षष्टिवर्षशतसहस्राणि ॥ एतत्कालसूत्रनरकस्याहोरात्रं । एवं त्रिंशद्दिनान्येको मासः । द्वादशमासा एकं वर्षं । वर्षाणां सहस्रं कालसूत्रनरकस्यायुः ॥

९। पुनः खलु द्वे मानुषवर्षशते यामदेवानामहोरात्रं । एवं त्रिंशद्दिनान्येको मासः । द्वादशमासा एकं वर्षं । द्वे दिव्यवर्षसहस्रे यामदेवानामायुः । तदैतद् गणनया मानुषाणां चतुर्दशवर्षकोटयश्चत्वारिंशद्वर्षशतसहस्राणि ॥ एतत्संघातनरकस्याहोरात्रं । एवं त्रिंशद्दिनान्येको मासः । द्वादशमासा एकं वर्षं । द्वे वर्षसहस्रे संघातनरकस्यायुः ॥

अस्थि अजातं अभूतं अकृतं असंखतं तस्मा जातस्स भूतस्स कृतस्स संखतस्य निस्सरणं पञ्जाय तीति ।” [इतिवृत्तक २।२।६] “एतं सन्तं एतं पणीतं यीददं सबसंखारसमथो सब्बूपधिपटिनिस्सग्गो तण्हक्खयो विरागो निरोधो निब्बाणं ।” [अंशुतरनिकाय ३।३२] इति ॥ तदिदममृतं पदं निर्वाणं न गतिः । तस्य त्रिभानुव्यतिरिक्तत्वात् । त्रिधात्वन्तर्गस्य अवस्थाविशेषस्यैव गतिशब्दव्यपदेशात् । अगतिरूपत्वादेव निर्वाणं नामूर्तं ब्रह्म । न हि निवृत्तौ कचिद् गच्छति । तथा च निर्वाणमुद्दिश्य भगवता तदहं नेव आगतिं वदामि न गतिमित्युक्तं विवृण्वन्नाह सुवर्णाक्षीपुत्रः ---

दीपो यथा निवृत्तिमभ्युपेतो नैवावनि गच्छति नान्तरिक्षं ।

दिशं न कांचित् विदिशं न कांचित् स्नेहक्षयात् केवल मेति शान्तिं ॥

एवं कृती निवृत्तिमभ्युपेतो नैवावनि गच्छति नान्तरिक्षं ।

दिशं न कांचिद्विदिशं न कांचित् क्लेशक्षयात् केवलमेति शान्तिं ॥ —[सौन्दरनन्दं]

एतादृशीं निवृत्तिमनुभवन्तः केचन ब्रह्मविदोऽप्याहुः — “न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति” [बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।६] एषाऽनुत्क्रान्तिरूपा निवृत्तिः सर्वथैव वीतरागस्य भवति अवीतरागस्य तु बन्धः । तथा च श्रूयते । “अथौ खत्वाहुः काममय एवायं पुरुष इति स यथा कामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते । तदेष श्लोको भवति । तदेव सक्तः सह

१० । पुनः खलु चत्वारि मानुषवर्षशतानि तुषितदेवानामहोरात्रं । एवं त्रिंशद् दिनान्येको मासः । द्वादशमासा एकं वर्षं । चत्वारि दिव्यवर्षसहस्राणि तुषितदेवानामायुः । तदेतद् गणनया मानुषाणां सप्तपंचाशद् वर्षकोटयः षष्टिवर्षसहस्राणि ॥ एतद् रौरववरकस्याहोरात्रम् । एवं त्रिंशद् दिनान्येको मासः । द्वादशमासा एकं वर्षं । चत्वारि वर्षसहस्राणि रौरववरकस्यायुः ॥

११ । पुनः खल्वष्टौ मानुषवर्षशतानि निर्माणरतिदेवानामहोरात्रं । एवं त्रिंशद् दिनान्येको मासः । द्वादशमासा एकं वर्षं । अष्टौ दिव्यवर्षसहस्राणि निर्माणरतिदेवानामायुः । तदेतद् गणनया मानुषाणां त्रिंशदधिकद्वे वर्षकोटिशते चत्वारिंशद् वर्षशतसहस्राणि ॥ एतद् महारौरववरकस्याहोरात्रं । एवं त्रिंशद् दिनान्येको मासः । द्वादशमासा एकं वर्षं । अष्टौ वर्षसहस्राणि महारौरववरकस्यायुः ॥

१२ । पुनः खलु मानुषाणां वर्षसहस्रं षट् च वर्षशतानि परनिर्मितवशवर्तिदेवानामहोरात्रं । एवं त्रिंशद् दिनान्येको मासः । द्वादशमासा एकं वर्षं । षोडशदिव्यवर्षसहस्राणि परनिर्मितवशवर्तिदेवानामायुः । तदेतद् गणनया एकविंशत्यधिकनववर्षकोटिशतानि षष्टि च वर्षशतसहस्राणि ॥ एतत् तपनवरकस्याहोरात्रं । एवं त्रिंशद् दिनान्येको मासः । द्वादशमासा एकं वर्षं । षोडश वर्षसहस्राणि तपनवरकस्यायुः ॥

कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निष्कृतमस्य । प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किंचेह करोत्ययम् । तस्माल्लोका-
पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मण इति तु कामयमानः ॥” [बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।५-६] भगवानप्याह
—“कम्मस्सका सत्ता कम्मदायादा कम्मयोनी कम्मबन्धू कम्मपटिसरणा । कम्मं येव सत्ते विभजति
यदिदं हीनप्पणीततायाति ।” [मज्झिमनिकाय, सुत्त १३५] “गब्भमेके उपज्जन्ति निरयं पापक-
म्मिनो । सग्गं सुगतिनो यन्ति परिनिब्बन्ति अनासवा ॥” [धम्मपद १२९] । इति च ।
सेयमनासवा परिनिर्वृतिः रूपारूपब्रह्मतो मूर्तामूर्तब्रह्मतो भवत्युत्तरं । तथा चाह वादरायणः—
“प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः” [ब्रह्मसूत्र ३।२।२२] इति । व्याकुर्वन्निदमाह
शंकराचार्यः - “प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति—इति । प्रकृतं यदेवावद् इयतापरिच्छिन्नं मूर्तामूर्त-
लक्षणं ब्रह्मणो रूपं तदेष शब्दः प्रतिषेधति । ०००कथं हि शास्त्रं स्वयमेव ब्रह्मणो रूपद्वयं
दर्शयित्वा स्वयमेव पुनः प्रतिषेधति—‘प्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरम्’ इति । यतो नेदं
शास्त्रं प्रतिपाद्यत्वेन ब्रह्मणो रूपद्वयं निर्दिशति । लोक प्रसिद्धं त्विदं रूपद्वयं ब्रह्मणि कल्पितं
परामृशति प्रतिषेध्यत्वाय ।...द्वौ चैतौ (नेति नेति [बृहदारण्यकोपनिषद् २।३।६]) प्रतिषेधौ
यथासंख्यन्यायेन द्वे अपि भूमीमूर्ते प्रतिषेधतः ।...ततः प्रतिषेधात् भूयो ब्रवीति ‘अन्यत्परमस्ति’

१३। प्रतापननरकस्यायुः कल्पार्धं । अवीचि नरकस्यायुः पूर्णः कल्पः ॥
तिरश्चामायुर्निमेषमारभ्य दिनार्धं दिनं मासो वर्षं दश वर्षाणि वर्षाणां शतं सहस्रं
शतसहस्रं कोटि र्यावत् कल्पः ॥ दुर्गतानां प्रेतानामायु र्यावत् सप्तति-
वर्षसहस्राणि ॥

१४। जंबूद्वीपे मनुष्याणामायुः (कल्पादौ) असंख्येयवर्षाणि वा
(कल्पान्ते) दश वर्षाणि वा । अद्यत्वे पुनरायु वर्षशतं प्रायशः । अपरगोदानीय-
जनानामायुः सार्द्धे द्वे वर्षशते । पूर्वविदेहजनानामायुः पंचवर्षशतानि । उत्तरकु-
जनानामायुरन्यूनानतिरिक्तं वर्षसहस्रं । अन्यत्र सत्त्वानामायुषो वृद्धिहासौ ।
इति कामधातुसत्त्वानामायुः ॥

[बृहदारण्यकोपनिषत् २।३।६] इति ।” इति ॥ सेयं परमतत्त्वरूपा निर्वृति सगुणनिर्गुणब्रह्मतीति
बोधयितुं प्राह कबीरः —

निर्गुणं सगुणं त्यक्त्वा मध्यं (ह्यंगं) परिष्वजेत् ।

नागच्छेद् न च वै गच्छेद् इति बुद्ध्वा कबीरकः ॥

(निर्गुनं सगुणं छाड़ि कै मध्यं रहे लपटाय ।

कहै कबीर विचारके नहिं आवे ना जाय ॥) इति ।

एतत् प्रश्नान्तपदमुपचारेण सुखमित्यप्युच्यते । तथाचोक्तम्—

नत्थि रागसमा अग्नि नत्थि दोससमो कलि ।

नत्थि खन्धसमा दुक्खा नत्थि सन्तिपरं सुखं ॥

जिघच्छा परमा रोगा संखारा परमा दुखा ।

एतं जत्वा यथाभूतं निब्बाणं परमं सुखं ॥

आरोग्यपरमा लामा सन्तुट्ठी परमं धनं ।

विस्सासपरमा आती निब्बाणं परमं सुखं ॥ [धम्मपद २०२-२०४]

इति । एषा निर्वृतिः रूपारूपब्रह्मतोऽपि बृहत्त्वात् निर्विशिष्टेन केवलेन ब्रह्मपदेन व्यपवदिष्यते ।
सर्वरूपारूपप्रपञ्चतोऽवशिष्यमाणं तदिदं ब्रह्म निर्वाणं कार्यकारणभावेन क्वचिदप्यप्रतिसंयुक्तमपुनर्भवाख्यं
भगवता प्रत्यात्मवेदनीयं [‘पञ्चत’ वेदितव्यो विज्जूहि’ अंगुत्तरनिकाय ३।२८५] इति दिश्यते ।
एतद्व्यतिरिक्तं यदन्यत्सर्वं तत् पुनरावर्ति । तदेतत्पुनरावर्तित्वं केषांचित् परमतत्त्वतयाभिमतस्य
अरूपधातोः आयुर्निर्देशेन स्पष्टी भवति । न ह्यायुषा मितमपुनरावर्ति भवति । एतेनालारकालामोङ्क-
रामपुत्रयोः परमतत्त्वतया आख्यधातुपर्यन्तानुधावनं परित्यज्य तदुत्तरं गवेषयतस्तथागतस्याध्यात्म-
गभीरत्वं स्पष्टीभवति । किंच—“ये शतं प्रजापतेरानंदाः स एको ब्रह्मण आनन्दः” [तैत्तिरीयोपनिषत्
२।८।४] इत्येवं दिशा आनन्ददिभिः प्रमितस्य ब्रह्मणः श्रेष्ठत्वं परमत्वं प्रतिजानतां “अहं तदुत्तरं
‘प्रजानामि’ इति प्रवदतः तस्य वचनं न केवलं तस्य बाहुभृत्यं प्रसूत तस्य तद्वहस्यनिष्ठातत्वं

१५ । कतमद्र पधातावायुः । ब्रह्मकायिकानां देवानामर्धकल्पः । ब्रह्मपुरोहितानां देवानां कल्पः । महाब्रह्मणां देवानां सार्धकल्पः । इति प्रथमध्यान (भूमिषु) आयुः ॥ परित्ताभानां देवानामायुः द्वौ कल्पौ । अप्रमाणाभानां देवानामायुश्चत्वारः कल्पाः । आभास्वराणां देवानामायुरष्टौ कल्पाः । इति द्वितीयध्यान (भूमिषु) आयुः ॥ परित्तशुभानां देवानामायुः षोडशकल्पाः । अप्रमाणशुभानां देवानामायुर्द्वात्रिंशत्कल्पाः । शुभकृत्स्नानामायुश्चतुःषष्टिकल्पाः । इति तृतीयध्यान(भूमिषु) आयुः ॥ अनभ्रकाणां देवानामायुः कल्पसपादशतं । पुण्यप्रसवानां देवानामायुः सार्धद्वे कल्पशते । बृहत्फलानां देवानामायुः पंच कल्पशतानि । अवृहाणां देवानामायुः कल्पसहस्रं । अतपानां देवानामायुः द्वे कल्पसहस्रे । सुदृशानां देवानामायुश्चत्वारि कल्पसहस्राणि । सुदर्शनानां देवानामायुरष्टौ कल्पसहस्राणि । अकनिष्ठानां देवानामायुः षोडश कल्पसहस्राणि । इति (रूपधातौ) चतुर्थ्यान(भूमीनां) आयुः ॥

समभिव्यनक्ति यद्रहस्यं केषांचिदेव ब्रह्मविदामपरोक्षमासीत् । तदेतदपुनरावर्तिपदं निर्वृतिस्थानं । तदनिरिक्तस्यावर्तनं । तथा च स्मर्यते—“आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनः” [गीता ८।१६] इति । तत एव ब्रह्मविद्याख्याने [मज्झिमनिकायः, सुत ४९] ब्रह्मलोकस्यानित्यता प्रदर्शिता । अयं तत्राख्यानसारः । भगवानवोचत् । एकदाहं भिक्षवः उत्कृष्टायां (=उत्कृष्टायां) विहरामि सुमगवने शालब्राजमूले । तेन खलु पुनः समयेन ब्रह्मणः एवरूपं पापकं दृष्टिगन्तुमेषं भवति ।...इदमच्यवनधर्मं...इतश्च पुनरन्यदुत्तरं निःसरणं नास्ति । अथ ब्रह्मणश्चेतसा चेतोवितर्कमाज्ञाय अहं तस्मिन् ब्रह्मलोके प्रादुरभूवं । ब्रह्मो ब्रह्मा द्रुत एवागच्छन्तं मां दृष्ट्वा एतदवोचत् । एहि खलुमार्ष । चिरस्य खलु मार्ष इमं पर्यायमकार्षीत् ..इहागमनाय । इदं हि मार्षः...अच्यवनधर्मं... इतश्च पुनरन्यदुत्तरं निःसरणं नास्ति । एवमुक्ते अहं ब्रह्मणमेतदवोचम् । अविद्यावृत्तो बन्धोः ब्रह्मो ब्रह्मा ! यत्र हि नाम ..अच्यवनधर्ममेव समानं अच्यवनधर्ममिति व्याख्याति । सत्यपि पुनरन्यास्मिन् उत्तरे निःसरणे नास्त्यन्यदुत्तरं निःसरणमिति व्याख्याति । अथ खलु भारः पाप्मा अन्यतरं ब्रह्मपारिषदम् अनुविश्य मामेतदवोचत् । एष हि ब्रह्मा...ईश्वरः...कर्ता...निर्माता...पिता भूतभव्यानां । अभूवन् खलु त्वतः पूर्वं श्रमणब्राह्मणाः.....ब्रह्मगर्हका ब्रह्मजुगुप्सका.....ते कायस्यभेदात् द्वीने काये प्रतिष्ठिताः । अभूवन् खलु त्वतः पूर्वं श्रमणब्राह्मणाः.....ब्रह्म प्रशंसका ब्रह्माभिनन्दिनो.....ते कायस्यभेदात् प्रणीते काये प्रतिष्ठिताः । एवमुक्ते इहं मामेतदवोचं जानामि खलु त्वामहं । यश्च ब्रह्मा या च ब्रह्मपरिषत् ये च ब्रह्म पारिषदाः सर्वे एव तव हस्तगाः । अहं खलु पुनर्न तव हस्तगः । एवमुक्ते ब्रह्मो ब्रह्मा मामवोचत् ।अच्यवन धर्म मेव समान मच्यवनधर्ममिति वदामि । असत्येव पुनरन्यस्मिन्नुत्तरे निःसरणे नास्त्यन्यदुत्तरं निःसरणमिति वदामि । (एवमुक्त अहं ब्रह्मणमवोचम् ।) ब्रह्मणां खल्वहं ब्रह्मन् ब्रह्मतो ऽभिज्ञाय (ब्रह्मा मे इति

१६। आकाशानन्त्यायतन आयुर्विंशतिः कल्पसहस्राणि । विज्ञानानन्त्यायतन आयुश्चत्वारिंशत् कल्पसहस्राणि । आर्किचन्त्यायतन आयुः षष्टिः कल्पसहस्राणि । नैवसंज्ञानासंज्ञायतन आयुरशीतिः कल्पसहस्राणि । इत्यरूपधातावायुः ॥ एवम् (इदं) त्रिधातुसत्त्वानामायुः ॥

[इत्यभिधर्माश्रुतशास्त्रे लोकधातुगतिनिर्देशो नाम द्वितीयो बिन्दुः ॥]

नाभवत्) । एवमहं नैव ते समसमो ऽभिज्ञायां कुतो नीचैः इति । तदेतद्वक्त्रह्याख्यानं स्थविरैर्जयमंगलगाथास्त्वेवं गीयते—

दुग्गेगाहद्विभुजगेन सुदृढइत्थं

ब्रह्मं विसुद्धिजुतिमिद्विबकाभिधानं ।

जाणागदेन विधिना जितवा मुनिन्दो

तं तेजसा भवतु वो जयमंगलानि ॥ इति ॥

एवं बौद्धागमसहायेन श्रुतिपर्यालोचनेन निर्वृतिः शान्तरूपा वीतसुखदुःखा भवतीति निष्कर्षः । ततश्च केषांचिद् सुखास्पदं निर्वाणं स्वीकुर्वतां—“भुक्तये यः शिलात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसां । गोतमं तमवेक्ष्यैव यथा वित्थं तथैव सः ।” इति । वीतसुखदुःखास्पदाया मुक्तोर्लाभात् “वरं जेतवने रम्ये शृगालत्वम्” “वरं वृंदावने रम्ये शृगालत्वम्”—इति चैवमाद्या आधुनिकाः “सुखास्पदमेव किमपि निःसरणं ब्रह्मलोकादिकं न ततो ऽन्यदिति” च प्राक्तना आक्षेपाः न समंजसाः—इति वेदितव्यम् ॥ इत्थं सर्वा समीक्षा जगत्कारणपरतया निरूपितस्य ब्रह्मणः । अद्वितीयमचिन्त्यं ब्रह्म तु निर्वाणमेव प्रत्यात्मवेदनीयं शान्तं रूपं गौडपाद शंकराचार्यादीनामप्यभिमतमिति न विस्मर्तव्यम् ।

तृतीयो बिन्दुः
स्थित्याहारभवाः

१। चतस्रो विज्ञानस्थितयः। कतमाश्चतस्रः। रूप (विज्ञानस्थितिः) वेदना (विज्ञानस्थितिः) संज्ञा (विज्ञानस्थितिः) संस्कार(विज्ञानस्थितिश्च)। कामधातौ रूपधातौ च भूयो रूपात्मना विज्ञानस्थितिः। आकाशानन्त्यायतने विज्ञानानन्त्यायतने च भूयो वेदनात्मना विज्ञानस्थितिः। आकिंचन्यायतने भूयः संज्ञात्मना विज्ञानस्थितिः। नैव संज्ञानासंज्ञायतने भूयः संस्कारात्मना विज्ञानस्थितिः ॥

२। सत्त्वस्थितिवृद्धिहेतव आहाराश्चतुर्विधाः। आहाराश्चत्वारः कतमे। कवलीकार आहारः प्रथमः। स्पर्शाहारो द्वितीयः। मनःसंचेतनिकाहार-स्तृतीयः। विज्ञानाहारश्चतुर्थः ॥

३। कवलीकाराहारस्य त्रिषु गंधरसस्पर्शायतनेषु संग्रहः। कस्माद्रूपाय-तने न संग्रहः। यस्माच्चक्षुर्दर्शनाहारेण सत्त्वनिकायस्य महाभूतानां नोपचय-स्तस्मात् ॥

४। कवलीकाराहारो द्विविधः। खरो मृदुश्च। कतमः खरः। सर्वो हि भक्तापूपादिः। कतमो मृदुः। पेयं सुरमिकायानुविलेपनादि ॥

५। कतमः स्पर्शाहारः। चक्षुः स्पर्शाहारः श्रोत्रं घ्राणं जिह्वां कायस्पर्शाहारः। सास्त्रवमनःस्पर्शाहारश्च। (त इमे) सन्तानानुच्छेदेन परेऽपि लोके प्रवर्तन्ते ॥

२-८ एतेषु अनुच्छेदेषु आहारनिरूपणं। यथा वदन्ते विना ब्रह्म न स्थितिमतां भवत्यस्तित्वं तथा बौद्धागमे तनुभूतां नाहारं विना भवत्यस्तित्वं। सोऽयमाहाराद्वैतवादः ब्रह्मवादवत् प्रधानतमः बौद्धतत्त्वचर्यायां नोपेक्षितुं शक्यः। यदि कश्चित् पृच्छेत् भगवदुद्दिष्टेषु तत्त्वेषु किं तद् एकं तत्त्वं अत्र सर्वैरविमतैर् भवितव्यं तर्हि वक्तव्यमेकमेव तत्तत्त्वं यदहाराद्वैतं नाम। तत एषोच्यते आक्षेपेण प्रश्नेषु—“एकं नाम किं ?” (इत्यनुयुज्य तदुत्तरं) “सर्वे सत्त्वा आहारस्थितिकाः—इति। संक्षीतिष्वपिदिसूत्रान्तेषु तत एवेदं मूर्धन्यतया विव्रियते। महातृष्णाक्षयसूत्रान्ते [मष्मिमचिक्तय, सुत्त ३८] सोऽयं विवृणु आहारविषयो वैशद्यार्थं संक्षिप्यानुद्यते। चत्वार इमे

६ । पक्षिणां हंसादीनां भूयः स्पर्शाहारः । जलकोटाण्डजमत्स्यादीनां भूयो मनःसंचेतनिकाहारः । जैवसंज्ञानासंज्ञायतनान्तराभयसत्त्वानां भूयो विज्ञानाहारः ॥

७ । कामधातौ भूयः कवलीकाराहारः । (अन्ये) त्रय आहारा भूयसा रूपारूपधात्वोः ॥

८ । आद्यः कवलीकाराहारः खरः । स्पर्शाहारो मृदुः । मनःसंचेतनिकाहारो मृदुतरः । विज्ञानाहारो मृदुतमः ॥

९ । चतुर्विधाः सत्त्वाः । अंडजा जरायुजाः संस्वेदजा औपपादुकाः । नरका देवा अन्तराभवाश्चेति सर्व औपपादुकाः । ऐतानामसुराणां च द्विविधं जन्म जरायुजमौपपादुकं च । अन्येषां सत्त्वानां चतुर्विधं जन्म ॥ औपपादुकाः सत्त्वा युगपल्लभन्ते षडिन्द्रियाणि । अन्यासु तिसृषूपपत्तिषु कायेन्द्रियजीवेन्द्रिययोः प्रथमं लाभः । अन्येषामिन्द्रियाणां क्रमेण लाभः ॥

आहाराः भूतानां वा सत्त्वानां स्थितये संभवैषिणां वा अनुग्रहाय । कतमे चत्वारः । कवलीकार आहार औदारिको वा सूक्ष्मो वा, स्पर्शो द्वितीयः, मनःसंचेतना तृतीया, विज्ञानं चतुर्थम् । इमे चत्वार आहारास्तृष्णानिदानाः । तृष्णा वेदनानिदाना । वेदना स्पर्शनिदाना । स्पर्शः षडायतननिदानः । षडायतनं नामरूपनिदानं । नामरूपं विज्ञाननिदानं । विज्ञानं संस्कारनिदानं । संस्कारा अविद्यानिदानाः । त्रयाणां संनिपाताद् गर्भस्यावक्रान्तिर्भवति । मातापितरौ च संनिपतितौ भवतः । माता च ऋतुमती भवति । गन्धर्वश्च प्रत्युपस्थितो भवति—इति त्रयाणां [संनिपातः] । तमेन माता नव वा दश वा मासान् परिहरति । जातं स्वकेन लेहितेन पोषयति । लेहितमैवैतत् यदिदं मातुस्तन्यं । स खलु कुमार इन्द्रियाणां परिपाकमन्वेत्य क्रीडनकैः क्रीडति । क्रीडनकानि यथा वंककं, घटिकं, मौख्यचिकं, चिगुलिकं, पात्राढकं, रथकं, धनुष्कं । स वृद्धिमन्वेत्य पंचभिः कामगुणैः परिचारयति चक्षुर्विशेषैः रूपैः श्रोत्रविज्ञेयैः शब्दैः घ्राणविज्ञेयैः गन्धैः जिह्वाविज्ञेयैः रसैः कायविज्ञेयैः स्पष्टव्यैः इष्टैः कान्तैः मनपैः प्रियैः कामोपसंहितैः रजनीयैः । स प्रियरूपे संरज्यति । अप्रियरूपे व्यापद्यते । अनुपस्थितकायस्मृतिश्च विहरति परित्तचेताः । तां च चेतोविमुक्तिं प्रज्ञाविमुक्तिं यथाभूतं न प्रजानाति यथास्य ते पापकाः अकुशलाः धर्माः अपरिशेषाः निरुध्यन्ते । स एवमनुरोधविरोधसमापन्नो यां कांचिद् वेदनां वेदयति सुखां वा दुःखां वा अदुःखामसुखां वा तामभिनन्दति । तस्य तामाभिनन्दतः उत्पद्यते नन्दी । या वेदनासु नन्दी तदुपादानं ॥ [एवमाहारे तृष्णारूपे उपादाने न वस्तुभेदः ।] उपादानप्रत्ययाद्भवः । भवप्रत्याज्जातिः । जातिप्रत्ययात् जराभरणं शोकपरिदेवदुःखदौर्मनस्योपायासाः । एवमेतस्य केवलस्य दुःखस्कन्धस्य समुदयः ॥ भूतमिदं [पंचोपादानस्कन्धात्मकं दुःखस्कन्धलक्षणं सर्वं] तदाहारसंभवः । तदाहारनिरोधाद्यद्भूतं तन्निरोधधर्मकमिति । यथाभूतं सम्यक्प्रज्ञया (भवति) सुदृष्टमिति । इदं दृष्टमेव

१०। चत्वारो भवाः । उपपत्तिभवः । मृत्युभवः । मूलभवः ।
अन्तराभवः ॥

११। मृत्युपपत्त्योरन्तरै (वर्तमानाः) सूक्ष्माः पंचस्कन्धा अन्तराभवो
नाम । अन्तराभव उपपत्तिभवश्च तुल्यमुद्रावर्णौ तथाहि पिता पुत्रश्च ॥

१२। अरूपधातुं विहायान्यधातुसत्त्वा लभन्तेऽन्तराभवं ॥ अरूपधातु-
सत्त्वाश्च्यवन्तः कामधातावुत्पत्स्यमाना लभन्तेऽन्तराभवं ॥ तथा ह्यनागामिभवे
ऽन्तराभवः । अन्यासूपपत्तिष्वप्येवमन्तराभवोपपत्तिभवौ ॥

[इत्यभिधर्मामृतशास्त्रे स्थित्याहारभवनिर्देशो नाम तृतीयो बिन्दुः ॥]

परिशुद्धम् एव पर्यवदातं नालीयेष्वं न धनायेष्वं न ममायेष्वं । अपितु कोलोपमं धर्मं देशितमा-
जानीष्वं निस्तरणार्थाय नो ग्रहणार्थयिति ॥” सम्यग्दृष्टिसूत्रान्ते [मज्झिमनिकाय, सुत्त ९] धर्म-
चक्रानुप्रवर्तिनार्यशारिपुत्रो पाप्युक्तम्—“आर्यश्रावक आहारं च प्रजानाति, आहारसमुदयं च प्रजानाति,
आहारनिरोधं च प्रजानाति, आहारनिरोधगामिनीं पतिपदं च प्रजानाति । एतवता सम्यग्दृष्टिर्भवति ।
आहाराच्चत्वारः कवलीकारः औदारिको वा सूक्ष्मो वा, स्पर्शः, मनःसंचेतना, विज्ञानं । तृष्णासमुदय
आहारसमुदयः । तृष्णानिरोध आहारनिरोधः । अयमेवायं ऽर्शागिको मार्ग आहारनिरोधगामिनी
प्रतिपदा । [यः] आर्यश्रावकः एवं परिजानाति स सर्वशो रागानुशयं प्रहाय, प्रतिघानुशयं प्रतिविनोय,
अस्मीतिदृष्टिमानुशयं समुद्धृत्य, अविद्यां प्रहाय विद्यामुत्पाद्य, दृष्ट एव धर्मे दुःखस्यान्तकरो भवति
इति ।” एतावता सूत्रपर्यालोचनेन आहारस्य लक्षणं स्फुटीभवति । आहारो नाम भोजनप्रमुख-
भोगद्रव्याणां सतृष्णभावेनाहरणं । वितृष्णभावेन यदाहरणं तदा स आहारो भजितबीजवत्
नोत्पादाय अंकुरस्येव क्लेशस्य प्रभवति । तथा च संक्लेशव्यवदानदृष्ट्या सतृष्णचित्संप्रयुक्ताहारो
न केवलं सत्त्वस्थितिकरः प्रत्युत सत्त्वोत्पादकरोऽपि । एतादृश आहारोऽध्यात्मप्रवर्णैर्बुद्धः । वितृष्ण-
चित्संप्रयुक्ताहारस्तु केवलं सत्त्वस्थितिकरः अध्यात्मप्रवर्णैरपि सात्रां समीक्ष्यं क्षेत्र्यः । एतादृशाहार-
प्रारणां न भारबाधनं भवति । तथोक्तं—

भोजनमिह च मत्सङ्गं सद्धं आरद्धवीरियं ।

तं वे नप्सहति मारौ वातो सेलं च पञ्चत ॥ इति ॥ [भ्रम्मपद ८]

चतुर्था विन्दुः

कर्म

१। संक्लिष्टे चित्ते क्लेशानालम्ब्य भवति संक्लिष्टकर्मोत्पादः। संक्लिष्ट कर्मणि सत्यनुभूयते संक्लिष्टो विपाकः॥ कतमत् संक्लिष्टं कर्म। भवति (संक्लिष्टकर्मणां) त्रिकैर्विभागः॥ (तथाहि)। कायकर्म। वाक्कर्म। मनः कर्म॥ कुशलकर्म। अकुशलकर्म। अव्याकृतकर्म॥ शैक्षकर्म। अशैक्षकर्म। नशैक्षनाशैक्षकर्म॥ सत्यदर्शनहेयकर्म। भावनाहेयकर्म। अहेयकर्म॥

२। (विपाकः कतमः)। ऐहिकविपाकः (=दृष्टधर्मविपाकः)। जातिविपाकः (=उपपद्यवेदनीयविपाकः)। सांपरायिकविपाकः (=अपरपर्याय-वेदनीयविपाकः)। सुखविपाकः। दुःखविपाकः। असुखादुःखविपाकः। कृष्णविपाकः। शुक्लविपाकः। संक्लिष्ट (=कृष्णशुक्ल) -विपाकः॥

३। अकृष्णाशुक्लाविपाकं कर्मक्षयकर्म। नियतवेद्यविपाकं कर्म। अनियतवेद्यविपाकं कर्म॥

१ संक्लिष्टपदं संमिश्रार्थकम्। शुभाशुभैः पुण्यपापैः संमिश्रितमित्यर्थः। अव्याकृतं=पुण्यपापरूपेण व्याख्यातुमनर्हम्। कुशलं=पुण्यं अकुशलं=पापं। अन्यानि पदानि उपरिष्ठात् स्पष्टीभविव्यन्ति।

२ अस्मिन्नेव शरीरे यत्कर्मफलमनुभूयते स फलभोग ऐहिकविपाकः। अभिधर्मशास्त्रीयभाषायां स एव दृष्टधर्मविपाक इत्युच्यते दृष्टे धर्मे=साक्षादनुभूयमाने अस्मिन् आत्मभावे (=शरीरे) विपच्यमानत्वात्। च्युतेरनन्तरमव्यवहिते जन्मनि यः फलभोगः स जातिविपाकः। स एवोपपद्यवेदनीय-विपाकः उपपद्य=जन्मगृहीत्वा विपाकस्यानुभवनीयत्वात्। यः फलभोगः च्युतेरनन्तरं न समनन्तरे जन्मनि प्रत्युत ततोऽपि परं नैकेषु जन्मसु भवति स सांपरायिकविपाकः। स एवापरपर्यायवेदनीय-विपाकः [संग्रह ५।१९, कोश ४।५०]।

३ अकृष्णाशुक्लाविपाकं कर्म कोशे [४।६०] अनास्त्वमित्युक्तम्। नहीदृशं कर्म शुभमशुभं वा फलं ददाति। तेन तत् अकृष्णाशुक्लम् कर्मक्षयकर्म यत्कर्मफलदानसमर्थं कर्मन्तरं क्षिणोति तादृशम्। इदं अकृष्णाशुक्लविपाकं कर्मनिःशेषकं कर्म त्रैधातुकान् क्लेशान् क्षययति। तथा चाग्रे [४।६] प्रोक्तम्।

नियतवेद्यविपाकं कर्म त्रिविधं। दृष्टधर्मवेदनीयं। उपपद्यवेदनीयं। अपरपर्यायवेदनीयं च। कोशे [४।५४] तदिदं कर्मैवं विवृतं—“तीव्रक्लेशप्रसादेन सातत्येन च यत्कृतं। गुणक्षेत्रे च नियतं तत्पित्रोर्धार्तकं च यत्॥” अत्यन्तेन पापचेतसा अत्यन्तेन पुण्यचेतसा वा यत्कर्म तथागतादिपु

४। कतमत् कायकर्म। कायचेष्टा कायव्यापारः॥ कतमद् वाक्कर्म। वाक्चेष्टा वाग्व्यापारः॥ कतमन्मनः कर्म। मनश्चेष्टा मनश्चेतना॥ कतमत् कुशलकर्म। कुशलकायव्यापारः। कुशलवाग्व्यापारः। कुशला मानसी चेतना॥ कतमद् अकुशलकर्म। अकुशलकायव्यापारः। अकुशलवाग्व्यापारः। अकुशला मानसी चेतना॥ कतमद् अव्याकृतकर्म। अव्याकृता कायचेष्टा। अव्याकृता वाक्चेष्टा। अव्याकृता मानसी चेतना॥ कतमत् शैक्षकर्म। शैक्षस्य कायाविज्ञप्तिः। शैक्षस्य वागविज्ञप्तिः। शैक्षस्य मानसी चेतना॥ कतमद् अशैक्षकर्म। अशैक्षस्य कायाविज्ञप्तिः। अशैक्षस्य वागविज्ञप्तिः। अशैक्षस्य मानसी चेतना॥ कतमन्नशैक्षनाशैक्षकर्म। सास्त्रवा कायचेष्टा वाक्चेष्टा मानसी चेतना॥ कतमत् सत्यदर्शनहेयकर्म। श्रद्धानुसारिणो धर्मानुसारिणः

गुणक्षेत्रेषु शुभाशुभरूपं क्रियते तस्य विपाको नियत एव भवति। मातृवधः पितृवधश्चापि नियतविपाकौ।

४ कोशे अविज्ञप्तिः रूपक्रियास्वभावा प्रोक्ता। परं न विज्ञापयतीत्यविज्ञप्तिः। यद्विषयस्तु केवलं रूपस्वभावं तत् क्रियास्वभाववहितत्वात् परं न गमयति चक्षुरादिवत्। यच्च रूपस्वभावविकलं केवलं क्रियास्वभावं तदपि मानसीचेतनावत् परं न गमयति। यत् पुनः रूपक्रियोभयस्वभावं तत् परं गमयति। तथास्वभावा हि भवतिविज्ञप्तिः। इयं विज्ञप्तिः कायवाग्व्यापाररूपा यादृशं चित्तं प्रतीत्य समुत्थिता भवति तादृशं चित्तं परं प्रति विज्ञापयति। विज्ञप्तिः क्रूरं चित्तमुपादाय प्रवृत्ता तस्य क्रूरतां परं प्रति प्रकाशयति। सौम्यं चित्तमुपादाय प्रवृत्ता तस्य सौम्यभावं परं प्रति प्रकाशयति एवं निष्ठुरं वा सदयं वा पुण्यं वा पापं वा तदन्यादृशं वा यादृशं चित्तमुपादाय विज्ञप्तिः प्रवर्तते चित्तस्य तादृग्भावं प्रकाशयति। अविज्ञप्तिः रूपक्रियास्वभावा यद्यप्यस्ति तथापि न परं विज्ञापयतीत्यन्वर्थं तन्नामधेयम्। वसुबन्धुः सुखाबोधं यदविज्ञप्तेः लक्षणं प्रादर्शयत्तदिदं—“विज्ञप्तिसमाधिसंभूतं कुशलाकुशलरूपमविज्ञप्तिरिति”। अत्रैदमवधेयं यत् समाधिसंभूतं रूपं नित्यमेव कुशलं=शुभं=पुण्यं भवति। कायावाग्व्यापाररूपायाः विज्ञप्तेः संभूतं रूपं तु कुशलं=पुण्यं वा भवति अकुशलं=पापं वा भवति। सुचरितं भवति चेत् कुशलं=पुण्यं दुश्चरितं भवति चेत् अकुशलं=पापम्। अविज्ञप्तिविषये कोशे [५:१११] अविज्ञप्तिलक्षणमार्थं तदुपरि स्फुटार्था विवरणं च विशेषतो द्रष्टव्यम्।

चेतना नाम मानसं कर्म। मानसकर्मैव कायकर्मणो वाक्कर्मणो वा प्रवर्तकं भवति। तथा च वसुबन्धुः—“चेतना मानसं कर्म तज्जे वाक्काय कर्मणी।” [कोश ४:११] इति।

शैक्षः=अर्हन्=स्रोत आपन्नपुद्गलः सकृदागामिपुद्गलः अनागामिपुद्गलश्च।

अशैक्षः=अर्हन्। शिक्षणीयस्य धर्मस्य अभावात् अर्हन् अशैक्ष इत्युच्यते। तदन्ये आर्यपुद्गलानां शिक्षणीयस्य धर्मस्य अभावात् शैक्षा इत्युच्यन्ते। पुद्गलः=पुरुषः।

सत्यदर्शनं=आर्यसत्यदर्शनं=दुःखसत्यदर्शनं समुदयसत्यदर्शनं निरोधसत्यदर्शनं मार्गसत्यदर्शनं च।

क्षान्तिदृष्ट्या हेया अष्टाशीतिरनुशयाश्चित्तसंप्रयुक्ताः ॥ कतमद् भावनाहेयकर्म ।
श्रद्धाविमोक्षदर्शनोपलब्धभावना हेया दशानुशयाश्चित्तसंप्रयुक्ताः । क्लिष्टे
कायजाक्कर्मणी । कुशलसारवकर्म । अव्याकृतकर्म ॥ कतमदहेयकर्म ।
सर्वमनारुवं कर्म ॥

अष्टाशीतिरनुशयाः । दुःखसत्यदृष्टिहेया दश समुदयसत्यदृष्टिहेयाः सप्त निरोधसत्यदृष्टिहेयाः
सप्त मार्गसत्यदृष्टिहेया अष्टौ चेति कामधातौ द्वात्रिंशदनुशयाः । रूपधातौ दुःखसत्यदृष्टिहेया नव
समुदयसत्यदृष्टिहेयाः षट् निरोधसत्यदृष्टिहेयाः षट् मार्गसत्यदृष्टिहेयाः सप्त चेति अष्टाविंशतिरनुशयाः ।
यथा रूपधातौ तथैवारूपधातावपि अष्टाविंशतिरनुशयाः । संभूय सर्वे अष्टाशीतिः । तथा चात्र
कोष्ठकम् ।

३२ अनुशयाः कामधातौ

दुःखसत्यदृष्टिहेयाः १०	समुदयसत्यदृष्टिहेयाः ७	निरोधसत्यदृष्टिहेयाः ७	मार्गसत्यदृष्टिहेयाः ८
१ सत्कायदृष्टिः	×	×	×
२ अन्तर्ग्राहदृष्टिः	×	×	×
३ मिथ्यादृष्टिः	१ मिथ्यादृष्टिः	१ मिथ्यादृष्टिः	१ मिथ्यादृष्टिः
८ दृष्टिपरामर्शः	२ दृष्टिपरामर्शः	२ दृष्टिपरामर्शः	२ दृष्टिपरामर्शः
५ शीलव्रतपरामर्शः	×	×	३ शीलव्रतपरामर्शः
६ रागः	३ रागः	३ रागः	४ रागः
७ प्रतिघः	४ प्रतिघः	४ प्रतिघः	५ प्रतिघः
८ मानः	५ मानः	५ मानः	६ मानः
९ अविद्या	६ अविद्या	६ अविद्या	७ अविद्या
१० विचिकित्सा	७ विचिकित्सा	७ विचिकित्सा	८ विचिकित्सा

२८ रूपधातौ २८ अरूपधातौ अनुशयाः

कामधातौ ये दश दुःखसत्यदृष्टिहेया अनुशयाः सन्ति ते प्रतिघं वर्जयित्वा नव रूपधातौ भवन्ति ।
ये च कामधातौ सप्त समुदयसत्यदृष्टिहेयाः ते रूपधातौ प्रतिघं विना षट् भवन्ति । ये च कामधातौ
सप्त निरोधसत्यदृष्टिहेयाः ते रूपधातौ प्रतिघं विना षट् भवन्ति । ये च अष्टौ मार्गसत्यदृष्टिहेयाः ते
रूपधातौ प्रतिघं विना सप्त भवन्ति । एवं संभूय अष्टाविंशतिरनुशया रूपधातौ । यथा रूपधातौ
तथा रूपधातावप्यष्टाविंशतिरनुशयाः । एवं त्रिषु धातुषु (३२ कामधातौ २८ रूपधातौ २८
अरूपधातौ) भवन्ति ८८ अनुशयाः ।

भावनाहेया दशानुशयाः । तत्र कामधातौ रागः प्रतिघः मानः अविद्या चेति चत्वारः । रूपधातौ
प्रतिघं विना त्रयः । अरूपधातावपि प्रतिघं विना त्रयः । एवं संभूय सर्वे दशानुशयाः ।

५। कतम ऐहिकविपाकः । कुशलाकुशलानां कृतकमणां य इहलोके (फल-) लाभो न परलोके ॥ कतमो जातिविपाकः । कुशलाकुशलकर्मानुसारं प्रेत्य प्रथमायां जातौ यो (विपाक-) लाभो न तदन्यजातौ ॥ कतमः सांपरायिक-विपाकः । कुशलाकुशलकर्मानुसारं प्रेत्य द्वितीय (=प्रथमेतर) जातौ यो (विपाक-) लाभः । तृतीयचतुर्थ्यादिषु च जातिषु यो विपाकलाभः ॥ कतमः सुखविपाकः । कामावचरकुशलकर्मणा यावत्तृतीयध्यानं रूपावचरकुशलकर्मणा च

५ रूपधातौ यावत्तृतीयध्यानं भवत्यनुपचरितं सुखं । रूपधातौ चतुर्थे ध्याने सर्वस्मिन्नप्यरूपधातौ च सुखदुःखाभावः । एव रूपचतुर्थध्यानसहितो ऽरूपधातु भवति शान्तं पदं । निर्वाणं चायस्ति शान्तं पदं । अनयो द्वयोः शान्तपदयोः यद्रूपारूप्यधात्वर्गतं तद्भवति गतिरूपत्वात् आयुषा परिमितं तन एव सान्तं । यच्च धातुवहिर्भूतं तत् निर्वाणं अगतिरूपत्वाच्चानन्तम् । एवं निखिलो रूपारूप-ब्रह्मलोको न सुखास्पदं प्रत्युत अंशत एव सुखास्पदं । एवं त्रिविधावस्थाः याः प्राप्तुं साधना प्रवर्तते । प्रथमा सुखा । यत्रानुपचरितं सुखं कामोपसंहितसुखविलक्षणं ध्यानभावनयानुभूयते । द्वितीया शान्ता किन्तु सान्तक्षणा । अत्रानुपचरितसुखाभावात् केवला शान्तिः रूपचतुर्थध्यानेन अरूपध्यानेन चानुभूयते । तृतीया शान्ता चानन्ता च । सेयं क्लेशनिर्वाणरूपा दृष्टधर्मे (अस्मिन् काये) ऽपि जीवन्मुक्तैरनुभूयते । परतः भग्नेषु दृष्टधर्मकायस्कन्धेषु स्कन्धनिर्वाणरूपा भवति स्कन्धेषु उपादानविरहात् । वेदान्तेषु ब्रह्मलोकः सुखास्पदं श्रूयते । तत्र सोऽयं ब्रह्मलोकः किं प्रमाण इति न ज्ञायते । पुनरावर्तिनो ब्रह्मलोकस्य सविशिष्टस्य श्रूयमाणं सुखास्पदत्वं न सर्वांशतो भवितव्यं प्रत्युत एकांशत एवेति रूपब्रह्मचतुर्थध्यानसहिते सकले अरूपब्रह्मणि सुखास्वीकारात् स्पष्टं भवति । तत्र यदिदं सुखं तत्कीदृशमिति श्रुतिरेव दर्शयति—“स यो मनुष्याणां.....सम्पन्नतमः स मनुष्याणां परम आनन्दः ।.....ये शतं मनुष्याणामानन्दाः स एकः पितृणां.....आनन्दः । ...ये शतं पितृणामानन्दाः स एकः गन्धर्वलोक आनन्दः ।.....ये शतं गन्धर्वलोक आनन्दाः स एकः कर्मदेवानामानन्दः ।...ये शतं कर्म देवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्दः । ...ये शतमाजानदेवानामानन्दाः स एक प्रजापतिलोक आनन्दः ।...ये शतं प्रजापतिलोक आनन्दाः स एको ब्रह्मलोक आनन्दः । यद्वच...अकामहतः । अथैष (=अकामहतः) एव परम आनन्दः ।” [बृहदारण्यकोपनिषत् ४।३।३३] इति । अत्र ब्रह्मलोकापेक्षया अकामहतस्य (=वोतरागपुद्गलस्य) आनन्दः परम इति द्वयोस्तारम्याख्यानात् न पौर्विक आनन्दः उपचरितः अर्थात् शान्तरूपः प्रतिभाति । प्रत्युत स अनुपचरित आनन्द एव नातीव लौकिकसुखविलक्षणः । ब्रह्मलोकवत् अनुपचरितं सुखं मोक्षे भवतीति वेदान्तमतं मत्वा निराचकार वात्स्यायनः । अथच—“यथा दृष्टमनित्यं सुखं परित्यज्य नित्यं सुखं कामयते एवं देहेन्द्रियबुद्धीरनित्या दृष्टा अतिक्रम्य मुक्तस्य नित्या देहेन्द्रियबुद्धयः कल्पयितव्याः । साधीयस्वैवं मुक्तस्य चैकान्त्यं कल्पितं भवति ।” [न्यायसूत्र १।१।२२ भाष्य] इति वचनैः सोल्लुप्यं जह्यास ।

वेदनीयः सुखो विपाकः ॥ कतमो दुःखविपाकः । अकुशलकर्मणा वेदनीयो विपाकः ॥ कतमोऽदुःखासुखविपाकः । चतुर्थध्यानसास्त्रवकुशलकर्मणा अरूपावचरसास्त्रवकुशलकर्मणा च (वेदनीयो विपाकः) ॥ कतमः कृष्णकृष्ण-विपाकः । अकुशलकर्मणा कृष्णकृष्णविपाकः ॥ कतमः शुक्लशुक्लविपाकः । सास्त्रवकुशलकर्मणा शुक्लशुक्लविपाकः ॥ कतमः संक्लिष्टविपाकः (= मिश्रविपाकः) । कामावचरकुशलाकुशलसंक्लिष्ट- (= मिश्र) कर्मणा वेदनीयः संक्लिष्टः (= मिश्रः) विपाकः ॥

६ । कतमदकृष्णाशुक्लाविपाकं कर्म । त्रैधातुकानामास्त्रवाणां परिक्षय-काले कर्मणां क्षये (निमित्तं) आनन्तर्यमार्गसंगृहीतं (कर्म) अनास्त्रवा च भाषना ॥ कतमद् नियतविपाकं कर्म । पञ्चानन्तर्यकर्माणि भवन्ति नियताकुशल-विपाकानि । (तानि) दृष्टधर्मविपाकानि जातिविपाकानि अपरपर्यायवेदनीय-विपाकानि वा भवन्ति ॥ सति हेतुप्रत्यये सति च पुद्गले नियतवेदनीयो भवति विपाकः । असति हेतुप्रत्यये असति च पुद्गले न भवति नियतवेदनीयो विपाकः । सर्वसास्त्रधर्मकर्मणां हेतुकृतानां परिपाके भवति विपाकलाभः । अहेतुकृतानाम-परिपाके न भवति विपाकलाभः ॥

७ । त्रिविधानि कर्माणि । कायकर्म (द्विधा) विज्ञप्तिरविज्ञप्तिश्च । वाक्कर्म (द्विधा) विज्ञप्तिरविज्ञप्तिश्च । मनः कर्म विज्ञप्तिर् (एव) ॥

८ । कतमद् विज्ञप्तिकर्म । कायवागमनःकृतं (कर्म) । कतमदविज्ञप्ति-कर्म । कायवाक्कृतं (कर्म) ॥ (पूर्वचित्तं) पर्यवसाने जायमाने चित्तान्तरै ऽपरिच्युतं तिष्ठत्यविज्ञप्तिरूपं । कुशलाकुशलचित्तजं भवत्यविज्ञप्तिरूपं नत्वव्याकृत-चित्तजं । तत्कस्य हेतोः । अव्याकृत चित्तस्यातिदुर्बलत्वात् ॥

९ । अव्याकृतभावो द्विविधः । सनिवृतः अनिवृतश्च । संयोजनावृतः सनिवृतः । अनावृतोऽनिवृतः ॥

१० । कतमे सनिवृताव्याकृता धर्माः । कामधातौ सत्कायद्वष्टिः अन्तग्राह-द्वष्टिः तत्संप्रयुक्ता अविद्यासहभुवो धर्माः । रूपारूप्यधात्वोः सर्वसंयोजनानि रूपधातुकायवाक्कर्माणि । इति सनिवृताव्याकृता धर्माः ॥

११ । कतमे अनिवृताव्याकृताधर्माः । आसनं शयनं स्थानं चक्रमणं शिल्पं विपाकधर्माः नैर्माणिकचित्तं आकाशं अज्ञानं प्रत्ययोच्छेदः । इत्यनिवृताव्याकृता धर्माः ॥

१२ । अविज्ञप्तिस्त्रिविधा । अनास्रवा प्रथमा । समाधिसह (-जाता) द्वितीया । शीलसंवरस्तृतीया ॥ कतमदनास्रवशीलं । सम्यग्वाक् सम्यक्कर्मन्तः सम्यगाजीवः ॥ कतमत्समाधिसह (जातं) शीलं । ध्यानलाभः कामाकुशलधर्मपरित्यागः ॥ कतमः शीलसंवरः । शीलसमादानकाले सास्रवकुशलकायवाक्कर्मावाप्तिः ॥ कतमस्त्रिविधसंवरलाभः । सर्वमार्गानास्रवसंवरसिद्धिः सर्वसमाधिसह(भू)संवरसिद्धिः समादत्तशीलस्य कामधातुपुद्गलस्य शीलसंवरसिद्धिः ॥

१३ । गृहीतसंवरस्य पुद्गलस्य प्रथमं ज्ञप्तिकरणसमये प्रत्युत्पन्नाविज्ञप्तिशीलसिद्धिः । यावदन्तं न परिहोयते तावदस्य अतीत(विज्ञप्ति) सिद्धिः । ध्यानाप्तपुद्गलस्य सर्वातीतानागतप्रत्युत्पन्नध्यानसंवर(जाविज्ञप्ति)सिद्धिः । अनास्रवसंवरस्यानागतसर्व(विज्ञप्ति)सिद्धिः । मार्गापन्नस्य प्रत्युत्पन्न(विज्ञप्ति)सिद्धिः । यावदन्तं न परिहोयते तावत्स पुद्गलोऽतीतसंवर(जाविज्ञप्ति)मान् भवति ॥

१४ । गुरुपापकं कुर्वन्तः प्राप्तिरकुशलस्य अकुशलविज्ञप्त्यविज्ञप्त्योः । अगुरुपापके प्राप्तिरकुशलाया विज्ञप्ते न त्वविज्ञप्तेः । अकुशलचित्तनिरोधे न प्राप्तिर्विज्ञप्त्यविज्ञप्त्योः । असंवरपुद्गलस्य प्रत्युत्पन्नाकुशलाविज्ञप्तिप्राप्तिः । यावदन्तं न परिहोयते तावदस्यातीताकुशलाविज्ञप्तिप्राप्तिः । गुरुकुशलं कुर्वन्तो विज्ञप्त्यविज्ञप्तिप्राप्तिः । अगुरुकुशले विज्ञप्तिप्राप्ति न त्वविज्ञप्तिप्राप्तिः । कुशलचित्तनिरोधे विज्ञप्त्यविज्ञप्त्यप्राप्तिः । मध्यमपुद्गलस्य कृते गुरुकुशलेऽकुशले च कुशलाकुशलविज्ञप्त्यविज्ञप्तिप्राप्तिः । अगुरुकुशलाकुशलं कुर्वन्तोऽस्य प्राप्तिर्विज्ञप्ते न त्वविज्ञप्तेः । कुशलाकुशलचित्तनिरोधे न प्राप्तिर्विज्ञप्त्यविज्ञप्त्योः ॥

१५ । रूपधातुकुशलचित्तलाभे ध्यानसंवरसिद्धिः । प्रत्युदावृत्तचित्तस्य न भवति ध्यानसंवरसिद्धिः । रूपधातु कुशलचित्तेषु संवरचित्तसंप्रयोगः विना चक्षुर्विज्ञानं श्रोत्र (विज्ञानं) कायविज्ञानं श्रुतमयीप्रज्ञां च्युतिकालिकचित्तं च ॥

वैशेषिकानामभिमतान् अदृष्टान् नैयायिकानामभिमतान् धर्माधर्माभ्यां पौराणिकानामभिमतान् पुण्यपापाभ्यां च नातिरिच्यते । अपूर्वादयः सर्वे एव धर्मा अविज्ञप्तिवदेव अविज्ञप्तिस्वभावाः न परान् स्वविषये ज्ञापयन्ति । क्रियास्वभावाश्च भवन्ति ।

१६ । षड्भूमिकानास्त्रवचित्तबलेनानास्त्रवसंवरसिद्धिः । कतमाः षड्भूमयः । असमापत्तिध्यानभूमिः प्रथमध्यानं मध्यमध्यानं द्वितीयध्यानं तृतीयध्यानं चतुर्थध्यानं च । षड्भूमिप्रत्युदावृत्तचित्तस्य नानास्त्रवसंवरसिद्धिः ॥

१७ । द्वाभ्यां वस्तुभ्यामनास्त्रवसंवरात् परिहाणि भवति । प्रत्युदावृत्तेश्च (षड्भूमिभ्यः) संप्राप्तेश्च मार्गफलस्य ॥ द्वाभ्यां वस्तुभ्यां परिहीयते ध्यान-संवरात् । प्रत्युदावर्तनाच्च जीवितोपरमाच्च ॥ त्रिभिर्वस्तुभिः परिहीणो भवति शीलसंवरात् । (तत्र) प्रथमं (वस्तु) शीलभंगः । द्वितीयं शीलपरित्यागः । तृतीयमकुशलमिथ्या (दृष्ट्य्) उत्पादः ॥ धर्मनिरोधकाले भवति शीलसंवर-च्युतिरिति केचिदाहुः । न भवति च्युतिरित्याहुः परे । वस्तुतस्तु न च्युति (रिति नः सिद्धान्तः) ॥ चत्वारि वस्तूनि यैस्संवरात् परिहाणिः । प्रथमं शीलसमादानं । द्वितीयं पुनरकरणं । तृतीयमेकचित्तेन तृष्णोपरमः । चतुर्थं

१७ अत्राह वसुबन्धुः—

प्रातिमोक्षदमत्यागः शिक्षानिक्षपणाच्च्युतेः ।

उभयव्यञ्जनोत्पत्ते मूलच्छेदात् निशात्ययात् ॥

पतनीयेन चेत्येके सद्धर्मान्तर्हितोऽपरे ।

धनार्णवत् काश्मीरैरापन्नस्येष्यते द्वयम् ॥ [कोश ४।३८-३९] इति ।

तत्र पतनीयधर्माणां सेवनेन भिक्षुसंवरच्युतिरिति सौत्रांतिकाः । सद्धर्महान्तिः संवरच्युतिरिति धर्मगुप्ताः । धर्मगुप्तमतमेवाभिधर्माश्रुतकारेण—“धर्मनिरोधकाले भवति शीलसंवरच्युतिरिति केचिदाहुः”—इत्येवमनूदितं । काश्मीरकाणां मते नैवं च्युति भवति । प्रत्युत दुष्कृतस्य पापं पापदेशनया क्षान्तं भवति । यदि पापं न देश्यते प्रत्युत प्रच्छाद्यते तदा तु पापं भवत्येव । अत्रार्थे उदाहरणं ऋणस्यादानं प्रतिदानं च । ऋणस्यादानमेव पापाचरणम् । तत्प्रतिदानं तु पापदेशना । यथा ऋणप्रतिदानेन ऋणी अनृणो भवति तथैव पापः पापदेशनया निष्पापो भवति । इदमेव मतं मन्येऽभिधर्माश्रुतकारेण—“न भवति च्युतिरित्याहुः परे”—इत्येवमनूय “वस्तुतो न च्युतिः” इति पुनरभ्यासेन तत्र स्वाभिमतं प्रकाशितं । तत्र पापमध्यापनस्य कथं पापदेशना भवतीति जिज्ञासाया-मुच्यते । मातृग्रामसंवासं वा पतनीयान्तरं वा तीव्रदोषक्षणवशात् कृत्वा तदनन्तरमेव एकस्मिन्नपि प्रतिच्छादनचित्तेऽनुत्पन्ने भिक्षुसंघमुपेत्य कृतं मयेदं पापकमिति आविष्करोति । संघादेशेन दंड-कर्मकुर्वाणः स न शीलच्युत उच्यते । तत एव विवृतं भाष्यस्फुटार्थयोः—“न वयं ब्रूमः सहाध्यापत्या अत्राहचयदिव सर्वः पाराजिको भवति । किं तर्हि । प्रतिच्छादनचित्तेन । किं पुन न प्रव्राज्यते । अनिक्षित शिक्ष इति ।” [स्फुटार्था p. 387] । निक्षिप्तशिक्षस्तु अभिक्षुरेव भवति । एतादृशस्थलेषु ज्ञप्तिचतुर्थोपसंपन्न एव भिक्षुग्राह्यः । न तु भिक्षुशतत्वाद् भिक्षुरिति । तस्याहर्हृत्पर्यायादिति ॥

कुशलरूप (धातुगतध्यान) मार्गान्तिः । कथं परिहाणिः (कुशलसंचरान्) । भवति चेत्कुशलमूलोच्छेदः । उपरमश्चेदायुषः । अवशेषश्चेत् क्षिप्र-
चैतसिकधर्माणाम् ॥

१८ । क्लेशोच्छेदकाले उच्छेदस्य भवति पंचविधं फलं । प्रथमं विपाकफलं । द्वितीयमाश्रयफलं । तृतीयमधिपतिफलं । चतुर्थं कायबलफलं । पंचमं विमोक्षफलं ॥ कुशलानां सास्त्रवानां धर्माणां चत्वारि वा फलानि भवन्ति पंच वा फलानि । प्रभवन्ति क्लेशोच्छेदायेति पंच फलानि । न प्रभवन्ति क्लेशोच्छेदायेति चत्वारि फलानि विना विमोक्षफलं ॥ अकुशलधर्माणां भवन्ति चत्वारि फलानि । स्थापयित्वा विमोक्षफलं ॥ अनास्रधर्माणां चत्वारि वा फलानि भवन्ति त्रीणि वा फलानि । क्लेशोच्छेदे तु चत्वारि फलानि विहाय विपाकफलं । क्लेशोच्छेदाभावे तु त्रीण्येव फलानि व्यपहाय विपाकफलं विमोक्षफलं च ॥ अव्याकृतधर्माणां त्रीणि फलानि विपाकफलं वर्जयित्वा विमोक्षफलं च ॥

१९ । कतमद्विपाकफलं । अकुशलधर्मेण कुशलसास्त्रधर्मेण च (यत्) प्राप्यते (तद्) विपाकफलं । कतमदाश्रयफलं । कुशलाकुशलाव्याकृतधर्माणां नित्याचरणाभिवृद्धहिताद्यावत्प्रामिरित्याश्रयफलं । कतमदधिपतिफलं । कुशलानां वा अथाकुशलानां वा सहवेदनीयानां या भवत्युत्कृष्टतमा (कुशला वा अकुशला वा) वेदनीयता सोच्यते ऽधिपतिफलं । कतमत्कायबलफलं । कायव्यापारकृत-
कर्मादिकमुच्यते कायबलफलं । कतमद्विमोक्षफलं । ज्ञानेन क्लेशनिरोध उच्यते विमोक्षफलम् ॥

२० । कुशलमूलमकुशलमूलमव्याकृतमूलं चेति मूलं त्रिविधं ॥ कुशलमूलम् अलोभः अद्वेषः अमोहश्च । इति त्रिविधं कुशलमूलं ॥ अकुशलमूलं लोभः द्वेषः मोहश्च ॥ चतुर्विधमव्याकृतमूलं । अव्याकृतं रागः । अव्याकृता ऽविद्या । अव्याकृता द्वष्टिः । अव्याकृतो मानः ॥

२१ । त्रिविधा धर्माः । कुशलधर्माः । अकुशलधर्माः । अव्याकृत-
धर्माश्च ॥ कतमे कुशलधर्माः । कुशलानि कायवाक्कर्माणि । कुशलं चित्तं । (कुशलाः) चित्तसंप्रयुक्ता धर्माः चित्तविप्रयुक्ताश्च संस्काराः । प्रतिसंख्यानिरोधः । इति कुशलधर्माः ॥ कतमे ऽकुशला धर्माः । अकुशलानि कायवाक्कर्माणि । अकुशलं चित्तं । (अकुशलाः) चित्तसंप्रयुक्ता धर्माः चित्तविप्रयुक्ताश्च संस्काराः ।

इत्यकुशलधर्माः ॥ कतमे ऽव्याकृतधर्माः । अव्याकृतानि कायवाक्कर्माणि ।
अव्याकृतं चित्तं । (अव्याकृताः) चित्तसंप्रयुक्ता धर्माः चित्तविश्रयुक्ताश्च संस्काराः ।
अप्रतिसंख्यानरोधः । इत्यव्याकृतधर्माः ॥

२२ । मद्यपानविरतिः । दानं । वंदना । गुरुकारः । इत्येवमादि । इति
कुशलकायवाक्कर्मसंग्रहः ॥ मद्यपानं । ताडनं । अदमानः । (अ)गुरुकारः ।
इत्येवमादि । इत्यकुशलकायवाक्कर्मसंग्रहः ॥ इति दशकर्म पथाः ॥

२३ । असंगृहीतानि कामधातुकायवाक्कर्माणि कामधातुचतुर्मुहाभूत-
कृतानि ॥ एवं रूपधातु (कायवाक्कर्माणि) ॥ अनास्रवाणि कायवाक्कर्माणि
कतमचतुर्मुहाभूतकृतानि । षड्भूयाध्याणि तद्धूमिचतुर्मुहाभूतकृतानि । आरूप्य-
धातूपपत्तावेवं भूलाधिगानि अनास्रवाणि कायवाक्कर्माण्यपि तद्धूमिचतुर्मुहा-
भूतकृतानि ॥

२४ । त्रिधा जीवितोपरमः (=मरणम्) । आयुःक्षयेण न पुण्यक्षयेण ।
पुण्यक्षयेण नायुःक्षयेण । पुण्यक्षयेण आयुःक्षयेण च ॥

[इत्यभिधर्माभृतशास्त्रे कर्मनिर्देशो नाम चतुर्थो बिन्दुः ॥]

२२ दानादिभिस्फलक्षणविधया कुशलकायवाक्कर्मणां मद्यपानादिभिरकुशलकायवाक्कर्मणां संग्रहोपायं
प्रदर्श्य “इति दशकर्मपथाः” इत्यत्रोपसंहारे इतिपदं प्रकारनिर्देशनपरं । तेन एवं प्रकारेण कुशल-
कर्मपथानां तत्र कुशलाकुशलकर्मसु संग्रहो वेदितव्यः—इति सकलस्यानुच्छेदस्याभिप्रायः प्रतीयते ।
दश कर्मपथाः द्विविधाः भवन्ति कुशलाश्च अकुशलाश्च । तत्र कुशलानां त्रिधाविभागः । कायसुचरितं
वाक्सुचरितं मनःसुचरितं चेति । कायसुचरिते तिष्ठो विरतयः—प्राणातिपाताद्विरतिः अदत्तादानाद्
विरतिः काममिथ्याचाराद् विरतिश्च । वाक्सुचरिते चतस्रो विरतयः—मृषावादात्प्रतिविरतिः
पारुष्यात्प्रतिविरतिः पैशुन्यात्प्रतिविरतिः संभिन्नप्रलापात्प्रतिविरतिश्च । मनः सुचरिते तिष्ठो विरतयः—
अभिध्यायाः प्रतिविरतिः अव्यापादात्प्रतिविरतिः मिथ्यादृष्टेः प्रतिविरतिश्च । यथा कुशलानां तथा
अकुशलानामपि कायवाग्मनोभेदेन त्रिधाविभागः । तथाहि । कायदुश्चरितं वाग्दुश्चरितं मनोदुश्चरितं
चेति । तत्र कायदुश्चरिते प्राणातिपातस्य अदत्तादानस्य काममिथ्याचारस्य चेति त्रिविधस्याकुशलकर्मणः
संग्रहः । वाग्दुश्चरिते मृषावादस्य पारुष्यस्य पैशुन्यस्य संभिन्नप्रलापस्य चेति चतुर्विधस्याकुशलकर्मणः
संग्रहः । मनोदुश्चरिते अभिध्यायाः व्यापादस्य मिथ्यादृष्टेः चेति त्रिविधस्याकुशलकर्मणः संग्रहः ।
त इमे अकुशलधर्मा अयोमलोपमाः कुशलविघातकत्वात् वर्ज्याः । तथा चाह भगवान्—

अवसा व मलं समुद्धितं

तदुद्धाय तमेव खादति ।

एवं अतिधो नचारिन्

सकल्मसानि नयन्ति दुर्गतिं ॥ [धम्मपद २४०] इति ॥

पंचमो बिन्दुः

स्कन्धाः धातवः आयतनानि च*

१। सर्वसास्त्रधर्माश्चतुर्वस्तुहेयाः । कतमेभ्यश्चतु (वस्तुभ्यः) । अनित्यतः । अनात्मतः । दुःखतः । अशुचितश्च ॥ क्लेशा ह्यास्त्रवाः । तत्कस्य हेतोः । सर्वोपपत्तिदेशाभिगमने चित्तस्य नैरन्तर्येण स्रवत्वेन संसारपतनहेतुत्वादुच्यन्ते आस्त्रवाः ॥ त्रिषु धातुष्वष्टोत्तरशतं क्लेशाः । अष्टानवतिबन्धनानि । दश संयोजनानि । इतोमे क्लेशाः कुतः स्थानात्प्रभवन्ति । उच्यते । सास्त्रधर्मभ्यः । अपि चोच्यन्ते उपादानस्कन्धा इति क्लेशस्थानमिति च । ततोऽत्र द्विविधाः पंचस्कन्धाः सास्त्रवा अनास्त्रवाश्च । उपादानस्कन्धाः सर्वे सास्त्रवाः ॥

२। कतमो रूपस्कन्धः । सर्वं चतुमहाभूतकृतं द्वादशायतनेषु व्यपहाय मन आयतनं सर्वाण्यन्यान्यायतनानि धर्मायतनसंगृहीतमविज्ञप्तिरूपं चेति रूपस्कन्धः ॥ रूपस्कन्धो द्विविधः । सनिदर्शनोऽनिदर्शनश्च । कतमः सनिदर्शनः । एकमायतनं । रूपायतनं । कतमोऽनिदर्शनः । नवायतनानि धर्मायतनसंगृहीतमविज्ञप्तिरूपं च ॥ रूपं पुनस्त्रिविधं । सनिदर्शनं सप्रतिघं । अनिदर्शनं सप्रतिघं च । रूपायतनं सनिदर्शनं सप्रतिघं । अन्यानि नवायतनान्यनिदर्शनानि सप्रतिघानि । धर्मायतनमविज्ञप्तिरूपं चानिदर्शने अप्रतिघे ॥ इति रूपस्कन्धः ॥

३। कतमो वेदनास्कन्धः । वेदनाऽनुभवः पङ्क्तिस्पर्शजः ॥ द्विविधा वेदना । कायवेदना मनोवेदना च ॥ त्रिविधा वेदना । दुःखा वेदना सुखावेदना

* न हि कश्चिदेको धर्मः स्थिरो द्रुवः कूटस्थः सात्मकः सपुटलः सजीवोऽहमस्मीति वचनाहो ममेदमितिवचनाहो नित्य शाश्वतः । नापि चास्ति कश्चिद्धर्मो भवति समुच्छन्नः । प्रत्युत सर्वे धर्मा अनात्मानः (“सर्वे धर्मा अनत्ता” — धम्मपद २७९) । निर्वाणमप्यनात्मकं यस्मात् सर्वोपादानवत् तत्रात्मोपादनमपि क्षीणं भवति । सचायमात्मवादो नैव निरालम्बं स्थातुं शक्नोति । यच्चैतस्यालम्बनं तद्विवेचनीयमेवेति धर्माणां स्कन्धादिभिर्विवेचनमारभ्यते । विवेचितेषु धर्मेषु ज्ञायते यदिमे धर्माः सर्वे वा आत्मवादालम्बनतयाऽभ्युपगम्यन्ते । धर्माणामन्यतरो वा कश्चिद् आत्मवादालम्बनं भवति । एवं धर्ममुपादाय लोकव्यवहारे प्रयुक्तस्य आत्मवादस्य स्वरूपं प्रकटीभवति । तथाहि । आत्मवादो नाम संवृतिः व्यवहारे आर्यानायैः सर्वैरभ्युपगतोऽर्थः । यथा चक्रादिसमूहविशेषमुपादाय लोके रथव्याप्तिं भवति । तथैव स्कन्धादिसमूहविशेषे लौकिकानामात्मव्याप्तिः । सा

अदुःखसुखवेदना च ॥ चतुर्विधा वेदना । कायव्याकृता अव्याकृता मनोव्याकृता
अव्याकृता च ॥ पञ्चावेधा वेदना । पञ्च वेदनेन्द्रियाणि । (सुखं दुःखं
सौमनस्यं दोर्मनस्यमुपेक्षा च) ॥ षोढा वेदना । चक्षुःसंस्पर्शजा वेदना श्रोत्र०
घ्राण० जिह्वा० काय० मनःसंस्पर्शजा वेदना च ॥ अष्टादशविधा वेदना । चक्षुराद्याः
(पङ्चवेदनाः) ससुखसौमनस्याः (सदुःखदोर्मनस्याः) सोपेक्षाश्च ॥ पद्त्रिंशद्विधा
वेदना । अष्टादशविधा वेदना कुशला अकुशलाच ॥ अष्टोत्तरशतविधा वेदना ।
अतोतानागतप्रत्युपभैः प्रविभक्ताः पद्त्रिंशत् ॥ प्रतिसत्त्वं क्षणे क्षणे समुद्यन्त्य-
संख्येया वेदनाः ॥ इति वेदनास्कन्धः ॥

४ । कतमः संज्ञास्कन्धः । चित्तं विविधं प्रतीत्य सर्वधर्माः संज्ञा । सा
त्रिविधा । परित्ता । महती । (तदितरा च) । असंख्येयभेदमिन्नबाह्यायतन-
संग्रहप्रत्ययेन संज्ञायते इति संज्ञास्कन्धः ॥

५ । कतमः संस्कारस्कन्धः । संस्कृतधर्मेण संस्काराः संस्कुर्वन्ति
विविधान् धर्मानिति संस्कारस्कन्धः ॥ स द्विविधः । चित्तसंप्रयुक्तः चित्त-
विप्रयुक्तश्च ॥ कतमश्चित्तसंप्रयुक्तः । चेतना स्पर्शः स्मृतिरित्यादयो धर्मा इति
चित्तसंप्रयुक्तः ॥ कतमश्चित्तविप्रयुक्तः । प्राप्तिरासंज्ञिकं निरोधसमापत्तिरित्यादि-
श्चित्तविप्रयुक्तः ॥ इति संस्कारस्कन्धः ॥

ह्यात्मख्यातिः विशीर्णचक्रादिविशिष्टसमूहे सति रथवत् विशीर्णस्कंधादिविशेषसमूहे सति न भवितव्या ।
परं लोकानां सा ख्याति लौकपरलोकतृष्णावशाद् भवति । तृष्णामूलाश्च सर्वलौकिकरुहविवादाः ।
तस्मात् सर्वतृष्णास्वरूपात्मवादोपादाननिरोधाय तदालम्बनभूतानां धर्माणां स्कन्धादिविभागलक्षणैः स्वरूपं
निर्धार्यात्मत्वं प्रतिषिध्यते । स चायं प्रतिषेधत्वेन वर्णित आत्मवादो द्विविधः । प्रथमो भवति
अहमिति संवृतेराश्रयः । द्वितीयो भवति ममेतिसंवृतेराश्रयः । तत्राहं संवृतिनिर्वाणालम्बनापि चेद्भवति ।
निर्वाणं विकल्पितमेवभवति नत्वविकल्पितं मौनमात्रप्रकाश्यं निर्वाणं । तथा चोक्तं नागार्जुनपादैः—

निर्वास्याम्यनुपादनो निर्वाणं मे भविष्यति ।

इति येषां ग्रहस्तेषामुपादनमहाग्रहः ॥ [मथ्यमककारिका]

यच्च निर्वाणं यच्च परमधर्मं यच्च परमार्थः स न शब्दैर्देश्यते । सोऽस्ति साक्षात्कर्तव्योऽर्थः ।
साक्षात्कृतपरमार्थस्य धर्मदेशना कथं भवतीति नागार्जुनाचार्यपादैरेवोक्तं—

नोदाहृतं त्वया किंचिदेकमप्यक्षरं विभो ।

कृत्स्नश्च वैन्यजनो धर्मवर्णेण तर्पितः ॥ [बोधिचर्यावतार ९।३६ इत्यत्रोद्धृतं
नागार्जुनस्य चतुस्तवपद्यम्]

६। कतमो विज्ञानस्कन्धः । नोलपीतलोहितादीन्धर्मान् विाचनक्ति विज्ञानं । विज्ञानं हि षड्विधं । चक्षुर्विज्ञानं श्रोत्रं घ्राणं जिह्वां कायं मनोविज्ञानं च ॥ कतमच्चक्षुर्विज्ञानं । चक्षुरिन्द्रियाश्रया रूपप्रज्ञप्तिरुच्यते चक्षुर्विज्ञानं । एवं श्रोत्रघ्राणजिह्वाकाय (न्द्रियाश्रयाः शब्दगन्धरसस्पर्शप्रत्ययः श्रोत्रघ्राणजिह्वाकायविज्ञानानि) । मनश्चन्द्रियाश्रया धर्मप्रज्ञप्तिरुच्यते मनोविज्ञानं ॥ इति विज्ञानस्कन्धः ॥

७। द्वादशायतनानि । चक्षुरायतनं श्रोत्रं घ्राणं जिह्वां कायं मन आयतनं । इत्याध्यात्मिकानि पडायतनानि । रूपं शब्दं गन्धं रसं स्पर्शप्रत्ययं धर्मायतनं । इति बाह्यानि पडायतनानि ॥ अपि च चक्षुर्विज्ञानाद् यावन्मनो-विज्ञानं (इति पड्विज्ञानानि द्वादशायतनेः सह) संभूय अष्टादश (धर्मा भवन्ति अष्टादश धातवः) ॥

८। उपादाय चत्वारि महाभूतानि (रूप-) प्रसादकृतं रूपविज्ञानप्रत्यय उच्यते चक्षुः । एवं चत्वारि महाभूतानि उपादाय (रूप) प्रसादकृताः शब्दगन्ध-रसस्पर्शप्रत्ययविज्ञानप्रत्ययाः उच्यन्ते श्रोत्रघ्राणजिह्वाकायाः ॥

९। सर्वस्य चक्षुर्विज्ञानस्य विषयो रूपं द्वादशविधं । दीर्घं । ह्रस्वं । आलोकः । अन्धकारः । नीलं । पीतं । लोहितं । अवदातं । स्थूल-सूक्ष्मरूपं । नभोरूपं । कायविज्ञप्तिरूपं (=संस्थानरूपं) ॥ सर्वस्य श्रोत्रविज्ञानस्य विषयः शब्दः । सत्त्वसंख्यातः शब्दः असत्त्वसंख्यातः शब्दश्च ॥ सर्वस्य घ्राण-विज्ञानस्य विषयो गन्धः । सुरमिसुरमिश्वेत्यादि र्गन्धः ॥ सर्वस्य जिह्वा-विज्ञानस्य विषयो रसः । कपायामूलवणतिक्रमधुरादिस्त्रयःषष्टिविधो रसः ॥

तस्माद् अहंममसंवृतिद्वितयव्यवहारस्य सर्वदोषमूलकस्य आत्मवादस्य हेयत्वमेव भवति हिताय न तृपादेयत्वं । के नामात्मवादस्य दोषा इत्यधिकृत्य प्राहुः—

आत्मनि सति परसंज्ञा स्वपरविभागात्परिग्रहद्वेषौ ।

अनयोः संप्रतिबद्धा दोषाः सर्वे प्रजायन्ते ॥ इति ॥ [बोधिचर्यावतारपंचिका ९।७८ इत्यत्रोद्धृतं]

अतएव भगवतापि हेयत्वेनात्मवादं स्वीकृत्य अनात्मवादो विशुद्धिरूपनिर्वाणस्य मार्ग इत्युक्तं । तथा च धम्मपदाभाणकानां गाथा—

सब्बे धम्मा अनत्ताणि यदा पज्जाय पस्सन्ति ।

अथ निब्बिन्दति दुक्खे एस मग्गो विसुद्धिया ॥ [धम्मपद २७९] इति ॥

सर्वस्य कायविज्ञानस्य विषयः स्पष्टव्यं । श्लक्ष्णलघुगुरुस्वरमृदुशातोष्णबुभुक्षा-
पिपासाञ्ज्वरग्रहाभूतादिः ॥ सर्वमनोविज्ञानस्य विषयो धर्मः । तथाहि सर्वधर्माः ॥

१० । पञ्च विज्ञानानि न शक्नुवन्ति विवेक्तुं । मनोविज्ञानं शक्नोति विवेक्तुं ।
चित्तं मनो विज्ञानमित्यनर्थान्तरं । निरुक्ताविधान्तरम् ॥

११ । इन्द्रियविषयविज्ञानसंनिपातजः स्पर्शः । स्पर्शसहजा वेदनाद्याः ।
दश महाभूमिकाः दशक्लेशमहाभूमिकाः दश परित्तक्लेशभूमिकाः—इत्येते धर्मा
एकचित्तजा एकालंबना एकश्रया एकोत्पादा एकनिरोधाः । तथाहि । प्रदीप-
प्रकाशोष्माण एकोत्पादा एकाश्रया एकनिरोधाः ॥

१२ । अष्टादशसु कति कुशलाः कत्यकुशलाः कत्यव्याकृताः । अष्टावव्या-
कृताः । दश व्याख्यास्यामः । रूपं शब्दः सप्तविज्ञानानि धर्मश्च (इति दश
घातवः) कुशला अकुशला अव्याकृताश्च ।

१३ । कतमत् कुशलरूपं । कुशल कायविज्ञप्तिः । कतमदकुशलरूपं ।
अकुशला कायविज्ञप्तिः । कतमदव्याकृतं रूपं । अपयित्वा कुशलाकुशलकाय-
विज्ञप्ती सर्वमन्यद्रूपमव्याकृतं ॥ एवं गोचरः शब्दः ॥

१४ । चक्षुर्विज्ञानं भवति कुशलमकुशलमव्याकृतं । कतमत्कुशलं ।
कुशलचित्तसंप्रयुक्तं चक्षुर्विज्ञानं । कतमदकुशलं । अकुशलचित्तसंप्रयुक्तं चक्षु-
र्विज्ञानं । कतमदव्याकृतं । अव्याकृतचित्तसंप्रयुक्तं चक्षुर्विज्ञानं ॥ एवं श्रोत्र
घ्राणजिह्वाकायमनोविज्ञानानि मनश्च ॥

१५ । धर्मः कुशलो वा भवत्यकुशलो वा ऽव्याकृतो वा । कतमः कुशलः ।

स चायं हेयत्वेन संमत आत्मवादस्तैथिकानामागमेषु नैकरूपो दृश्यते । तत्रोपनिषद्वादिनां सच्चिदा-
नन्दमय आत्मा यस्यायं परिणामो वा विवर्तो वा सर्वचराचरप्रपञ्चः सौगतानामुपादानस्कन्धेभ्यो
नातिरिच्यते । यश्च सर्वप्रपञ्चश्चन्यः सर्वव्यवहारानर्हः केवलमौनमात्रप्रकाश्यः परमार्थः तैरास्मेति वा
ब्रह्मति वा स्वीकृत्यते स सौगतानां निर्वाणादव्यतिरिक्तो भवति यद्यपि सौगतानां निरुक्त्या न स
आत्मपदेन व्यवहार्यः । अहमितिसंबन्धेः ममेतिसंबन्धेः सर्वथैव यो न भवति विषयः स एव परमार्थः
स न मनोवाग्विकल्पविषयः । यश्च भवति तयोः संबन्धो विषयः सोऽनित्यः दुःख इति सच्चिदानन्द-
लक्षणेन ब्रह्मविद्धिरात्मपदेन निरुक्तोऽपि न तथा निरुक्त्यहो भवति । कथं यश्च अनित्यः यश्च दुःखः
सोऽस्माकमात्मा भवेत् । कथं च तादृशे अस्थिरे च दुःखे च ममभावो युक्तो भवेत् । तथोक्तं
भगवता सच्चक—संज्ञान्ते [मज्झिमनिकाय, सुत्त ३५]—“तत् किं मन्यसे अग्निवेस्सम् (=अग्नि-
वेस्सन्) ! यत् त्वमेवं वदसि रूपं [वेदना, संज्ञा, संस्काराः, विज्ञानं] मे आत्मा वर्तते तस्मिन् रूपे

कुशलकायवाक्कर्माणि कुशलाः वेदनासंज्ञासंस्कारस्कन्धाः प्रतिसंख्याननिरोधश्च ।
 कतमो ऽकुशलः । अकुशलकायवाक्कर्माणि अकुशला वेदनासंज्ञासंस्कारस्कन्धाः ॥
 कतमो ऽव्याकृतः । अव्याकृतवेदनासंज्ञासंस्कारस्कन्धाः आकाशानान्त्यायतनम्
 अप्रतिसंख्याननिरोधश्च ॥

१६ । अष्टादशसु कति सास्त्रवाः कत्यनास्त्रवाः । पंचदश सास्त्रवाः ॥ त्रीन
 व्यख्यास्यामः ॥

१७ । कतमे त्रयः । मनः । धर्मः । मनोविज्ञानं च । सास्त्रवचित्तसं-
 प्रयुक्तं मनः सास्त्रवं । अनास्त्रवचित्तसंप्रयुक्तं मनोऽनास्त्रवं ॥ मनोविज्ञानमपि
 तथा ॥

१८ । सास्त्रवकायवाक्कर्माणि सास्त्रवा वेदनासंज्ञासंस्कारस्कन्धा इति
 सास्त्रवो धर्मः । अनास्त्रवकायवाक्कर्माणि अनास्त्रवा वेदनासंज्ञासंस्कारस्कन्धा
 असंस्कृतधर्माश्चेत्यनास्त्रवो धर्मः ॥

१९ । अष्टादशसु कति कामधातुप्रतिसंयुक्ताः । कति रूपधातुप्रतिसंयुक्ताः ।
 कत्यारूपधातुप्रतिसंयुक्ताः । कत्यप्रतिसंयुक्ताः । चत्वारः कामधातुप्रतिसंयुक्ताः ।
 गन्धः । रसः । घ्राणविज्ञानं । जिह्वाविज्ञानं । कवलीकाराहारस्थानत्वात् ॥
 चतुर्दश व्याख्यास्यामः ॥ चक्षुः कामधातुप्रतिसंयुक्तं । कतमत्कामधातुप्रति-
 संयुक्तं । कामधातुप्रतिसंयुक्तचतुर्माभूतकृतं ॥ एवं श्रोत्रघ्राणजिह्वाकायरूपशब्द-
 स्पष्टव्यानि कामधातुप्रतिसंयुक्तानि कामधातुप्रतिसंयुक्तचतुर्माभूतकृतानि ॥

२० । कतमे रूपधातुप्रतिसंयुक्ताः । चक्षुः रूपधातुप्रतिसंयुक्तं रूपधातु-

[वेदनायां, संज्ञायां, संस्कारेषु, विज्ञाने] वश एवं मे रूपं [वेदना, संज्ञा, संस्काराः, विज्ञानं] भवतु
 एवं...साभूत् । नो हीदं गौतम । मनसि कुरु अग्निवेद्मन् मनसिक्ख्य खलु...व्याकुरु न हि ते
 सन्धीयते पूर्वकेण वा ("अहं हि भो गौतम एवं वदामि रूपं मे आत्मा वेदना संज्ञा संस्काराः विज्ञानं
 मे आमेति" वचनेन इदमुच्यमानं) पश्चिमं (वचनं) पश्चिमेन वा पूर्वकं ।...तत् किं मन्यसे अग्नि-
 वेद्मन् रूपं [वेदना, संज्ञा, संस्काराः, विज्ञानं] नित्यं वा अनित्यं वेति । अनित्यं भो गौतम ।
 यत्पुनरनित्यं दुःखं वा तत् सुखं वेति । दुःखं भो गौतम । यत्पुनरनित्यं दुःखं विपरिणामधर्मं कथं
 नु तत् समनुपस्थितुं (=समनुवृष्टुं) एतन्मम एषोऽहमस्मि एष मे आत्मा—इति । नो हीदं भो
 गौतम । तत् किं मन्यसे अग्निवेद्मन् यो नु खलु दुःखंमल्लीनो दुःखमुपगतो दुःखमथवसितो
 दुःखमेतद् मम एषोऽहमस्मि एषो मे आत्मा—इति समनुपस्थिति अपि नु खलु स साम वा दुःखं
 परिजानीयात् दुःखं वा परिशिष्य त्रिहरेदिति । किं हि स्याद् भो गौतम नो हीदं भो गौतम—
 इति ॥”

प्रतिसंयुक्तचतुर्मेहाभूतकृतं ॥ एवं श्रोत्रघ्राणजिह्वाकारूपशब्दस्पर्शव्यानि रूपधातु-
प्रतिसंयुक्तानि रूपधातुप्रतिसंयुक्तचतुर्मेहाभूतकृतानि ॥

२१ । चक्षुर्विज्ञानं कामधातुप्रतिसंयुक्तं । कतमत्कामधातुप्रतिसंयुक्तं ।
कामधातुचित्तसंयुक्तं चक्षुर्विज्ञानं ॥ श्रोत्रकायविज्ञाने अपि तथा ॥ कतमद्रूपधातु-
प्रतिसंयुक्तं । रूपधातुचित्तसंयुक्तं चक्षुर्विज्ञानं ॥ श्रोत्रकाय(विज्ञाने) अपि तथा ॥

२२ । मनः कामधातुप्रतिसंयुक्तं । रूपारूप्यधातुप्रतिसंयुक्तं । अप्रतिसंयुक्तं
वा भवति । कतमत्कामधातुप्रतिसंयुक्तं । कामधातुचित्तसंयुक्तं मनः । कतम-
द्रूपधातुप्रतिसंयुक्तं । रूपधातुचित्तसंयुक्तं मनः । कतमदारूप्यधातुप्रतिसंयुक्तं ।
आरूप्यधातुचित्तसंयुक्तं मनः । कतमदप्रतिसंयुक्तं । अनास्रवचित्तसंयुक्तं
मनः । मनोविज्ञानमपि तथा ॥

२३ । धर्मः कामधातुप्रतिसंयुक्तः । रूपारूप्यधातुप्रतिसंयुक्तः । अप्रति-
संयुक्तो वा भवति । (कतमः कामधातुप्रतिसंयुक्तः) । कामधातुप्रतिसंयुक्तकाय-
व्राक्कर्माणि (कामधातुप्रतिसंयुक्ताः) वेदनासंज्ञासंस्कारस्कन्धाश्चेति कामधातुप्रति-
संयुक्तो धर्मः ॥ कतमो रूपधातुप्रतिसंयुक्तो (धर्मः) । रूपधातुप्रतिसंयुक्तकाय-
व्राक्कर्माणि (रूपधातुप्रतिसंयुक्ताः) वेदनासंज्ञासंस्कारस्कन्धाश्चेति रूपधातुप्रति-
संयुक्तो धर्मः ॥ कतम आरूप्यधातुप्रतिसंयुक्तः । आरूप्यधातु (प्रतिसंयुक्त)-

अयमत्र निष्कर्षः—

लोकस्य न वशो यत्र तत्र स्कंधेषु पंचसु ।
अहमेष ममैषोऽस्तीत्यात्मग्राहः प्रवर्तते ॥
वशो यत्र स आत्मा स्याद् अवशे कुत आत्मता ।
परिणामितयानित्ये स्कन्धादौ सुखता कुतः ॥
यस्यायं परिणामोऽस्ति ह्यवशास्तस्य नात्मता ।
निष्प्रपंचोऽपि नात्मास्ति सर्वात्मोपादिवर्जनात् ॥
आत्मनो नाश्रयस्तस्मान्निष्प्रपंचो मुने र्मतः ।
प्रपंचो संवृतिस्त्वेषा ह्यात्मनोऽपरमार्थिका ॥
द्वयवर्णौ तेन ज्ञातव्यौ परमार्थश्च संवृतिः ।
परमार्थे न ज्ञात्माद्विव्यवहारो जिनोदितः ॥
संवृतौ वर्ततां नाम समेखद्विभिनीति सा ।
नीलमाकाशमिस्थेषु व्यवहारो यथा सृष्टा ॥

वेदनासंज्ञासंस्कारस्कन्धाः—इत्यारूप्यधातुप्रतिसंयुक्तो धर्मः ॥ कतमोऽप्रतिसंयुक्तः ।
अनास्रवकायवाक्कर्माणि अनास्रवा वेदनासंज्ञासंस्कारस्कन्धाः—इत्यप्रतिसंयुक्तो
धर्मः ॥

२४ । अष्टादशसु कत्यध्यात्मायतनसंगृहीतानि । कति बाह्यायतन-
संगृहीतानि ॥ द्वादशाध्यात्मायतनसंगृहीतानि । चक्षुः श्रोत्रं घ्राणं जिह्वा कायः
मनः चक्षुर्विज्ञानं श्रोत्रं घ्राणं जिह्वा कायं मनोविज्ञानं ॥ षड् बाह्यायतन-
संगृहीतानि । रूपं शब्दः गन्धः रसः स्पर्शः धर्माः ॥

२५ । (अष्टादशसु) कति सवितर्काः सविचाराः । कति सवितर्का
अविचाराः । कत्यवितर्का अविचाराः ॥ दश अवितर्का अविचाराः । पंचेन्द्रियाणि
पंच विषयाश्च ॥ पंच विज्ञानानि सवितर्क(स)विचाराणि ॥ त्रीन् व्याख्यास्यामः ॥
मनः सवितर्कं सविचारं वा सवितर्कमविचारं वा अवितर्कमविचारं वा । कतमत्स-
वितर्कं सविचारं । कामधातु (-चित्तं) आदिध्यान (-चित्तं) भवति सवितर्कं
सविचारं । मध्यमध्यान (चित्तं) भवति सवितर्कमविचारं । चरमभूमिकं
भवत्यवितर्कमविचारं ॥ मनोविज्ञानमपि तथा ॥ कायवाक्कर्माणि सर्वे विप्रयुक्ताः
संस्काराः असंस्कृतं चेत्येते धर्मा अवितर्का अविचाराः । अन्येऽवशिष्टा
मनोवत् ॥

२६ । (अष्टादशसु) कति सालंबनाः । कत्यनालंबनाः ॥ सप्त चित्तानि
सालंबनानि । तत्कस्य हेतोः । स्वविषयालंबनत्वात् ॥ दश अनालंबनाः ।
पंचेन्द्रियाणि पंच विषयाश्च ॥ धर्मं व्याख्यास्यामः ॥ कायवाक्कर्माणि सर्वे
चित्तविप्रयुक्ताः संस्काराः असंस्कृतं चेति अनालंबना धर्माः । तदन्ये सालंबनाः ॥

२७ । अष्टादशसु कत्युपात्ताः । कति निरुपात्ताः ॥ नव (उपत्तानुपात्त-
भेदेन द्विविधाः) । इन्द्रियेण सह प्रत्युत्पन्ना उपात्ताः । चित्तचैतसिकधर्माणां
सहभावात् । अतीता अनागता निरुपात्ताः । चित्तचैतसिकधर्माणामसहभावात् ॥

एवमुपनिषद्वादिनां परमार्थे सौगतानां परमार्थे च यो भेदाभेदः स विभज्य वक्तव्यः । तत्र स्वयं
साक्षात्कृत्य वेदनीयः मौनमात्रप्रकाश्यः कश्चिदर्थो निर्वाणरूपो वा मोक्षरूपो वा उभयसंमतः । भेदस्त्वयं
यत्तत्रोपनिषद्वादिनां “अहं ब्रह्मास्मि” इत्यादिश्रुतिभिरात्मव्यवहारो भवति सौगतानां तु न भवति ।
व्यवहारे तु य आत्मादिव्यवहारः स स्कन्धाद्याश्रयः सर्वथैव मृषापि लोकनिरुक्तिरिति कृत्वा मन्तव्यः ।

शब्दः सप्तविज्ञानानि धर्मश्च (ति नव) अनुपात्ताः । चित्तचैतसिकधर्माणाम-
सहभावात् ॥

२८ । अष्टादशसु कति संस्कृताः । कत्यसंस्कृताः ॥ सप्तदश संस्कृताः ।
धर्मा व्याख्यास्यमानाः संस्कृता व भवन्ति । असंस्कृता वा ॥ कतमे संस्कृताः ।
कायवाक्कर्माणि वेदनासंज्ञासंस्कारस्कन्धा इति संस्कृत(धर्माः) ॥ प्रतिसंख्या-
निरोधः अप्रतिसंख्यानिरोधः आकाशं चेत्यसंस्कृत (धर्माः) ॥

[इत्यभिधर्माभृतशास्त्रे स्कन्धायतनधातुनिर्देशो नाम पंचमो बिन्दुः ॥]

इति सौगतानामभिप्रायः । उपनिषद्वादिनां मते तु परमार्थ एवात्मादिव्यवहारो भ्रमवशात् लोक-
व्यवहाराभिन्नतया प्रवृत्तो भवति । तथाचेयं तुलना—

उपनिषद्वादिमतं

निष्प्रपञ्चः स आत्मा ॥

प्रपञ्चस्याश्रयः आत्मा ॥

प्रपञ्चो भवति आत्मवान् ॥

{ अस्त्यात्मा सचिदानन्दलक्षणः ।
{ प्रपञ्चस्थाः सचिदानन्दास्तस्यैव ॥

आत्माद्वैतभावो मोक्षः ।

सौगतमतं

अस्ति निष्प्रपञ्चः स न आत्मा ॥

आत्मन आश्रयः प्रपञ्चः ॥

निरात्मा प्रपञ्चः ॥

{ नास्त्यात्मा । अनित्यदुःखानात्मकः
{ सर्वः ॥

{ आत्मत्वे नैवाद्वयभावो भवितुमर्हति
{ आत्मपरयोः सापेक्षत्वात् ॥

इत्येवं महान् निरुक्तिवृत्तो भेदः । तथा चात्र वक्तव्यम्—

निर्वाणादिपदैः कश्चित्परमार्थोऽभिधीयते ।

यदर्थं ब्रह्मचर्येयं ध्यानप्रज्ञादिसाधना ॥

निरुक्तौ परमार्थस्य महान् भेदोऽत्र दृश्यते ।

स एव विमते मूलं सकलार्थप्रभेदकृत् ॥

मतौ यमर्थमादाय परमार्थनिरुक्तयः ।

सोऽर्थः पटुतया बोध्यः संवृति हि निरुक्तयः ॥ इति ॥

षष्ठो बिन्दुः

संस्काराः

१ । सर्वसंस्कृतधर्माः* उत्पादबलहोना अन्यप्रत्ययबलेन सहोत्पद्यन्ते । चतुर्लक्षणा हि सर्वधर्माः । (कतमानि चत्वारि लक्षणानि) । जातिः स्थितिः जरा अनित्यता ॥

२ । चतुर्लक्षणा श्वेदन्यलक्षणा अपि भवितव्याः । सन्ति पुनर् (अन्यानि) चत्वारि (अनु-) लक्षणानि । तेषु लक्षणेषु अन्यचतुर्लक्षणानां सहोत्पादः । (कतमानि तानि) । जातिजातिः स्थितिस्थितिः जराजरा अनित्यताऽनित्यता ॥ यद्येवमनवस्था (-प्रसंगः) । (न) । विपरिवर्तमानाः (संस्कृतधर्माः) स्वलक्षणा (एव) भवन्ति ॥

३ । सर्वसंस्कारधर्मा द्विविधाः । चित्तसंप्रयुक्ता श्वित्तविप्रयुक्ताः ॥ कतमे चित्तसंप्रयुक्ताः । वेदना संज्ञा चेतना स्पर्शः मनस्कारः छन्दः अधिमुक्तिः श्रद्धा वीर्यं स्मृतिः समाधिः मतिः वितर्कः विचारः मिथ्यासंस्कारः (=मिथ्याकृत्यं =मिथ्याकर्म) अमिथ्या संस्कारः (=अमिथ्याकृत्यं =सम्यक्कर्म) कुशलमूलं अकुशलमूलं अव्याकृतमूलं सर्वक्लेशबन्धनसंयोजनानि सर्वप्रज्ञा—इत्येवं विविधा-श्चित्तसंप्रयुक्ता धर्मा उच्यन्ते चित्तसंप्रयुक्तसंस्काराः ॥

* संस्कृतधर्माः कुतो भवन्ति । हेतुप्रत्ययजा एव संस्कृतधर्माः ॥ अत्र प्रायः सर्वे प्रांचो दार्शनिका एकमता व्यपहाय चार्वाकं यो हि स्वभावत एव धर्माणामुत्पत्तिं प्रतिपादयति । परं सर्वेषामुत्पत्तिमतां हेतुः कः ? इत्यत्र सन्ति विविधा मतवादाः । तत्र बौद्धानां मते यः कोऽपि हेतुः सोऽनित्यो विपरिणामधर्मा भवितव्यः । न तु कश्चित् कूटस्थो नित्योऽविपरिणामधर्मा । तादृशहेतुभावः स्कंधादीनामेव नान्येषां सर्वथैवावस्थानामीश्वरादीनां । विमज्ज्याथौऽयमत्र वक्तव्यः । तत्र प्राधान्येनैते चत्वारो वा पंच वा हेतुवादिनः—

क. स्कन्धहेतुवादिनो बौद्धाः ।

ख. आत्महेतुवादिन उपनिषत्परायणाः ।

ग. ईश्वरहेतुवादिनः नैयायिकवैशेषिकाद्याः ।

४। कतमे चित्तविप्रयुक्ताः संस्काराः । प्राप्तिः जातिः स्थितिः जरा अनित्यता असंज्ञिसमापत्तिः निरोधसमापत्तिः आसंज्ञिकायतनं विविधा देशप्राप्तिः वस्तुप्राप्तिः आयतनप्राप्तिः नामकायः पदकायः व्यञ्जनकायः पृथग्जनत्वम् इत्येवं विविधा धर्माश्चित्तविप्रयुक्ताः संस्काराः ॥

५। (चत्वारः प्रत्ययाः) । हेतुप्रत्ययः समन्तरप्रत्ययः आलंबनप्रत्ययः अधिपतिप्रत्ययः । चतुर्भ्यः प्रत्ययेभ्यः सर्वसंस्कृतधर्माणामुत्पादः ॥

६। कतमो हेतुप्रत्ययः । पञ्च हेतवः । संप्रयुक्तक(हेतुः) सहभू० सभाग० सर्वत्रग० विपाकहेतु रितिहेतुप्रत्ययः ॥ कतमः समनन्तरप्रत्ययः । सर्वधर्मेषु चित्तचैतसिका धर्मा निरुद्धा धर्मा उत्पन्ना भवन्ति समनन्तरप्रत्ययाः ॥ कतम आलंबनप्रत्ययः । क्षणालंबनो हि चित्तचैतसिकधर्मोत्पादः । इत्यालंबनप्रत्ययः ॥ कतमो ऽधिपतिप्रत्ययः । सर्वाणि सहस्रशो वस्तूनि परस्परमव्याबाधकानि । इत्यधिपतिप्रत्ययः ॥

७। षड् हेतवः । संप्रयुक्तकहेतुः सहभू० सभाग० सर्वत्रग० विपाक० कारणहेतुः ॥ कतमः संप्रयुक्तकहेतुः । चित्तं सर्वचैतसिकधर्महेतुः सर्वचैतसिक धर्माश्चित्तहेतवः । इति संप्रयुक्तकहेतुः ॥ कतमः सहभूहेतुः । सर्वधर्मा अन्योन्यसहायाः । चित्तं सर्वचैतसिकधर्महेतुः । सर्वचैतसिकधर्माश्चित्तहेतवः । सहोत्पादानि चत्वारि महाभूतानि सहभूहेतुकानि । (चतुर्महाभूत)कृतं रूपं (सहभू- हेतुकं) । चित्तसंप्रयुक्ताः संस्काराः चित्तचैतधर्माः चित्तविप्रयुक्ताः संस्काराः (सहभू-) हेतुकाः ॥ कतमः सभागहेतुः । पूर्वजातं कुशलं पञ्चाज्जा-

घ. प्रकृतिहेतुवादिनः सांख्याः ।

ङ. परमाणुहेतुवादिनो मीमांसकादयः ॥

एतेषूपनिषद्वादिनामात्मा द्विविधः सप्रपञ्चो निष्प्रपञ्चः । तत्र निष्प्रपञ्चो हि कार्यकारणत्वादिसर्व- धर्मप्रेतिषेधेन निरूप्यमाणोऽद्वैतवादिनां परमाथौ न बौद्धसंमतनिर्वाणादतिरिक्तो भवति । सप्रपञ्चस्य परिणामितया सर्वधर्मशालितया स्कन्धपञ्चकस्येव विवृतभावस्त एव हेतुभावो ज्ञातव्यः । येषां तु संप्रपञ्चस्यापि परमार्थत्वं नित्यत्वं च ते तु नैव निराकर्तव्या अस्माभिः प्रत्युत ते प्रपञ्चपरमार्थाः इत्युक्तोपेक्षणीयाः ॥

ईश्वरकारणवादो द्विविधः । केवलनिमित्तकारणवादो यथा नैयायिकानां । उपदानाभिन्ननिमित्त- कारणवादो यथा भागवतानां । सोऽयमीश्वरः किं लक्षणः ? उच्यते—जगन्निर्माणकृत् । कर्मफलदाता ।

तस्य कुशलस्य (सभागहेतुः) । पूर्वजातमकुशलं पश्चाज्जातस्याकुशलस्य (सभागहेतुः) । पूर्वजातमव्याकृतं पश्चाज्जातस्याव्याकृतस्य (सभागहेतुः) ॥
 कतमः सर्वत्रगहेतुः । सत्कायदृष्टिः आत्मविकल्पो नित्य आत्मेति सर्वोपादान-
 स्कन्धेषु अस्ति नित्य आत्मा अस्ति सुखं अस्ति शुचिता—एवमादि ।
 इति सर्वक्लेशोत्पादः ॥ कतमो विपाकहेतुः । कुशला जातिः सुखो

सर्वज्ञः । सर्वशक्तिमान् । सर्वप्रेरकः । निग्रहानुग्रहकर्ता । नित्यः । इत्यादिर्वहुलक्षणः ।
 न ह्यस्मदादिभिरनीश्वरैर्वक्तुं शक्यः । परं स तादृशोऽप्यपरीक्षणीयो नास्ति पूर्वैः परीक्षितत्वात् ।
 तत्र यादृशं तेन जगद् निर्मितं तद् दृष्ट्वा तस्य सर्वज्ञता सर्वशक्तिमत्ता अयथार्था प्रतीयते । दृश्यते
 हि जगदिदं हीनप्रणीतभावेन प्रणीतं बहुदुःखमल्पसुखं क्षणभंगुरं । न हि कश्चित् समर्थो बुद्धिमान्
 कारुणिकस्तथा कुर्यात् । तत एव सहृदयः कश्चिदीश्वरस्य 'अपण्डिततां' प्रकटयन्नाह—

सृजति तावदशेषगुणाकरं पुरुषरत्नमलंकरणं भुवः ।

तदपि तत्क्षणमंगि करोति चेदहह कष्टमपण्डितता विधेः ॥ इति ॥

तथा च भवतु नाम कश्चिदीश्वरः । न वयं तं निवारयामः । प्रत्युत विपुलदुःखां तत्कृतां जगतीं
 दृष्ट्वा न तस्य सर्वज्ञतां सर्वशक्तिमत्त्वं दयाल्यतामनुग्रहकर्तृत्वं वा प्रतिश्रोतुं शक्नुमः । निग्रहकर्तृत्वमपि
 तस्य नोपपद्यते । कथं वा तदुपपद्यतां ? जगति सज्जनानेव दुर्गतान् दृष्ट्वा कस्य तस्य निग्रहकरण-
 व्यापारे परमनिर्दृष्टे भवेदास्था । ननु दुर्गताः स्वकृतं भुंजते । ईश्वरस्तु तेषां यथा कर्म फलदातेति ।
 हन्त विषममुपन्यस्तं । यदि कर्मकर्ता स्वतन्त्रः स्यात् तदेतद्वरः फलदाता कथमपि न्यायाधीशवत्
 निग्रहकरणेऽनपराधो भवेत् । तदेव तु नास्ति । सर्वप्रेरकः खलु भवतीश्वरः । तथोक्तं—

अज्ञो जन्तुरनीशोयमात्मनः सुखदुःखयोः ।

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा शस्त्रमेव च ॥ [सर्वदर्शनसंग्रह] इति ॥

जानन्नपि जीवो चरत्यधर्मं न च चरति धर्मं तत्तस्येश्वरस्यैव प्रेरणा । तथा च भारते दुर्योधन
 वचनं—

जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्ति

जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः ।

केनापि दैवेन हृदिस्थितेन

यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ॥ इति ॥

अपि च स कोदृशो बुद्धिमान् शक्तिमान् प्रेरयितुं सर्वजगतां समर्थो यो न सर्वदा कुशलाय प्रेरयति
 येन सुखिनः स्युः सर्वप्राणिनः प्रत्युतोदासीनवत् नानायोगिसमुत्पन्नान् विविधदुःखैः परिपच्यमानान्
 प्राणिनो दृष्ट्वा न तेषां परित्राणाय धावति । अपि चाव्यवस्थित ईश्वरः । माहेश्वराणां मते
 महेश्वर एव न तु भवत्यन्यः । भागवतानां मते विष्णुः न तु कश्चिदन्यः । परेषां तु नेश्वरो
 भवति जगतद्वत् प्रत्युत ईश्वरी भवति तथा । इति सर्वमेव व्याकुलीभूतं दृश्यते । एवं व्याकुलीभाव-
 वशात् कलहायमानानां पराभिमतेश्वरवादप्रत्याख्यानपरारणां परस्परान्याख्यानं तदस्येश्वरवादवैमुख्यमेव

विपाकः । अकुशला जातिः दुःखो विपाकः ॥ कतमः कारणहेतुः । सर्वधर्मा
अन्योन्यमप्रतिघातका न च स्थापका न च स्थितिकाः (प्रत्युत क्षणं क्षणं विपरि-
वर्तमाना भवन्ति कारणहेतवः) ॥

जनयति । तथा च भागवतानामीश्वरं विष्णुं दूषयन्त आहुमहिेश्वराः— “विष्णुश्छलीद्वेषी ह्यविवेकी
विशेषतः” [शिवपुराण, रुद्रसंहिता कुमारखण्ड] इत्यादि । उदाजह्नुश्च वृत्रबधबलिबन्धबालिबध-
निरपराधपत्नीत्यागादयो दूषणानि । इदमतिकथाकल्पितं दूषणजातं निवारयितुमशक्यम् । परं सुगतं
विष्णोरवतारं प्रकल्प्य यादृशाभ्याख्यानं पौराणिकैः कृतं तदपनोदयितुं शक्यं । बौद्धपरंपराया ज्ञायते
यत्सुगतो महासत्त्वो मानव एव परमेण प्रधानेन (=तपोबलेन) समन्वागतो लोकोत्तरेण ध्यानबलेन
युक्तो प्रज्ञापारमितामुपेतः “बहुजनहिताय बहुजनसुखाय लोकानुकंपाय अर्थाय हिताय सुखाय
देवमनुष्याणां” [विनयपिटक, महावग्ग] “आदिकल्याणं मध्ये कल्याणं पर्यवसानकल्याणं
धर्मः” [विनयपिटक, महावग्ग] देशयति स्म । न तु लोकवंचनाय तेन धर्म उपदिष्टः । पर
पौराणिकाः वंचनाभ्याख्यानेन विष्णुत्वेन संमतमपि सुगतं अभ्याख्यापयन्ति । तथा चात्र केचन
पौराणिकाः श्लोकाः—

देवासुरमभूद्यद् दिव्यमब्दशतं पुरा ।
तस्मिन् पराजिता देवा दत्तैर् हृदिपुरोगमैः ॥ ९ ॥
क्षीरोदस्योत्तरं कूलं गत्वाऽतथ्यन्त वै तपः ।
विष्णोराराधनार्थाय जगुश्चेमं स्तवं तदा ॥ १० ॥
स्तोत्रस्य चावसाने ते ददृशुः परमेश्वरं ॥ ३५ ॥
तमूचुः सकला देवाः प्रणिपातपुरस्सरं ॥ ३६ ॥
त्रैलोक्यं यज्ञभागाश्च दत्तैर् हृदिपुरोगमैः ।
हृता नो ब्रह्मणोऽप्याज्ञासुहृद्व्य परमेश्वर ॥ ३७ ॥
स्ववर्णधर्माभिरता वेदमार्गानुसारिणः ।
न शक्यास्तेऽरयो हन्तुमस्माभिस्तपसावृताः ॥ ३९ ॥
इत्युक्तो भगवांस्तेभ्यो मायामोहं शरीरतः ।
समुत्पाद्य ददौ विष्णुः प्राह चेदं सुरोत्तमान् ॥ ४१ ॥
मायामोहोऽयमखिलान् दत्त्वास्तान् मोहयिष्यति ।
ततो ब्रह्मा भविष्यन्ति वेदमार्गबहिष्कृताः ॥ ४२ ॥

—[विष्णुपुराणे, तृतीयांशे, १७ अध्यायः]

स्वल्पेनैव हि कालेन मायामोहेन तेऽसुराः ।
मोहितास्तत्त्यजुः सर्वा त्रयीमार्गाश्रितां कथां ॥ २३ ॥

[तत्रैव १८ अध्यायः] इति वैष्णवे ।

८। विपाकचित्तस्य भवति त्रयो विधा सभागतेत् । एवं चेत्ताः सर्वक्लेशाः पंचहेतुका व्यपहाय विपाकतेत् । विपाकतस्यस्य विप्रयुक्तसंस्काराणां भवन्ति चत्वारो हेतवः । स्थापयित्वा संप्रयुक्ततेत् सवन्नगतेत् । द्विष्टरूपस्य विप्रयुक्तसंस्काराणां चत्वारो हेतवः अन्तरेण संप्रयुक्ततेत् विपाकतेत् । अन्ये ऽवशिष्टाश्चिन्तचित्तसिद्धिर्मा इत्युक्तिकाः विना विपाकतेत् सर्वन्नगतेत् । अवशिष्टानामपरेण चित्तविप्रयुक्तसंस्काराणां त्रौ हेतु त्रयो वा हेतवः विना संप्रयुक्तसर्वन्नग-विपाकहेतून् सभागापूर्वहेतवोऽन्यतरं विना वा । अनास्रवचित्तसंप्रयुक्तानां धर्माणां भवन्ति त्रयो हेतवः । विहाय सभागतेत् विपाकतेत् सवन्नगहेतु । अनास्रवचित्तस्य तन्निमित्तजलपस्य तन्निमित्तविप्रयुक्तसंस्काराणां त्रौ हेतु सवन्नगहेतुः कारणहेत्वन् ॥

ततः कलौ संप्रप्तो संयोगश्च प्रसूतः ।

सुखो नाशो विनमृतः काकिलो भोग्योऽपि ॥२॥

[भाग्यं प्रसूतं, १५ अश्वयः] इति भाग्यो ।

पुरा देवानुरे मूर्धे देव्ये देवाः पराजिताः ।

रक्ष रक्षोऽन शरणं गन्तो अमृतोऽनरः ॥

मायासोहृन्मयो ऽसौ वृद्धोऽनमृतोऽनरः ।

मोहयामास दैत्योऽनां स्वाश्रितान् पञ्चधा ॥

[अमिपुराणे १६ अश्वयः] इत्यमो ।

पुनश्च वेदमार्गो हि निर्दलो नभो भव ।

स्थापितं नास्तिकमतं वेदमार्गोऽदोषकृत् ॥

[शिवपुराणे मूर्धतः-नामो, कुमारकण्डे] इति हो ।

एतेन पौराणिकवचनकलापेन एकतो बुद्धविक्रये पौराणिकानामज्ञानं प्रतीतं यथाऽन परतो महत्वा देवताया ईश्वरादिपदामिधेयाया स्वीकारपरापकाराभ्यां संप्रयुक्तो द्वैतपञ्चगव्यनस्वभावोऽपि यक्षुर्गोचरो भवति । तादृशेश्वरस्य कृते सर्वे दुर्निवारिभानार्थपरंपरा । ततः श्रीगन्ताः कर्माप यज्ञानं कर्मफलदातारं महेश्वरं न कल्पयन्ति । उपनिषद्वादिनोऽप्यास्मिन्नर्थे श्रीगन्ताद्वैतका एव ईश्वरवादं खंडयन्तः [द्रष्टव्यान्त्र ब्रह्मसूत्राणि २।२।३७-४९ सहाकरमाख्याणि] महत्त्वपूर्णानि । तस्यानेश्वरादि-कृतं जगदशेषं न वा सर्वं जगत्परदत्तकलाजुर्गोणि । अमुनः सात्त्विकरूपोऽर्थः* आत्मनयोऽर्थः* लोकः कर्मस्वको भवति कर्मदायाद् कर्मबन्धुः कर्मप्राप्तिसरणाः*** । उक्तमपि—

* महापरिनिष्पानसूत्रे —“असदीया विहरय असमरणा । भम्मरीया भम्मसरणा अनव्वसरणा” इति ।

** धम्मपदे —“असा हि असलो नाथो को हि नाथो वरो शिवा” इति ।

*** कम्मविम्वसुत्तन्ते —“कम्मस्सका माणव सत्ता कम्मदायाद्वा कम्मबन्धु कम्मपटिसरणा” इति ।

६। चित्तचैतसिकधर्माणां चतुर्भ्यः प्रत्ययेभ्य उत्पादः । आसंज्ञिकसमापत्ते-
निरोधसमापत्तेश्च त्रिभ्यः प्रत्ययेभ्य उत्पादो ऽन्तरेणालंबनप्रत्ययेन । चित्तविप्रयुक्त-
संस्काराणां सर्वरूपिधर्माणां च द्वाभ्यां प्रत्ययाभ्यामुत्पादः धिना समनन्तरप्रत्यय-
मालंबनप्रत्ययं च । न हि कस्यचिद्धर्मस्य (केवलात्) एकस्मात् प्रत्ययाद् उत्पादः ।
अन्यधर्मबलाद् (हि भवति) उत्पादः ॥

सुखस्य दुःखस्य न कोऽपि दाता
परो ददातीति कुतुब्धिरेषा ।
स्वकर्मसूत्रप्र (? प्र) थिनो हि लोकः
कर्ताहमस्मीति कृथाभिमानः ॥ इति ॥

—[बोधिचर्यावतारपंजिका, ९।११९ टीकोद्धृतं, pp. 548-5.]

प्रकृतिकारणवादे यावदंशे प्रकृतिः परिणामिनी तावदंशे सा स्कन्धान्तर्भूता । यावदंशे नित्यांशतो सर्वथैव सौगतानामसंमताः । स्कन्धसमः स्कन्धेष्वन्तर्भावयितुमर्हः परिवर्तनशीलः कश्चिदपि
अशाश्वतानुच्छेदधर्मयुक्तोऽर्थो भवति सौगतैरप्रत्याख्येयः स्थापयित्वा निर्वाणं सर्वसंस्कृतधर्ममिच्छन् ।
तनोऽत्र प्रकृतिकारणवादे परमाणुकारणवादे वर्तमानां नित्यतां प्रति विप्रतिपन्नानां सौगतानां भवति
सर्वदा नित्यकूटस्थकारणवादनिराकरणाय प्रयत्नः । तथा चाह नागार्जुनः—

न कर्तव्यं भवेत्किंचिदनारब्धा क्रिया भवेत् ।
कारकः स्यादकुर्वाणः शून्यतां प्रतिबाधतः ॥
अजानमनिरुद्धं च कूटस्थं च भविष्यति ।
विचित्राभिरवस्थाभिः स्वभावे रहितं जगत् ॥

—[मध्यामिककारिका २४।५४-५५] इति ।

धर्मकीर्तिस्तु “क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाऽयोगादर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणमतो निवृत्तमित्यसदेव स्यात्” [वाद-
न्याय, पृष्ठ ७] इति कूटस्थहेतुवादं निराचकार । अत्र समासेनोक्तं व्याकुर्वन्नाह शान्तरक्षितः—
“अक्षणिक्त्वेनाभिमतस्य भावस्य क्रमेण तावदर्थक्रिया न युज्यते । कार्यनिर्वर्तनयोग्यस्य स्वभावस्य
सदा सत्त्वात् । अन्यथा पश्चादपि न कुर्यात् पूर्वस्वभावाप्रच्युतः पुरावत् ।...न चाप्यक्षणिक्त्वेनोपगतस्य
सकृत्कार्यमुत्पद्यमानमुपलभ्यते क्रमसंभवदर्शनात् । तदेवमक्षणिक्कः पदार्थः क्रमेण युगपद् वा न
कांचिदप्यर्थक्रियामात्रमंशतोऽपि क्षमो निर्वर्तयितुमित्यसत्त्वमेवास्य ।” इति । तार्किकाणां सोऽयं
शिरःपीडाजनकोऽयं युक्तिवादो धर्मकीर्तिशान्तरक्षितजयन्तादिग्रन्थेभ्यो विस्तरेण विज्ञातव्यः । इतिदिक् ॥

१० । एको धर्मः त्रिकसंनिपातजः स्पर्शः । (तेन) सह जायते वेदना ॥ संज्ञा चेतना मनस्कारः छन्दः अधिमुक्तिः श्रद्धा वीर्यं स्मृतिः समाधिः प्रज्ञा उपेक्षा च चित्तसहोत्थानाः सह (चित्तेन) संसिद्ध्यन्ते । इत्येते धर्माः (सर्व)-चित्तसाधारणाः ॥

११ । त्रिधर्मसंनिपातजः स्पर्शः । कायचित्तानुभवो वेदना । विज्ञान-विशेषालंबना संज्ञा । (मानसं) कर्म चेतना । चित्ताविस्मरणं मनस्कारः । कर्तुं काम्यता छन्दः । चित्तानावरणमधिमुक्तिः । (श्रद्धानं) श्रद्धा । विविध-कृत्योद्योगो वीर्यम् । प्रत्ययदृढतया ऽविस्मरणं स्मृतिः । चित्तस्यावांचल्यं समाधिः । धर्मविवेकः प्रज्ञा । मनसो ऽनासंग उपेक्षा । (सा हि) वस्तुप्रत्ययो-त्थाना भवति ॥

१२ । चित्तधर्मसंप्रयोगेण भवति सर्वधर्मसिद्धिः । वेदना संज्ञा स्पर्शः चेतना मनस्कारः छन्दः अधिमुक्तिः स्मृतिः समाधिः प्रज्ञा—इत्येते दश महाभूमिका धर्माः । तत्कस्य हेतोः । सर्वचित्तसहोत्पादात् ॥

१३ । कतमः संप्रयोगः । एकालंबने संस्करणं नोपचयो नापचय इति संप्रयोगः ॥

१४ । दश क्लेशमहाभूमिकाः सर्वाकुशलचित्तसहजाः—आश्रद्ध्यं कौसीद्यं मुषितस्मृतिता चित्तविक्षेपः मोहः मिथ्यामनस्कारः मिथ्याधिमुक्तिः औद्धत्यं अविद्या मिथ्यासंस्कारः (=मिथ्याकृत्यं =मिथ्याकर्म) ॥

१५ । कतमदाश्रद्ध्यं । चित्तस्य धर्मे ऽनवतारः ॥ कतमत् कौसीद्यं । कृत्येषु चित्तपरिश्रान्तिः ॥ कतमा मुषितस्मृतिता । विस्मरणं ॥ कतम-श्वित्तविक्षेपः । चित्तस्यैकाग्रताऽभावः ॥ कतमो मोहः । वस्तुष्वनवबोधः ॥ कतमो मिथ्यामनस्कारः । मार्गस्यास्मरणं ॥ कतमा मिथ्याधिमुक्तिः । विपर्यासा-परित्यागः ॥ कतमदौद्धत्यं । चित्तास्थैर्यं ॥ कतमा अविद्या । त्रधातुकम-

१०-१२ इतः परिच्छेदसमाप्तिं यावत् चत्वारिंशत्संख्यानां चैतसिकानामुद्देशनिर्देशः । कोशनिर्दिष्ट-संख्यातस्त एते न्यूना मन्ये उपलक्षणार्थं पठिता न तु इयन्त एवेति निर्धारणार्थम् । तत्रापि इह चित्त-संप्रयुक्ता धर्मा एवनिर्दिष्टाः । विप्रयुक्तास्तु सप्तदश चरमपरिच्छेदे परिगणिताः । तेषु चैतधर्मेषु इन्द्रियविषयविज्ञानानां त्रयाणां संनिपातात् संयोगाद् भवति स्पर्शः । वेदना नाम सुखस्य=कायिकस्य अनुकूलानुभवस्य, सौमनस्यस्य=मानसिकस्य अनुकूलानुभवस्य, दुःखस्य=कायिकस्य प्रतिकूलानुभवस्य,

ज्ञानं ॥ कतमो मिथ्यासंस्कारः (=मिथ्याकृत्यं =मिथ्या कर्म) । कुशलधर्मेष्व-
नवस्थितिः ॥

१६ । दश परित्क्लेशभूमिकाः । द्वेषः उपनाहः प्रक्षः प्रदाशः माया शाठ्यं
मात्सर्यं ईर्ष्या मानः महामानः ॥

१७ । कतमो द्वेषः । क्रोधेन चित्तचलता ॥ कतम उपनाहः । मनसो
विषका (=वैरानुबन्धिनी) स्थितिः ॥ कतमो प्रक्षः । पापवस्तुगोपनं ॥ कतमः
प्रदाशः । अधर्मवस्तुग्रहणे त्वरा न च परित्यागः ॥ कतमा माया कायवचनाभ्यां
जनवंचनं ॥ कतमत् शाठ्यं । चेतसः कुटिलाग्रहः ॥ कतमद् मात्सर्यं । चित्तस्य
स्नेहभयाद् (दानकर्मणि) अप्रवृत्तिः ॥ कतमा ईर्ष्या । परसंपददर्शनादसहिष्णुता ॥
कतमो मानः । अधमेष्व्वात्मोत्कर्षः । उत्कृष्टेष्व्वात्मसमता ॥ कतमो महामानः ।
समेषु महानहमिति । महत्सु ज्येष्ठो ऽहमिति ॥ एता दश क्लेशभूमयो
मनोविज्ञानसंप्रयुक्ता न तु पंचविज्ञान (-संप्रयुक्ताः) भवन्तीति परित्क्लेशभूमयः ॥

१८ । एतेषु सप्त क्लेशाः कामधातुप्रतिसंयुक्ताः । शाठ्यं कामधातु
(-प्रतिसंयुक्तं) ब्रह्मलोक (-प्रतिसंयुक्तं) च । मानमहामानौ त्रिधातु-
प्रतिसंयुक्तौ ॥

दौर्मनस्यस्य=मानसिकस्य प्रतिकूलानुभवस्य, कायचित्तयोरनुकूलप्रतिकूलोभयभेदहीनाया उपेक्षायाश्च
वेदनीयता । निर्विकल्पा=निर्निमिता=निर्विशेषा बुद्धिर्हि विज्ञानं, सेयं बुद्धिः सविकल्पा=सनिमिता=
सविशेषा भवति संज्ञा । तथोक्तं—“संज्ञा निमित्तोदग्रहणात्मिका” इति [कोश १।१४] ।
चेतना नाम कर्मापरपर्याया क्रियापरपर्याया वा प्रवृत्तिर्मनसः । मनस्कारो नाम तेषां तेषां धर्माणां
पुनःपुनर्मनसिकरणं येन विस्मरणं न भवेदिति । छन्दो नाम अभिलाषः । अधिमुक्तिः सद्विषया
भवति । अधिमोक्षः दृढनिश्चयः दृढविश्वासऽविचलाभिनिवेशः—इति पर्यायाः । श्रद्धा चित्तप्रसादः
मनसः कलुषराहित्यं । वीर्यमुत्साहः । स्मृतिः चित्तस्योपस्थितिः । समाधिः एकाग्रता । प्रज्ञा
सदसद्विवेकबुद्धिः । उपेक्षा नटस्थता मध्यस्थता—इति पर्यायाः । आश्रद्वयं श्रद्धाविपर्ययता ।
कौसीद्यं नाम वीर्यविरोधीधर्मः आलस्यं अनुत्साहः । मुषितस्मृतिता स्मृतिहोना । चित्तविक्षेपः
असमाहितचित्तता । मोहः मुह्यति बोद्धुं न प्रभवति—इति मोहः । मिथ्यामनस्कारः मनसि-
करणीयस्य यत् न मनसिकरणं । मिथ्याधिमुक्तिः मिथ्याधिमोक्षः असत्याग्रहः वितथाभिनिवेशः ।
औद्धत्यं चित्तभ्रान्तता । अविद्यामोहौ पर्यायसमावपि विभज्यनिर्दिष्टौ । तयोरत्र मात्राभेदो न स्वरूप-
भेदोऽनवबोधस्योभयत्र समानत्वात् । मिथ्यासंस्कारः=मिथ्याकृत्यं=मिथ्याकर्म नाम यत्पुण्यविषये
प्रमत्तभावः मृष्टानुशोचनं । द्वेषः मैत्रीविरोधी सत्त्वानामपकारको धर्मविशेषः । क्रोधद्वेषौ पर्यायसमौ ।

१६। दश कुशलमहाभूमिकाः । अलोभः अद्वेषः श्रद्धा प्रश्रब्धिः अप्रमादः वीर्यं उपेक्षा अविहिंसा ह्रीः अपत्रपा ॥

२०। कतमो ऽलोभः । स्वपरकायसंपत्तावरणो ऽस्वार्थश्च ॥ कतमो ऽद्वेषः । सत्त्वपक्षासत्त्वपक्षयोरव्यापादचित्तोत्पादः ॥ कतमा श्रद्धा । ज्ञाते यथाभूतवस्तुनि चित्तसंप्रसादः ॥ कतमा प्रश्रब्धिः । चित्तकुशलता दौण्डुल्य- (= गुरुत्व = स्त्यानमिदं) परित्यागेन (चित्तस्य) लघुभूतता शोतोभूतता ॥ कतमो ऽप्रमादः । चित्तस्य कुशलधर्मप्रतिसंयोगः ॥ कतमद् वीर्यं । कुशलधर्मोत्साहः ॥ कतमा उपेक्षा । सर्वधर्मेष्वप्रतिष्ठा ॥ कतमा अविहिंसा । सर्वसत्त्वेषु काय-वाग्मनोभिरनपकारः ॥ कतमा ह्रीः । आत्मकृतपापकृत्ये लज्जा ॥ कतमा अपत्रपा । लोकेषु अकरणीयकरणे (लज्जना) अपत्रपा ॥ इत्येते दशधर्माः सर्वकुशलचित्तसंप्रयुक्ता भवन्तोत्युच्यन्ते महाभूमिकाः ॥

२१। त्रोण्यायतनानि । रागायतनं अरागायतनं रागारागायतनं च ॥ रागायतने मैथुनकामः मात्सर्यं लोभः तृष्णा—इत्येवमादिह्नेशानामुत्पादः ।

क्रोधः=क्रोपः=क्षोभविशेषः स हृदि विनिगूढो द्वेषः । प्रकाशतां गतः क्रोधः । उपानाहो द्वेषस्य स्थिरता “दैर बाँधना”—इति भाषा । अश्लाघ्यो व्याख्या तयोर्भेदाभेदनिर्देशनेन कर्तव्या । पापात्मा हि स्वात्मानं पापधर्मयुक्तं यदा प्रच्छाद्य तं पुण्यात्मरूपेण दर्शयति तदा तस्य सेयं चित्तवृत्तिः कदाचित् अक्षपदेनाभिधीयते कदाचित् शास्त्रपदेन । तत्र पापप्रच्छादने निरता चित्तवृत्तिर्यदा युक्तिचातुर्यं विनैव पापं प्रच्छादयति तदा सा म्रक्ष इत्युच्यते । यदा तु सा युक्तिचातुर्यसहिता पापं प्रच्छादयति तदा सा शास्त्रमित्युच्यते । उभयत्र पापप्रच्छादनं । एकत्र युक्तिरहितं परत्र युक्तिसहितमितिभेदः । प्रदाशः चंडता । माया वंचना “ठगी” इति भाषा । मात्सर्यं कृपणता “कंजूजी-मक्खीचूसी”—इति भाषापर्यायौ । ईर्ष्या चित्तव्यारोधः “डाह” इति भाषा । अलोभः उत्सर्गवृत्तिः । अद्वेषः मैत्री । श्रद्धाः प्रसादः । प्रश्रब्धिः कायचित्तयोः कर्मण्यता । अप्रमादः सावधानता । वीर्यं उत्साहः । उपेक्षा अनासक्तिः । अविहिंसा अहिंसा सत्त्वमैत्री । ह्रीः धर्मभीतपुद्गलानां मनसि वर्तमाना लज्जा । अपत्रपा लोकापवादभीरुपुद्गलानां मनसि वर्तमाना लज्जा ।

अभिधर्माश्रुते चैताश्चत्वारिंशद् हि संख्यया ।

क्रोधे षडधिका एकादश ज्ञेयाः समुच्चये ॥

द्वादश त्वधिकाः ख्यातास्तेऽभिधर्मार्थसंग्रहे ।

उपलक्षणपरा तेन गणनेयं प्रतीयते ॥

अरागायतने द्वेपकलहेर्ष्यादीनां क्लेशानामुत्पादः । रागारागायतने ऽविद्यामाह-
मदमानादयः क्लेशा उत्पद्यन्ते ॥

२२ । सर्वसंयोजनक्लेशानां त्रिषु विषेषु संग्रहः । तत्कस्य हेतोः । तेषां
त्रयाणामकुशलमूलत्वात् । सर्वसंयोजनक्लेशानां त्रिमिरैतैर्विषैरुत्पादः । एतानि
छिन्दन्ति त्रीणि कुशलमूलानि क्लेशाय विक्षेपाय प्रभवन्ति त्रैधातुकानां सत्त्वानामिति
त्रिविध — संग्रहः ॥

[इत्यभिधर्मामृतशास्त्रे संस्कारनिर्देशो नाम पष्ठो बिन्दुः ॥]

सप्तमो विन्दुः

प्रतीत्यसमुत्पादः

१। द्वादश प्रत्ययाः । अविद्या संस्काराः विज्ञानं नामरूपं षडायतनं
स्पर्शः वेदना तृष्णा उपादानं भवः जातिः जरामरणं ॥

२। एते द्वादश प्रत्यया स्त्रिविधा भवन्ति । क्लेशः कर्म दुःखं च ॥
क्लेशस्त्रिविधः । अविद्या तृष्णा उपादानं च ॥ द्विविधं कर्म । संस्काराः भवश्च ॥
सप्तविधं दुःखं । विज्ञानं नामरूपं षडायतनं स्पर्शः वेदना जातिः जरामरणं च ॥
द्वौ (प्रत्ययौ) अतीतसंगृहीतौ । द्वौ (प्रत्ययौ) अनागतसंगृहीतौ । अष्टौ
(प्रत्ययाः) प्रत्युत्पन्नसंगृहीताः ॥

३। क्लेशः कर्महेतुः । कर्म दुःखहेतुः । दुःखं क्लेशहेतुः । क्लेशः
क्लेशहेतुः । क्लेशः कर्महेतुः । कर्म दुःखहेतुः । दुःखं दुःखहेतुः । इत्येवं
क्रमेणोत्पादः ॥

४। अतीताविद्यासहकृतसर्वक्लेशसंप्रयुक्ता भवत्यविद्या ॥ एतां प्रतीत्य
क्रियते कर्म । कर्मकरणाद् भवति लोकफलं । इत्युच्यते संस्कारः ॥ एतान्
संस्कारान् प्रतीत्य संक्लिष्टं चित्तं लभते कायेन्द्रियविज्ञानानि । तथाहि । वृत्तः
विज्ञानाति मातरं । इति विज्ञानं ॥ एतद्विज्ञानसहजाश्चत्वारो ऽरूपिस्कांधाः
(तत्-) संतानजं चापि रूपम्—इति नामरूपं ॥ चक्षुरादीन्द्रियगोचराश्रयं भवति
षडायतनं ॥ इन्द्रियविषयविज्ञानानां संनिपाताद् भवति स्पर्शः ॥ स्पर्शाज्जायते
वेदना—इति वेदना ॥ वेदनासंगेन भवति तृष्णा ॥ तृष्णायाः क्लेशेणोद्यम
इत्युपादानं ॥ उद्यमेन करोति कर्मेति भवः ॥ अनागतफलमुच्यते जातिः ॥
जातिरुत्पादयति दुःखमपरिमेयमिति जरामरणं ॥

१ अविद्यादयो द्वादशप्रत्ययाः संसारचक्रस्यांगभावेन प्रवर्तन्ते । सौगतसमयानुमता अपि ते सर्वरनु-
मन्तव्या न प्रत्याख्यातव्या इति शंकराचार्यः । तथा चाह—यद्यपि भोक्ता प्रशासिता वा कश्चिच्चेतनः
संहता स्थिरो नाभ्युपगम्यते तथाप्यविद्यादीनामितरेतरकारणत्वादुपपद्यते लोकयात्रा । तस्यां
चोपपद्यमानायां न किञ्चिदपरमपेक्षितव्यमस्ति । ते चाविद्यादयः—अविद्या संस्कारः विज्ञानं नामरूपं

५। पुनः खलु न जानात्यविद्या चत्वारि सत्यानि । अध्यात्मबहिर्धा धर्मान् अतीतानागतप्रत्युत्पन्नबुद्धधर्मान् सर्वहेतुप्रत्ययान् एवंभूतान् विविधान् सत्यधर्मान् न जानातीत्युच्यते ऽविद्या ॥

६। मूढः पुद्गलश्चरति त्रिविधां चर्यां । शुभचर्यां अशुभचर्यां अक्षोभ्यचर्यां ॥ कतमा शुभाचर्या । यया प्राप्यते कुशलफलं ॥ कतमा अशुभचर्या । यया प्राप्यते ऽकुशलफलं ॥ कतमा अक्षोभ्यचर्या । रूपारूपधातूपपत्तिः ॥

७। पुनः खलु दानं शीलं ध्यानं (नाम शुभचर्या) ॥ दानं कतमत् । दानं द्विविधं । प्रथममामिषदानं द्वितीयं धर्मदानं ॥ पंचविधं शीलग्रहणं । गृह्णाति चेच्छीलं यावदन्तं । व्यवदानयत्यकुशलचित्तमलम् । सर्वदा स्मृतः, संप्रजन्त्यः, न गवेषयन्ति लोकफलम् ॥ ध्यानं (नाम) अशुचिभावना आनापानादिस्मृतिः सर्वसास्त्रवकुशलसमाधिधर्माः ॥ इति शुभचर्या ॥

८। अशुभचर्या (पुनः) कतमा । त्रीण्यकुशलमूलानि दशकुशलकर्मपथादयो विविधानि पापानीत्युच्यते ऽशुभचर्या ॥

अक्षोभ्याचर्या (पुनः) कतमा । प्रथमध्यानाद् यावत् नैव संज्ञाना-संज्ञा(यतन) समाधिरित्युच्यते ऽक्षोभ्यचर्या ॥

९। त्रैहेतुकसास्त्रवचिज्ञानमुपादाय प्रथमाद् यावत् सप्तमं भवम्—इत्युच्यते विज्ञानं । विज्ञानाद् भवति नामरूपं । वेदनासंज्ञासंस्कारविज्ञानस्कंधा इति नाम । चत्वारि महाभूतानि तत्कृतं रूपं चेति रूपं । नामरूपाज्जायते षडायतनं । षडायतनाज्जायते स्पर्शः । स्पर्शः षड्विधः कायोत्थप्रतिघ-मानसोत्थाधिवचन (-भेदेन) द्विप्रकारः । षड्विज्ञानविकल्पहेतोः षड्विधः स्पर्शः ॥

षडायतनं स्पर्शः वेदना तृष्णा उपादानं भवः जाति र्जरामरणं शोकः परिदेवना दुःखं दुर्नसता—इत्येवंजातीयका इतरेतरहेतुकाः सौगतेसमये कचित्संक्षिप्ता निर्दिष्टाः कचित् प्रपञ्चिताः । सर्वेषामप्ययमविद्यादिकलापोऽप्रत्याख्येयः । [ब्रह्मसूत्रशारीरिकभाष्यं २।२।१९ सूत्रे] ॥

९ प्रथमाद् यावत् सप्तमं भवमिति । स्रोतआपन्नस्य विज्ञानसंतानः यावत् सप्तमं भवं प्रवर्तते न तत् उत्तरं । तथाचोक्तं गाथायाम्—

ये अरियसञ्चानि विभावयन्ति गंभीरपल्लेन सुदेसितानि ।

किंचापि ते ह्येति भुसप्पमत्ता न ते भवं अट्ठमं आदियन्ति ॥ [सुत्तनिपात-रतनसुत्ते]

इति । पृथग्जनानां विज्ञानसंतानस्य भवप्रवृत्तिर्न संख्यातुं शक्यते । ते हि स्वकृतकुशलकुशलकर्मवशाद् विविधेषु योनिषु संसरन्तः उच्चावचभ्रमोपपत्तिं प्रतिलभन्ते ॥

अष्टमो विन्दुः

परिशुद्धेन्द्रियाणि

१। रागद्वेषमोहैश्चित्तसंप्रयोगो नाम क्लेशः स उच्यते संयोजनं । (तत्-) परिहातुकामस्य त्रिविधं (भवति प्रहाणं) । विष्कंभण(-प्रहाणं) । (तदंग-) प्रहाणं । प्रज्ञया समुच्छेद(-प्रहाणं) च ॥ विष्कंभण(-प्रहाणं) कतमत् । अप्राप्ते ऽनास्रवचित्ते शीलग्रहणभावनभ्यां स्थापयति रागद्वेषमोहान् चित्तं भवत्यनुपादानमिति विष्कंभण(प्रहाणं) ॥ (तदंग) प्रहाणं कतमत् । प्राप्य ध्यानसमाधिं परित्यजति कामदुश्चरितमकुशलधर्मांश्चेति (तदंग) प्रहाणं ॥ प्रज्ञया समुच्छेदप्रहाणं कतमत् । प्रबुद्धमते दुःखमालम्ब्य भावयतः (क्लेश-) समुच्छेद इति (प्रज्ञया) समुच्छेद(प्रहाणं) । यथा विष्कंभण(काले) यथा वा (तदंग) प्रहाणकाले (चित्तस्य) विशुद्धिं नापि वा विशुद्धिः (न तथा समुच्छेद-प्रहाणकाले) । अनास्रवप्रज्ञया प्रहाणं तु विशुद्धिरैव ॥

२। द्वाविंशतिरिन्द्रियाणि । (तत्र) बाह्यायतनानि (षोडश) । पुरुषेन्द्रियं स्त्री० जीवितं दुःखं सुखं दौर्मनस्यं सौमनस्यं उपेक्षां श्रद्धां स्मृतिं समाधिं प्रज्ञां आज्ञास्यामिं आज्ञां आज्ञातावीन्द्रियं । अध्यात्मिकानि षडिन्द्रियाणि यथा पूर्वमुक्तानि ॥ पुंलक्षणं पुरुषविज्ञानमिति पुरुषेन्द्रियं । स्त्रीलक्षणं स्त्रीविज्ञानमिति स्त्रीन्द्रियं । त्रैधातुकजीवनलक्षणमिति जीवितेन्द्रियं । पंच*विज्ञानसंप्रयुक्ता सुखा वेदनेति सुखेन्द्रियं । पंचविज्ञानसंप्रयुक्ता दुःखा वेदनेति दुःखेन्द्रियं । मनोविज्ञानसंप्रयुक्ता सुखा वेदनेति सौमनस्येन्द्रियं । मनोविज्ञानसंप्रयुक्ता दुःखा वेदनेति दौर्मनस्येन्द्रियं । षड्विज्ञानसंप्रयुक्ता अदुःखाऽसुखा वेदनेत्युपेक्षेन्द्रियं । सर्वकुशलधर्मेषु श्रद्धानमिति श्रद्धेन्द्रियं । एवं वीर्य-स्मृति-समाधि-प्रज्ञेन्द्रियाणि । दृढश्रद्धादृढधर्ममार्गसंग्राहकाणि अनास्रवाणि नवेन्द्रियाणी-

२ उद्देशे पूर्वं दुःखस्य ततः सुखस्य पाठः । लक्षणकरणे तु पूर्वं सुखं लक्षितं परस्ताद् दुःखं लक्षितं । तत्र सुखलक्षणे पंच*विज्ञानेति वक्तव्ये षड्विज्ञानेति पाठो ऽपपाठः । अपि चोद्देशे पूर्वं दौर्मनस्यं ततः सौमनस्यं । लक्षणकरणे तु तयोर्विपर्यासः । एतादृशस्वल्पानि चीनभाषान्तरे सुलभानि ॥

त्याज्ञास्यामीन्द्रियं । श्रद्धाविमोक्षदर्शनमार्गसंग्राहकाणि अनास्रवाणि नवेन्द्रियाणी-
त्याज्ञेन्द्रियं । अशौक्षमार्गसंग्राहकाणि अनास्रवनवेन्द्रियाणि आज्ञातावीन्द्रियं ॥

३ । इन्द्रियार्थः कतमः । बलवत्त्वं पटुत्वं चेति इन्द्रिय(र्थः) । षडुपलब्धि-
पुरुषस्त्रीजीवितेन्द्रियाणि नव लोकधातौ बलवन्ति पटूनि च । पञ्च वेदनेन्द्रियाणि
(सुखं सौमनस्यं दुःखं दीर्घमनस्यमुपेक्षा चेति) क्लेशोत्पादे बलवन्ति पटूनि च ।
श्रद्धादिपञ्चेन्द्रियाणि कुशलधमेषु बलवन्ति पटूनि च । त्रीण्यनास्रवाणीन्द्रियाणि
(आज्ञास्यामि-आज्ञा-आज्ञातावी चेति) मार्गप्राप्तिहेतुत्वान्मार्गे बलवन्ति पटूनि च ।
सर्वेन्द्रियाणां पृथक्पृथक् स्वं बलं भवति पाटवं च ॥

४ । द्वाविंशतीन्द्रियेषु कति कामधातुप्रतिसंयुक्तानि कति रूपारूप्यधातु-
प्रतिसंयुक्तानि कत्यप्रतिसंयुक्तानि ॥ चत्वारोन्द्रियाणि कामधातु प्रतिसंयुक्तानि ।
पुरुषस्त्रीदुःखदीर्घमनस्येन्द्रियाणि ॥ पञ्चेन्द्रियाणि कामरूपधातुप्रतिसंयुक्तानि ।
चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वाकायेन्द्रियाणि ॥ सास्त्रवे सुखसौमनस्येन्द्रिये कामरूपधातु-
प्रतिसंयुक्ते ॥ सास्त्रवाणि उपेक्षामनोजीवितेन्द्रियाणि श्रद्धादीनि च पञ्चेन्द्रियाणि
सकलत्रिधातुप्रतिसंयुक्तानि । अनास्रवाणि मन इन्द्रियमुपेक्षेन्द्रियं सुखसौमन-
स्येन्द्रिये श्रद्धादीनि पञ्चेन्द्रियाणि अप्रतिसंयुक्तानि । एतानि नवेन्द्रियाणि
त्रिभिरनास्रवेन्द्रियैः आज्ञास्यामीन्द्रियाज्ञेन्द्रियाज्ञातावीन्द्रियैः सह(धिष्ठानानि) ॥

५ । द्वाविंशतीन्द्रियेषु कत्युपात्तानि कत्यनुपात्तानि । सुखादिपञ्चेन्द्रियाणि
श्रद्धादिपञ्चेन्द्रियाणि मन इन्द्रियं त्रीण्यनास्रवेन्द्रियाणि च भवन्त्यनुपात्तानि ।
अवशिष्टान्यन्यानीन्द्रियाणि भवन्ति उपात्तानि वा अनुपात्तानि वा ॥

६ । द्वाविंशतीन्द्रियेषु कति कुशलानि कत्यकुशलानि कत्यव्याकृतानि ।
अष्टाविन्द्रियाणि कुशलानि श्रद्धादीनि पञ्च त्रीणि चानास्रवाणि । अष्टावव्याकृतानि
चक्षुरादिपञ्चेन्द्रियाणि पुरुषस्त्रीजीवितेन्द्रियाणि च । षष्ठं (मन इन्द्रियं) विवेक्ष्य-
माणं । मन इन्द्रियं सुखादीनि पञ्च वेदनेन्द्रियाणि भवन्ति कुशलानि वा अकुशलानि
वा अव्याकृतानि वा ॥

२ अनास्रवाणि नवेन्द्रियाणीति । मनः सुखं सौमनस्यमुपेक्षा श्रद्धा वीर्यं स्मृतिः समाधिः प्रज्ञा चेति ।
तथा च वक्ष्यति “एतानि नवेन्द्रियाणि त्रिभिरनास्रवेन्द्रियैः ...सह(धिष्ठानानि)” — इति [८४] ॥

३ षडुपलब्धि—इति । षड्विज्ञानोपलब्धिरित्यर्थः । षण्णां रूपशब्दगन्धरसस्पर्शधर्मविषयाणां यानि
षड्विज्ञानानि तेषामुपलब्धिरिति यावत् ॥

७। द्वाविंशतीन्द्रियेषु कति सास्त्रवाणि कत्यनास्त्रवाणि । श्रद्धादीनि पञ्च सुखं सौमनस्यमुपेक्षा मनश्च भवन्ति सास्त्रवाणि वा अनास्त्रवाणि वा । पश्चिमानि त्रीण्येकध्यानास्त्रवाण्येव । दशेन्द्रियाणि सास्त्रवाणि चक्षुः श्रोत्रं घ्राणं जिह्वा कायः पुरुषः स्त्री जीवितं दौर्मनस्यं दुःखं चेति ॥

८। त्रियोनिजातिः प्रतिलभते द्वे इन्द्रिये कायेन्द्रियं जीवितेन्द्रियं च । औपपादुकजातेः षट् सप्त अष्टौ वा (इन्द्रियाणि । तथाहि ।) अर्लिगानां षट् । एकर्लिगानां सप्त । द्विर्लिगानामष्टौ चक्षरादीनि पञ्च जीवितस्त्रीपुरुषेन्द्रियाणि च । अवशिष्टानामिन्द्रियाणां क्रमेण प्रतिलाभः । रूपधातौ प्रथमं पङ्क्तिन्द्रियाणां प्रतिलाभः पञ्चानां वेदनेन्द्रियाणां जीवितेन्द्रियस्य च । अरूपधातौ प्रथमं केवलस्य जीवितेन्द्रियस्य प्रतिलाभः ॥ कामधातौ अव्याकृतचित्तस्य (पुद्गलस्य) क्रममृत्यौ (इन्द्रियाणि निरुध्यन्ते) चत्वारि । अष्टौ वा । नव वा । दश वा ॥ अकुशलचित्तस्य मृत्यौ नव । त्रयोदश वा । चतुर्दश वा । पञ्चदश वा ॥

९। द्वाविंशतीन्द्रियेषु कति सत्यदर्शनहेयानि कति भावनाहेयानि कत्यहेयानि । चत्वारि इन्द्रियाणि सत्यदर्शनहेयानि वा भावनाहेयानि वा अहेयानि वा । (कतमानि चत्वारि ।) मनःसुखसौमनस्योपेक्षेन्द्रियाणि । दौर्मनस्येन्द्रियं सत्यदर्शनहेयं वा भावनाहेयं वा । श्रद्धादीनि पञ्चेन्द्रियाणि भावनाहेयानि वा अहेयानि वा । त्रीण्यनास्त्रवेन्द्रियाणि अहेयानि । अवशिष्टानीन्द्रियाणि भावनाहेयानि ॥

[इत्यभिधर्माभूतशास्त्रे परिशुद्धेन्द्रियनिर्देशो नामाष्टमो विन्दुः ॥]

नवमो बिन्दुः

अनुशयाः❁

१। अप्रानवतिरनुशयाः द्विधा प्रहीयन्ते । सत्यदर्शनेन प्रहीयन्ते भावनया च प्रहीयन्ते । अष्टाविंशति दुःखदर्शनेन प्रहीयन्ते । एकोनविंशतिः समुदयदर्शनेन प्रहीयन्ते । एकोनविंशति निरोधदर्शनेन प्रहीयन्ते । द्वाविंशति मार्गदर्शनेन प्रहीयन्ते । दश भावनया प्रहीयन्ते ॥

२। कामधातुप्रतिसंयुक्ताः दुःखदर्शनेन प्रहीयन्ते दश अनुशयाः । समुदयदर्शनेन प्रहीयन्ते सप्त अनुशयाः । निरोधदर्शनेन प्रहीयन्ते सप्त अनुशयाः । मार्गदर्शनेन प्रहीयन्ते अष्टौ अनुशयाः । भावनया प्रहीयन्ते चत्वारः अनुशयाः । इति षट्त्रिंशत्कामधातुप्रतिसंयुक्ताः ॥

३। प्रतिघर्जिता अन्ये ऽनुशयाः रूपारूप्यधात्वोः पृथक्पृथग् हेयाः एकत्रिंशत् ॥

४। संक्षेपाद् वस्तुतो दशानुशयाः । सत्कायद्वष्टिः अन्तग्राहद्वष्टिः मिथ्या-द्वष्टिः द्वष्टिपरामर्शः शीलव्रतपरामर्शः विचिकित्सा प्रतिघः मानः अविद्या ॥

५। सत्कायद्वष्टिः कतमा । पञ्चस्कन्धेषु विकल्पयत्यात्मानमित्येवं द्वष्टिरुच्यते सत्कायद्वष्टिः । लोकस्यास्ति अन्तः नास्ति अन्तः—इत्येवं द्वष्टिरुच्यते अन्तग्राहद्वष्टिः ।

नास्ति * * चतुःसत्यानि हेतुप्रत्ययाः फलविपाक इत्येवं द्वष्टिरुच्यते मिथ्याद्वष्टिः । सास्त्रवधर्मेषु विकल्पयति सततमग्रताम् इत्येवं द्वष्टिरुच्यते

* परिच्छेदशीर्षकं चीनभाषान्तरे संयोजनम्-अनुशयः—ध्यान-प्रज्ञा (च) इति कृतं तत् न वस्तुतो शीर्षकं । प्रत्युत संयोजनानि विस्तरेण प्रतिपाद्य तानि ध्यानभावनया हातव्यानीति परिच्छेदान्ते प्रोक्तमिति सर्वस्यैव परिच्छेदस्येदमुद्धानं तेन तदिह त्यक्तं । अचर्यताकाकुसुमहाभागः संयोजनानुशयपदाभ्यां शीर्षकमुपकल्पितवान् तदपि नात्रोरीकृतं द्वयोः पर्यायात् पुनरुक्तदोषाप्तेः । इह कोशमनुसरता अनुशया इति शीर्षकमुपकल्पितं ॥

* * अस्तीति निपातोऽयं बहुत्रागमेषु प्रयुक्त इहानुद्धतः ।

दृष्टिपरामर्शः । अशुचिहेतुप्रत्ययेषु गवेपयति परिशुद्धमार्गमित्येवं दृष्टिरुच्यते शील-
व्रतपरामर्शः ॥

६ । अप्राप्तमार्गस्य मूढचित्तस्य यदनवबोधः 'अस्ति—नास्ति' 'भवति—न
भवति'—इति विचिकित्सा । मूढचित्तस्य सर्वधर्मेषु कामासंगो रागः । मूढचित्ते
ऽनिष्टमागतं प्रति चित्तक्रोधेन संक्षोभः प्रतिघः । अहं महानिति चित्तस्योन्नति-
मानः । सर्वधर्माः सत्यलक्षणा इत्यज्ञानम् अविद्या ॥

७ । एतानि संयोजनानि कामधातौ दुःखसत्येन (हेयानि) सर्वाणि ।
समुदयसत्येन सप्त । निरोधसत्येनापि तथा । मार्गसत्येनाष्टौ । (इति) सर्वाणि
संयोजनानि सत्यदर्शहेयानि ॥

८ । कामधातौ चत्वारि भावनाहेयानि । रूपारूप्यधातोः षड् भावना-
हेयानि । रागो द्वेषः मानो ऽविद्या च पंचाकारहेयाः । विचिकित्सा मिथ्यादृष्टिः
दृष्टिपरामर्शश्च चतुःसत्यहेयाः । सत्कायद्वष्ट्यन्तग्राहदृष्टी दुःखसत्यहेये । शीलव्रत-
परामर्शः दुःखसत्यमार्गसत्यहेयः ॥

९ । कामधातौ दुःखसत्यहेयानि षड् पंच वा संयोजनानि । समुदयसत्य-
हेयानि त्रीणि द्वे वा संयोजने ॥

१० । अविद्या द्विविधा दुःखसत्यहेया ॥

५ कोशे पंचदृश्य एवं लक्षिनाः—“आत्मात्मीयध्रुवोच्छेदनस्तिहीनोच्च दृश्यः । अहेत्वमार्गे
तद्दृष्टिरेतास्ता पंच दृश्यः ॥ [५।७] ।” इति । तत्र अहंभावममभावी सत्कायदृष्टिः । शाश्वत-
वादोच्छेदवादावन्तग्राहदृष्टिः । नास्ति कर्म नास्ति कर्मफलमिति मिथ्यादृष्टिः । ममैव सत्यं श्रेष्ठं
च मदन्यद् असत्यं हीनं चेति दृष्टिपरामर्शः । अहेतौ ईश्वरादौ हेतुदृष्टिः अमार्गे हिंसाप्रधानयज्ञादौ
मार्गदृष्टिश्चेति द्विरूपः शीलव्रतपरामर्शः । इति घोषकबलुबन्धुलक्षणनिर्णयः । पदानि तु स्पष्टानि ।
केवलमग्रतामिल्यत्र अग्रता सत्यश्रेष्ठभाव इत्येव व्याख्यातव्यमस्ति ॥

८ कामधातौ चत्वारि—इति । रागः द्वेषः मानः अविद्याचेति चत्वारि अभिप्रेतानि । पंचाकारहेयाः
इति । पंचाकाराः चतुःसत्यानि भावनाचेति ॥

९ षड् पंच वेति । षट् विचिकित्सासहिताः सत्कायादिपंचदृश्यः । पंच केवलं पंच दृश्यः । त्रीणि
द्वे वेति । त्रीणि विचित्सांसहिते मिथ्यादृष्टिदृष्टिपरामर्शसंयोजने । द्वे विचित्सारहिते ते एव द्वे ॥

१० अविद्या द्विविधेति । अविद्यां साधारणा आवेष्टिकी च अविद्या—इति द्विविधाऽत्राभिप्रेता ।
अवेष्टिकं एव आवेष्टिकः । ततः स्त्रियामावेष्टिकी । वेष्टिरिति एकराशौ बद्धानां केशानां संज्ञा तेन
वेष्टिरंद् साधारणरूपार्थस्य प्रवृत्तिनिमित्तमभवत् । साधारणस्यैवान्यत्रसंबन्धसंभवात् । यस्यान्यत्र संबन्धो
न भवितुमर्हति तदवेष्टिकं वा आवेष्टिकं वा साधारणेतरेत् । तेन आवेष्टिकी नान्यसामान्येति
निरूढः प्रयोगो ज्ञातव्यः ॥

११। अविद्या सर्वत्रगा वा भवति असर्वत्रगा वा । सर्वत्रगा कतमा । पदसंयोजनसंप्रयुक्ता आवेणिकी चाविद्योच्यते सर्वत्रगा । असर्वत्रगा कतमा । त्रिसंयोजनसंप्रयुक्ता अविद्या उच्यते असर्वत्रगा ॥ एवं समुदये त्रिसंयोजनसंप्रयुक्ता आवेणिकी चाविद्या उच्यते सर्वत्रगा ॥

१२। शिष्टान्यन्यानि संयोजनानि न सर्वत्रगाणि (एव) । सर्वसंयोजनेषु रागद्वयमानेतराणि सर्वत्रगाणि । तत्कस्य हेतोः । तेषां पंचालंबन(हेय)त्वात् । सर्वत्रगेषु संयोजनेषु द्वे दृष्टी तत्संप्रयुक्ता चाविद्या स्वधातौ सर्वत्रगाः नान्यधातौ । रूपधातावप्येवं । आरूप्यधातौ सर्वत्रगाणि संयोजनानि स्वधातौ सर्वत्रगाणि । शिष्टसर्वत्रगसंयोजनानि स्वधातौ सर्वत्रगाण्यपि परधातुगोचराणि भवन्ति । अविद्या सर्वसंयोजनसंप्रयुक्ता हेतुः आवेणिकी चाविद्या ॥

१३। त्रिषु धातुषु निरोधसत्यमार्गसत्याभ्यां प्रहेयाः (अनुशयाः) मिथ्या दृष्टिः विचिकित्सा अविद्या चेति अष्टादशसंयोजनानि अनास्रवगोचराणि । अन्यानि

१२ पंचालंबनहेयत्वादिति । सत्यानि चत्वारि भावना चेति पंच । द्वे दृष्टी इति । सत्कायदृष्टिः अन्तर्ग्राहदृष्टिश्चेति द्वे ॥

१३ अष्टादशेति । नेयं गणनोपपद्यते । मिथ्यादृष्टिर्विचिकित्सा-अविद्या-सहिता निरोधमार्गहेयानां संयोजनानां प्रदर्शकमिदं कोष्ठकं—

सर्वसंख्या ४१

कामधातौ ८ मार्गसत्यहेयाः	कामधातौ ७ निरोधसत्यहेयाः	रूपधातौ ७ तथा अरूपधातौ ७ मार्गसत्यहेयाः	रूपधातौ ६ तथा अरूपधातौ ६ निरोधसत्यहेयाः
मिथ्यादृष्टिः	मिथ्यादृष्टिः	मिथ्यादृष्टिः	मिथ्यादृष्टिः
दृष्टिपरामर्शः	दृष्टिपरामर्शः	दृष्टिपरामर्शः	दृष्टिपरामर्शः
शीलव्रतपरामर्शः	×	शीलव्रतपरामर्शः	×
रागः	रागः	रागः	रागः
प्रतिषः	प्रतिषः	×	×
मानः	मानः	मानः	मानः
अविद्या	अविद्या	अविद्या	अविद्या
विचिकित्सा	विचिकित्सा	विचिकित्सा	विचिकित्सा

सास्त्रवगोचराणि । सर्वसास्त्रवगोचराणि संयोजनानि तत्संप्रयुक्ता चाविद्या
सास्त्रवगोचराणि । शिष्टानि (संयोजनानि तत्संप्रयुक्ता च) अविद्या अनास्त्रव-
गोचराणि ॥

१४ । सर्वाणि त्रिधातुसंयोजनानि उपेक्षेन्द्रियसंप्रयुक्तानि । ब्रह्मलोका-
भास्वरलोकेषु सर्वसंयोजनानि उपेक्षेन्द्रियेण संप्रयुक्तानि सौमनस्येन्द्रियेण च ।
शुभकृत्स्नलोके सर्वसंयोजनानि उपेक्षेन्द्रियेण सुखेन्द्रियेण च संप्रयुक्तानि । काम-
धातुप्रतिसंयुक्ते मिथ्यादृष्टिरविद्या च त्रिभिरिन्द्रियैः संप्रयुक्ते सौमनस्येन्द्रियेण
दौर्मनस्येन्द्रियेण उपेक्षेन्द्रियेण च । विचिकित्सा द्वाभ्यामिन्द्रियाभ्यां संप्रयुक्ता
दौर्मनस्येन्द्रियेण उपेक्षेन्द्रियेण च । प्रतिघः त्रिभिरिन्द्रियैः संप्रयुक्तः दौर्मन-
स्येन्द्रियेण दुःखेन्द्रियेण उपेक्षेन्द्रियेण च । शिष्टानि कामधातौ सत्यदर्शन-
हेयानि (संयोजनानि) द्वाभ्यामिन्द्रियाभ्यां संप्रयुक्तानि सौमनस्येन्द्रियेण
उपेक्षेन्द्रियेण च ॥

१५ । कामधातौ भावनाहेयानि पङ्क्तिज्ञानसंप्रयुक्तानि भवन्ति स्थापयित्वा
मानं मनोविज्ञानसंप्रयुक्तं । सर्वाणि सत्यदर्शनहेयानि मनोविज्ञानसंप्रयुक्तानि ॥

१६ । दशोपकृशा उच्यन्ते बन्धनानि । क्रोधः* । म्रक्षः । सत्यानं ।
मिद्धं । औद्धत्यं । कौकृत्यं । मात्सर्यं । ईर्ष्या । आहोर्क्यं । अनपत्राप्यं ॥

१७ । क्रोधः कतमः । चित्तदोषो भृशं क्षोभः ॥ म्रक्षः कतमः । भयं
लोकः पश्येत् शृणुयाद् (वेति) ॥ सत्यानं कतमत् । चित्तलीनता चित्तगुस्ता
कायगुस्ता । (इदं भवति) सर्वसंयोजनसंप्रयुक्तं ॥ मिद्धं कतमत् । मनसो
निद्रायोगे बहिर्धा (वृत्तिः) तन्द्रयानीश्वरता । (इदं भवति) कामधातुप्रतिसंयुक्तं
मनोविज्ञानसंप्रयुक्तं ॥ औद्धत्यं कतमत् । चित्तमकुशलमविश्रान्तं । (इदं भवति)
सर्वसंयोजनसंप्रयुक्तं ॥ कौकृत्यं कतमत् । कृतकुशलाकुशलयोरनुशोचनं । (इदं

* क्रोधद्वेषप्रतिघाः प्रायः पर्यायसमा निर्दिश्यन्ते । तत्राकुशलमूलरूपा प्रधाना वृत्तिस्वेतसो द्वेषः ।
क्रोधहिंसाद्यास्तत एव जाताः । द्वेषो हृदि निगूढो भावः । क्रोधस्तु द्वेष एव नेत्रवक्तृविकारै
दंडादिप्रहणताडनादिव्यापारैः प्रकाशतां गतः । अनयोर्द्वेषक्रोधयोः प्रायश एकीबद्धावेन निर्देशः ।
तथा च शान्तिदेवः—“सर्वमेतत्सुचरितं दानं सुगत पूजनं । कृतं कल्पसहस्रै र्यत् प्रतिघः प्रतिहन्ति
तत् ॥” [बोधिचर्यावितार ६।१] इति द्वेषं प्रतिघपदेनाह । तत एव व्याचकार प्रज्ञाकरमतिः
“प्रतिघः सत्त्वविद्वेषः” इति । “कुशलं प्रतिहन्ति तेनोच्यते प्रतिघः” इति तत्रैवान्ववदत् प्रतिघनिर्वचन-

भवति) दौमस्येन्द्रियेण संप्रयुक्तं ॥ मात्सर्यं कतमत् । प्रेम्णातिशयेन चित्त-
कार्पण्यं ॥ ईर्ष्या कतमा । परं सद्बस्तुलाभिनं दृष्ट्वा अप्रसादः दुःखस्य प्रापयितु-
कामता ॥ एते द्वे (ईर्ष्यामात्सर्य-) बन्धने कामधातुप्रतिसंयुक्ते भावनाहेये ॥
आह्वीक्यं कतमत् । दुष्कृते नात्मनि लज्जा ॥ अनपत्राप्यं कतमत् । दुष्कृते न
परतो लज्जा ॥ एते सर्वाकुशलधर्मसंप्रयुक्ते ॥

१८ । त्रीणि बन्धनानि । रागो द्वेषोऽमोहश्च । (कामधातौ) षड्विज्ञान-
संप्रयुक्तानि । रूपधातौ द्वे । रागो मोहश्च । चतुर्विज्ञानसंप्रयुक्ते । अवशिष्टं
बन्धनं मनोविज्ञानसंप्रयुक्तं ॥

१९ । युगपदानन्तर्यमार्गेण संयोजनप्रहाणकृताभिसमयकाले गुरुकृताभि-
समयेन प्रहाणात् कामधातुसंयोजनानां त्रिविधक्षयपरिज्ञालाभः ॥

२० । कामधातौ दुःखसत्यसमुदयसत्यप्रहेयानां (क्लेशानां प्रहाणं) प्रथमा
क्षयपरिज्ञा । निरोधसत्यप्रहेयानां द्वितीया क्षयपरिज्ञा । मार्गसत्यप्रहेयानां तृतीया
क्षयपरिज्ञा । (एवं) रूपारूप्यधात्वोः चतुःसत्यप्रहेयानां संयोजनानां प्रहाणे
तिस्रः क्षयपरिज्ञाः । कामधातौ पंचावरभागीयानां संयोजनानां प्रहाणं सप्तमी
क्षयपरिज्ञा । रूपधातौ भावनाहेयानां (क्लेशानां प्रहाणं) अष्टमी क्षयपरिज्ञा ।
सर्वक्लेशसंयोजनानां प्रहाणं नवमी परिज्ञा । संयोजनानामशेषतः परिक्षयः
परिज्ञा ॥

२१ । अस्त्येवं संयोजनानि चित्तविप्रयुक्तानि पर्यवतिष्ठन्ते चित्तसंप्रयुक्तानि
(च) । नास्त्येवं । सर्वाणि चित्तसंप्रयुक्तान्येव (पर्यवतिष्ठन्ते) । तत्कस्य
हेतोः । समुत्थितेषु संयोजनक्लेशेषु कुशलधर्माणां भवति नाशः । दर्शनेन
(निरुद्धेषु) संयोजनेषु कुशलधर्माणां भवत्युत्पादस्तस्माद् ज्ञातव्यं सर्वाणि
संयोजनानि चित्तसंप्रयुक्तानि (पर्यवतिष्ठन्ते इति) ॥

परं आर्यमंजुश्रीविक्रीडितं सूत्रं । प्रतिघो द्वेष एवेति द्वितीय कारिकायां स्पष्टं “ न च द्वेषसमं पापम् ”
[तत्रैव ६।२] इति पूर्वानुवादात् । परतो द्वेषदोषान् दर्शयन् वदति शमप्रीतिसुखनिद्राश्रुत्यादयो न
“द्वेषशल्ये हृदिस्थिते” [तत्रैव ६।३] भवन्ति । इति । समाश्रिता अपि “हन्तुमिच्छन्ति...
द्वेषदुर्भगम्” [तत्रैव ६।४] इति च । ततो द्वेषप्रसंगे एव नास्ति उपशमकारको कोऽपि धर्मो
“क्रोधनो येन सुस्थितः” [तत्रैव ६।५] स्यादित्याह द्वेषपर्यायं क्रोधं मत्वा । अत्राह मतिः—
“चित्तस्य कर्कशावस्था द्वेषः । तस्योद्भूतवृत्तिस्तु क्रोधः । इत्यनयो भेदोऽपि परिहर्तव्यतया
अभेदेनैव निर्देश इति ॥

२२ । सर्वाण्येतानि संयोजनानि द्विवस्तुहेयानि ध्यानसंग्रयुक्तचित्तन प्रज्ञासंग्रयुक्तचित्तेन च । ध्यानप्रहाणं कतमत् । आद्यश्चित्तोपशमः । प्रज्ञाप्रहाणं कतमत् । धर्मविचयः । समाध्यवतार एकाग्रचित्तरता । सर्वधर्मा अनित्याः समा इति विपश्यनया भावना प्रज्ञा । ध्यानप्रज्ञासहस्यभावनया विमोक्षप्राप्तिः ॥

२३ । त्रिकालं कुशलवीर्येण ध्यानकालानुरक्षिणा यदा चित्तं मृदुर्भवति विलीनं तदा भावनीयं वीर्यं । यदा चित्तं समं तदा एकाग्रचित्तेन भावनीयं कुशलं । यदा न विलीनं नापि समं तदोभयवस्तुनि विधमयितव्या चित्तगतिः ॥

२४ । तथाहि । सुवर्णकारः सुवर्णमादायाशौ मूपया कदाचिद्धमति । कदाचिदादाय जलं सिंचति । कदाचिद्विश्रमयति । तत्कस्य हेतोः । यदि सर्वदा धमेत् सुवर्णं द्रवेत् । यदि सर्वदा सिंचेत् शीतलं सन्न तपेत् । यदि सर्वदा विश्रमयेत् न परिपाकं गच्छेत् । ध्याननिष्ठोऽप्येवम् । मूपया धमनं यथा वार्यं । जलसेको यथा ध्यानं । विश्रम यथा उपेक्षा । तत्कस्य हेतोः । सर्वदा वीर्येण चित्तं समं भवति । सर्वदा समाधिना चित्तमुपशान्तं भवति । सर्वदोपेक्षया सर्वचित्तानुपादानं भवति । तेन कदाचिदातापेन धीर्यवान् कदाचिदेकाग्रं समाहितः कदाचिच्चोपेक्षमाणो (विहरति) एवं (विहरतः) चित्तं शान्तं समं सर्वसंयोजनेषु लभते विमोक्षम् ॥

[इत्यभिधर्माश्रितशास्त्रे ऽनुशयनिर्देशो नाम नवमो विन्दुः ॥]

२४ अयं सुवर्णकारदृष्टान्तो भदन्ताश्वघोषेण ललितभाष्येवं निबद्धः—

प्रग्राहकं यन्निधत्तं निमित्तं लयं गते चेतसि तस्य कालः ।
क्रियासमर्थं हि मनस्तथा स्यान्मन्दायमानोऽग्निरिवेन्धनेन ॥
शमाय यत्स्यान्नियतं निमित्तं जालोद्धवे चेतसि तस्य कालः ।
एवं हि चित्तं प्रशमं नियच्छेत्प्रदीप्यमानोऽग्निरिवोदकेन ॥
यत्स्यादुपेक्षानियतं निमित्तं साम्यं गते चेतसि तस्य कालः ।
एवं हि कृत्याय भवेत्प्रयौगो रथो विधेयाश्च इव प्रयातः ॥
उत्कामुखस्थं हि यथा सुवर्णं सुवर्णकारो धमतीह काले ।
काले परिग्रीक्षयते जलेन क्रमेण काले समुपेक्षते च ॥
दहेत्सुवर्णं हि धमन्नकाले जले क्षिपन् संशमयेदकाले ।
न चापि सम्यक्परिपाकमेनं नयेदकाले समुपेक्षमाणः ॥
संप्रग्रहस्य प्रशमस्य चैव तथैव काले समुपेक्षणस्य ।
सम्यङ्निमित्तं मनसात्ववेक्ष्यं नाक्षो हि यत्नोऽप्यनुपायपूर्वः ॥

[सौन्दरनन्द १६।५६, ५४, ५८, ६५-६७]

दशमो विन्दुः

अनास्रवपुद्गलाः*

१। ध्यानविधिषु पौर्विको भवति चित्तस्यैकाग्र्यतनप्रतिसंयोगः । शीर्षे वा ललाटे वा भ्रुवोरन्तरै वा नासाग्रे वा हृदये वा चित्तमेकाग्र्यनिष्ठं विधेयं । गच्छन्ती स्मृतिः प्रत्यानेया एकाग्र्यतने प्रत्यवस्थाप्या । यथा वानरः ग्रीवायां बद्ध्वा स्तम्भेन विनिबद्धः परितः स्तम्भं चरन्नपि न लभते गन्तुं गत्वा पुनरन्ततस्तिष्ठति । इदं चित्तं तथा । गच्छदप्येवं चित्तं धर्मविनिबद्धं न पुनर्गच्छति । गत्वा पुनरन्ततस्तिष्ठति ॥

२। क्रमेण प्रत्यवेक्षते कायं वेदनां चित्तं धर्मान् इत्यवतरन् धर्ममनःस्थितौ सुविनीतैकाग्रचित्तस्य पारमार्थिकप्रज्ञाधिगमः । प्रत्यवेक्षते सर्वे संस्काराः सत्य-लक्षणाः सोत्पादनरोधा इत्यनित्याः । विपश्चिन्त्य इति दुःखाः । अन्तरपुद्गला इति शून्याः । अवशा इत्यनात्मनः । ततो लभते ऊष्मधर्मं चित्तोत्थापितं । यथा मथनात्काष्ठेष्वनलोत्पादस्तथा बुद्धधर्मेषु परिशुद्धकुशलमूलश्रद्धोत्पादः ॥

३। चतुर्भिः प्रत्ययैः पश्यति षोडशाकारान् । चतुर्भिराकारैः पश्यति दुःखसत्यं । हेतुप्रत्ययोत्पन्नमभ्रुवमित्यनित्यं । अनित्यबलं नश्वरमिति दुःखं । अपुद्गलमिति शून्यं । अवशमित्यनात्मकं । चतुर्भिराकारैः पश्यति समुदयसत्यं । सदृशफलोत्पाद इति हेतुः । जातिमरणाविच्छेद इति समुदयः । अनिरोध इति प्रभवः । असदृशान्वय इति प्रत्ययः । चतुर्भिराकारैः पश्यति निरोधसत्यं । सर्व-दुःखविघात इति निरोधः । सर्वसंयोजनाश्रिविरह इति शान्तः । सर्वधर्मातिगम इति प्रणीतः । सर्वधर्मातिक्रम इति निःसरणं । चतुर्भिराकारैः पश्यति मार्गसत्यं । निर्वाणप्रापक इति मार्गः । अविपर्यस्त इति न्यायः । आर्यपुद्गलावरित इति

* स्रोतआपन्नसकृद्वागाम्यनागाम्यहन्तो नाम अनास्रवपुद्गलास्ते द्विविधा भवन्ति मार्गप्राप्ताः फलप्राप्ताश्च । तेषामिह साधना निरूपिता । अस्यां साधनार्यां प्रतिसंलयनभाव एव प्रधानः । सेयं साधना जैनानां कृच्छ्रसाधनातो भिन्ना । या बूलदुःखस्वस्वन्धनामके सूत्रान्ते [मज्झिमनिकाय, सुत्त १४] कटाक्षिता । अयं तत्रत्याभिप्रायः । भगवान् महानामशाक्यमवोचत् । “एकदाहं राजगृहे विहरामि गृद्धकूटे । तत्रैकदा सायाह्नसमये प्रतिसंलयनादुत्थितः येन ऋषिगिरिपार्श्वे कालशिला

प्रतिपत्तिः । लोककृशहापक इति नैर्याणिकः । पश्यन् पोडशाकारकुशलधर्मान्
नित्यमातापी विहरति वीर्यवानित्यूष्मधर्मः ॥

४ । एतस्मादूष्मतः कुशलमूलं संप्रवृद्धमुच्यते मूर्धा कुशलमूलं । श्रद्धधाति
त्रिरत्नं श्रद्धधाति पंचोपादानस्कंधा अनित्या दुःखा शून्या अनात्मन इत्येवं प्रतीत्य
चतुःसत्यषोडशाकारानूष्मधर्मोत्तरत्वादुच्यते मूर्धा उद्धृद्ध इति ।

५ । सत्यक्षांतिमनुगतो मूर्धा नाम क्षान्तिकुशलमूलं । त्रिविध एष
(मूर्धा) । अधिमात्रः । मध्यः । मृदुश्च ॥

६ । चतुःसत्यविपश्यनामुपादाय पश्यति पोडशाकारान् सत्यमनुसरन्
संप्रवर्धयति कुशलमूलमित्युच्यते लौकिकाग्रधर्म इति । एकाग्रचित्तकाले चित्त-
चैतसिकधर्मा उच्यन्ते लौकिकाग्रकुशलमूलमिति । कश्चिदाह । लौकिकाग्रधर्मो
हि श्रद्धादोनि पंचेन्द्रियाणि । परमार्थतस्तु एकाग्रचित्तकाले चित्तचैतसिका धर्मा
लौकिकाग्रकुशलमूलमिति ॥

७ । निर्वाणद्वारोद्घाटनप्रतिबल इति पृथग्जनधर्मेष्वग्रः प्रतीत्य प्रथमसत्य-
दर्शनं चतुराकारं अनित्यं दुःखं शून्यं अनात्मकं । तत्कस्य हेतोः । प्रथममनास्रव-
चित्तं प्रतीत्य भवति दुःखसत्यं । लौकिकाग्रधर्मोऽप्येवं ॥

८ । षड्ध्यानभूमयः । असमापत्ति (= आनागम्य) ध्यानं अन्तरध्यानं
(रूप-) ध्यानचतुष्टयं क्षान्तिः (कुशलमूलं) मूर्धा (कुशलमूलं) ऊष्मा
कुशलमूलं च ॥

९ । षड्भूमिषु लौकिकाग्रधर्मा क्रमेण जायते ऽनास्रवपुद्गलः—इत्युच्यते
दुःखधर्मक्षान्तिः । अद्वष्टपूर्वस्य प्रथमदर्शने क्षमत्वादुच्यते क्षान्तिः । एषा आदि-

येन च निर्ग्रन्था दुःखाः कटुका वेदना वेदयन्तिस्म तेनोपसंक्रम्य निर्ग्रन्थानवोचम् । किं नु युयं
दुःख वेदना वेदयथेति । ते मामवोचन् । निर्ग्रन्थो...ज्ञातृपुत्रः सर्वज्ञः सर्वदर्शी अपरिशेषं
ज्ञानदर्शनं प्रतिजानाति चरतश्च मम तिष्ठतश्च सुप्तस्य च जागरस्य च सततं...ज्ञानदर्शनं प्रत्युपस्थि-
मिति । स एवमाह—अस्ति खलु...पूर्वं पापं कर्म कृतं तदनया कटुकया दुष्करकारिकया निर्जारयथ
यत्पुनरत्र एतर्हि कायेन संवृता वाचा संवृता मनसा संवृता तदायत्त्यां पापस्य कर्मणो ऽकरणं । इति
पुराणानां तपसा व्यन्तीभावात् नवानां कर्मणामकरणादायत्यामनास्रवः आयत्यामनास्रवात्कर्मक्षयः
कर्मक्षयाद्दुःखक्षयः दुःखक्षयाद्देनाक्षयः वेदनाक्षयात्सर्वं दुःखं निर्जीर्णं भविष्यति । तच्च पुनरस्माकं
रोचते चेव क्षमते चेव तेन च वयमात्तमनस इति । एवमुक्तो अहं निर्ग्रन्थानवोचम् । किं पुनर्युयं

क्षान्तिरुच्यते आनन्तर्यमार्गः । क्रमेण दुःखधर्मज्ञानं जायते सत्यतो ज्ञायते दुःखलक्षणं । दुःखधर्मज्ञानं विमोक्षमार्गः ॥

१० । एते द्वे चित्ते कामधातुप्रतिसंयुक्तदुःखालंबने । आनन्तर्यमार्गो ऽन्वयक्षान्तिः विमुक्तिमार्गो ऽन्वय(क्षान्ति) ज्ञानं चेति द्वे चित्ते रूपारूप्यधातु-प्रतिसंयुक्तदुःखालंबने । निरोधमार्गसत्यान्यप्येवं ॥ एतत्सम्यग्धर्मदर्शनम् ॥

११ । षोडशपरिशुद्धचित्तभ्यः पंचदशचित्तेषु तीक्ष्णेन्द्रिय उच्यते धर्मानुसारी । मृद्विन्द्रिय उच्यते श्रद्धानुसारी । एतौ द्वौ पुद्गलौ अपरिक्षीणे कामधातुसंयोजने प्रथमफलप्रतिपन्नकौ । षड्विधकामधातुसंयोजनप्रहाणे द्वितीय-फलप्रतिपन्नकौ । नवविधसंयोजनप्रहाणे तु तृतीयफलप्रतिपन्नकौ ॥ फल-प्रतिपन्नको (नाम) छन्दोपलब्धपंचदशचित्त(क्षण)चारी पुद्गलः फलान्तश्चारी पुद्गलश्च ॥ एतौ द्वौ धर्मानुसारिश्रद्धानुसारिपुद्गलौ प्राप्तषोडशचित्त(क्षण)ौ फलस्थौ भवतः ॥

१२ । एतौ द्वौ पुद्गलौ पूर्वमप्रहीणसंयोजनौ परिपूर्णं षोडशचित्त(क्षण)ौ स्रोतआपन्नौ । प्रहीणेषु षड्विधसंयोजनेषु परिपूर्णषोडशचित्त(क्षण)ौ सकृदा-गामिनौ । प्रहीणेषु नवविधसंयोजनेषु अनागामिनौ प्राप्ततृतीयफलो ॥

१३ । अष्टाशीतिसंयोजनप्रहाणे पुद्गलः अनास्रवशीलकुशलमूलसिद्ध इत्युच्यते स्रोतआपन्नः । तीक्ष्णेन्द्रिय प्राप्तफलो नाम दृष्टिप्राप्तः । मृद्विन्द्रियः प्राप्तफलो नाम श्रद्धाधिमुक्तः । एतौ द्वौ पुद्गलौ कामधातुप्रतिसंयुक्तभावनाहेय-संयोजनानामप्रहाणे सप्तकृद्भवपरमौ । प्रहीण त्रिविध(भावनाहेयसंयोजन): कुलंकुलो नाम त्रिजातिमरणः । अष्टांगिकमार्गजलस्रोतसि निर्वाणामिमुखे मध्य-चारीति स्रोतआपन्नः ।

१४ । प्रहीणषड्विधसंयोजन उच्यते सकृदागामी । प्रहीणाष्टविधसंयोजन उच्यते एकवीचिः । कामदेवलोकाद् मनुष्येषूपपद्य ततः परिनिर्वातीत्युच्यते एकवीचिश्च सकृदागामी च ॥

जानीथ—अभवामैव वयं पूर्वं न नाभावमेति । नो हीदं । किं पुनर्युयं जानीथ—अकुमैव वयं पूर्वं पापं कर्म न नाकुमेति । नो हीदं । किं पुनर्युयं जानीथ—एवंरूपं वा एवरूपं वा पापं कर्म अकुमेति । नो हीदं । किं पुनर्युयं जानीथ—इयत्कं दुःखं निर्जीर्णमित्यत्कं दुःखं निर्जारयितव्यं । इयत्के वा दुःखे निर्जीर्णे सर्वं दुःखं निर्जीर्णं भविष्यति । नो हीदं । किं पुनर्जानीथ दृष्टे एव

१५। पञ्चानागामिनः । अन्तरापरिनिर्वायी उपपद्यपरिनिर्वायी साभि-
संस्कारपरिनिर्वायी अनभिसंस्कारपरिनिर्वायी ऊर्ध्वकोटाः । अकनिष्ठगो (भवति)
अनागामी । अपि च रूपारूप्यधातूपपद्यो (भवति) अनागामी । रूपारूप्यधातु-
दुःखप्रहाणात् (तत एव) लभते परिनिर्वाणं न चोपपद्यते ऽधोलोके इत्युच्यते
ऽनागामी ॥

१६। कामधातौ संयोजनानि नवविधानि । रूपारूप्यधात्वोरपि तथा ।
एतानि सर्वाणि संयोजनानि द्वाभ्यां मार्गाभ्यां हेयानि । आनन्तर्यमार्गेण च
विमुक्तिमार्गेण च । पूर्वमानन्तर्येण हानं विमोक्षेण निष्पादनं । तथाहि ।
विषयागस्य नालिकायां (पूर्व) ग्रहणं ततो मुखपिधानं ॥

१७। (मार्गो द्विविधः) । लौकिकमार्गः लोकोत्तरमार्गश्च । लोकोत्तर-
मार्गेण ग्रहीयन्ते कामधातुरूपा रूप्यधातुप्रतिसंयुक्तसर्वसंयोजनानि । लौकिक-
मार्गेणापि हातुं शक्यन्ते ऊर्ध्वधातुप्रतिसंयुक्तानि संयोजनानि ॥

१८। अष्टभूमिषु वैराग्याल्लभते निरोधसमापत्तिमित्युच्यते कायसाक्षी
अनागामी । विमुक्तश्चेदर्हर्द्धर्ममिव निर्वाणं कायेन स्पृशति पञ्चावरभागीयानां
संयोजनानां ग्रहाणे प्राप्नोत्यनागामित्वं । पञ्चोर्ध्वभागीयानां संयोजनानां ग्रहाणे
प्राप्नोत्यर्हत्त्वं ॥

१९। एतद्रूपारूप्यधात्वोः संयोजनबन्धनानां निरवशो ग्रहणमुच्यते चित्त-
समता घञोपमसमाधिः । क्रमेण क्षयज्ञानं जायते ॥

२०। एतस्मिन् काले अर्हत्फलं भवत्यनुत्तरं । अपि सवैराग्यानन्तर्यमार्गे
पश्चिमशैक्षचित्तं । इति घञोपमसमाधिक्रमेण प्रथममशैक्षस्य क्षयज्ञानं जायते
ग्रहीणा मे जातिः प्राप्तं मयार्हत्त्वं क्षीणा मे सर्वसंयोजनकृशोपकृशः । इत्युच्यते
अर्हन् । सर्वदेवमनुष्येषु पूजार्ह इत्युच्यते अर्हन् ॥

धर्मे अकुशलानां धर्माणां ग्रहणं कुशलानां धर्माणामुपसंपदामिति । . . एवं सति ये लोके क्रूरकर्माणः
मनुष्येषु पश्चाज्जाताः (= नीचाः) ते निर्ग्रन्थेषु प्रव्रजन्ति— इति ॥” एतेन प्रश्नप्रतिवचनात्मकेन
सूत्रान्तांशेन स्पष्टं भवति यत् कृच्छ्रतपोमार्गो जैनैः स्वीकृतो ऽसुखवसावायेति स च नाभिनन्दितो
भगवता तेन न चैतादृशस्य साधनामार्गस्य प्रतिसंलयनचिन्तनमननभावनाप्रधाने तथागतधर्मे
ऽभिनन्दना कर्तव्येति । तथापि न श्रद्धातुं शक्यं । दृश्यते धूतांगसाधना बौद्धेषु
प्रतिष्ठिता बोधिसत्त्वावस्थायां तथागतेनापि चरिता महासिंहनादादिसूत्रान्तेषु मध्यमार्गमे प्रपञ्चिता ।
सैवं कृच्छ्रतायां जैनसाधनातो नातिश्चिद्यते । तस्मात् बौद्धानां धूतांगसाधनातो नातिरिच्यमानायाः

२१ । अशिक्षो नवविधः । परिहाणिधर्मा अपरिहाणिधर्मा चेतनाधर्मा अनुरक्षणधर्मा स्थितधर्मा प्रतिवेधनधर्मा अकोप्यधर्मा प्रज्ञाविमुक्तः सर्वविमुक्तः ॥ परिहाणिधर्मा कतमः । मृदुप्रज्ञः मृदुवीर्यः पंचसु परिहारणपूततः जहाति मार्गफलमित्युच्यते परिहाणिधर्मा ॥ अपरिहाणिधर्मा कतमः । अधिमात्रप्रज्ञः अधिमात्रवीर्यः पंचसु परिहाणिव्यनुत्ततः न जहाति मार्गफलमित्युच्यते अपरिहाणिधर्मा ॥ चेतनाधर्मा कतमः मृदुप्रज्ञः मृदुवीर्यः सोद्योगं पश्यति कायमशुचिदूषितं भावयति स्वयं कायनिरोधमिति चेतनधर्मा ॥ अनुरक्षणधर्मा कतमः । मृदुप्रज्ञः मृदुवीर्यः स्वयमनुरक्षति कायमिति अनुरक्षणधर्मा ॥ स्थितधर्मा कतमः । मध्यप्रज्ञः मध्यवीर्यः मध्यमप्रतिपदायामुत्ततः नोपचयापचयवानिति स्थितधर्मा ॥ प्रतिवेधनधर्मा कतमः । मृद्वधिमात्रप्रज्ञः अधिमात्रवीर्यः लब्धुं शक्नोत्यक्षोभ्यकुशलमिति प्रतिवेधनधर्मा ॥ अकोप्यधर्मा कतमः । अधिमात्रेन्द्रियः अधिमात्राधिमात्रवीर्यः आदितः प्राप्नोत्यक्षोभ्यकुशलमिति अकोप्यधर्मा ॥ प्रज्ञाविमुक्तः कतमः । अप्राप्तनिरोधसमापत्तिः प्रज्ञाविमुक्तः ॥ सर्वविमुक्तः कतमः । प्राप्तनिरोधसमापत्तिः सर्वविमुक्तः ॥

२२ । श्रद्धानुसारिणः पंचविधा अहन्तः कालविमुक्ता नाम । एतेषामर्हतां द्विविधं ज्ञानं भवति क्षयज्ञानं अशैक्षं सत्यदर्शनं । धर्मानुसारो एकविधो ऽहन् भवत्यधिमात्रेन्द्रियः । स एवोच्यते ऽकालविमुक्तः । अस्यार्हतस्त्रिविधं ज्ञानं भवति क्षयज्ञानं अनुत्पादज्ञानं अशैक्षं सत्यदर्शनं च । अष्टावहन्तः कालविमुक्तिप्रियाः भवन्ति अकोप्यधर्माणः ॥

२३ । संसिद्धः श्रद्धानुसारी सत्यदर्शनमार्गपंचदशचित्त(क्षण)ेषु अनास्रवनवेन्द्रियो नाम आज्ञास्यामीन्द्रियः । षोडशचित्त(क्षण)ेषु लब्ध(र्हत)फलो ऽनास्रवनवेन्द्रियो नाम आज्ञेन्द्रियः । नवेन्द्रियः अशैक्षधर्मा नाम आज्ञातावीन्द्रियः ॥

२४ । फलप्राप्तिकाले नास्ति मार्गप्राप्तिः । मार्गे प्रहीणसंयोजनस्य

जैनानां कृच्छ्रतपःसाधनाया अनभिनन्दने को हेतु र्भवेदिति सांप्रतमूढनीयमेवापतितं । बौद्धपरंपरा-
सरणेनेदं स्पष्टो भवत्येव यत्कृच्छ्रतपो दुःखायैव न दुःखनिरोधायेति मत्तैव तथागतेन परित्यक्तं ।
पश्चात् बुद्धो भूत्वा कामसुखलिकानुयोगवत् आत्मक्लमथानुयोगं परित्यज्य मध्यममार्गं देशायामास ।
मध्यममार्गानुरूपैव तस्योपदिष्टं चर्या भवितव्या परं धूर्तांगसाधना नास्ति तथाविधा । तेन न सा

द्विविधं निष्पद्यते (फलं) संस्कृतमसंस्कृतं च । महाफलप्राप्तिकाले सर्वतः क्षीयते मूलं द्वैतं प्राप्नोत्येकमेव सिद्धिं । नवविधाः (अर्हन्तः) प्रहोणसंयोजनानिवृत्तधर्माणः नवमे चित्तक्षणे प्राप्नुवन्ति सर्वक्षयं । प्रतिवेधनधर्मा अर्हन् लभते ऽक्षोभ्यकुशलं नान्यः । श्रद्धाधिमुक्तः शैश्वः अधिमात्रेन्द्रियः उच्यते दृष्टिप्राप्तो नान्यः । सत्यदर्शनमार्गे प्रतिभिन्नानि संयोजनानि प्रतिभिन्नाश्चानास्त्रवा धर्माः । तस्मात्पर्यायेण सत्यदर्शनं भवति न युगपत् । आनन्तर्यमार्गदर्शनबलेन फलप्राप्तिः । इति ह द्विविधं फलं संस्कृतफलमसंस्कृत फलं च ॥

[इत्यभिधर्मामृतशास्त्रे ऽनास्त्रवपुर्द्वलनिर्देशो नाम दशमो बिन्दुः ॥]

तथागताभितेति स्पष्टं । एव भूतेऽपि विविधाधिमुक्तोनां श्रावकाणां मध्ये कृच्छ्रतपःपरायणानां जटिलादीनां काश्यपप्रमुखानामनुरोधं रक्षन् कदाचित् भगवान् धृतांगादिकृच्छ्रतपसो विरोधं न चकार । परस्तात् स धृतांगवादिनां साधनमार्गो बौद्धेषु प्रतिष्ठितो ऽभूत् । तेनागान्तुकोऽयं तथागतधर्मे साधनमार्गः । अस्य मार्गस्य आत्मक्रमथानुयोगं परिहृत्यैव साधना कर्तव्येति बुद्धाभिप्रायः स्यात् । आत्मक्रमथस्तु तथागतभाषितानुसारमस्ति—दुःखो ऽनायो ऽनर्थसंहित इति सोऽयं सर्वथा परित्याज्य एवेति दिक् ॥

एकादशो विन्दुः

ज्ञानम्

१। दश ज्ञानानि । धर्मज्ञानं अन्वयज्ञानं संवृतज्ञानं परिवृत्तज्ञानं दुःख-
ज्ञानं समुदयज्ञानं निरोधज्ञानं मार्गज्ञानं क्षयज्ञानं अनुत्पादज्ञानं च ॥*

२। धर्मज्ञानं कतमत् । कामधातुप्रतिसंयुक्तसर्वसंस्कारदुःखे ऽनास्रव-
ज्ञानं । कामधातुप्रतिसंयुक्तसर्वसंस्कारसमुदये ऽनास्रवज्ञानं । कामधातुप्रति-
संयुक्तसर्वसंस्कारनिरोधे ऽनास्रवज्ञानं । कामधातुप्रतिसंयुक्तसर्वसंस्काराणां
मार्गहेयत्वाद् मार्गे ऽनास्रवज्ञानं धर्मभूमौ चानास्रवज्ञानमित्युच्यते
धर्मज्ञानं ॥

३। अन्वयज्ञानं कतमत् । रूपारूप्यधातुप्रतिसंयुक्तसर्वसंस्कारदुःखे
ऽनास्रवज्ञानं । रूपारूप्यधातुप्रतिसंयुक्तसर्वसंस्कारसमुदये ऽनास्रवज्ञानं ।
रूपारूप्यधातुप्रतिसंयुक्तसर्वसंस्कारनिरोधे ऽनास्रवज्ञानं । रूपारूप्यधातुप्रति-
संयुक्तसर्वसंस्काराणां मार्गहेयत्वाद् मार्गे अनास्रवज्ञानं अन्वयज्ञाने अन्वयज्ञानभूमौ
चानास्रवज्ञानमित्युच्यते अन्वयज्ञानं ॥

४। संवृतज्ञानं कतमत् । सर्वा सास्रवा प्रज्ञा कुशला वा अकुशला वा
अव्याकृता वेत्युच्यते संवृतज्ञानं ॥

५। परचित्तज्ञानं कतमत् । ध्याने भावनावलेनावाप्नोति कामधातौ परस्य
चित्तचैतसिकधर्माणां ज्ञानमित्युच्यते परचित्तज्ञानं ॥

६। दुःखज्ञानं कतमत् । पंचोपादानस्कंधेषु अनित्यदुःखशून्यानात्मकं
ज्ञानदर्शनमुच्यते दुःखज्ञानं ॥

७। समुदयज्ञानं कतमत् । पंचोपादानस्कंधाः प्रतीत्यसमुत्पन्ना इत्यनास्रवं
ज्ञानदर्शनमुच्यते समुदयज्ञानं ॥

* बुद्धिप्रधानोऽपि बौद्धधर्मः परमरहस्यवादी आसीत् । तदेतत् ज्ञानस्थानचर्चाविस्तरेण नाति-
तिरोहितं चक्षुष्मतां । एवं सत्यपि केचनाधुनिकास्तमिमं धर्मं केवलं बुद्धिवादं कल्पन्ति तत् न
समीचिनतरं । अस्ति तत्र बुद्धिवादः परं न बुद्धिवादे तस्य पर्यवसानं । प्राक्तना अपि केचन
तमिमं धर्मं बुद्धिवादमात्रमाकलयन्तिस्मेति महासिंहनादसूत्रे [मज्झिमनिकाय, सुत्त १२] स्पष्टं ।

८। निरोधज्ञानं कतमत् । निरोधः सम्यक् प्रणीतः निःसरणमित्य-
नास्त्वं ज्ञानदर्शनमुच्यते निरोधज्ञानं ॥

९। मार्गज्ञानं कतमत् । अष्टांगिक आर्यमार्गः प्रतिपत्तव्यो निःसरणायेत्य-
नास्त्वं ज्ञानदर्शनमुच्यते मार्गज्ञानं ॥

१०। क्षयज्ञानं कतमत् । पश्यति दुःखं जहाति समुदयं साक्षात्करोति
निरोधं भावयति मार्गमिति चतुर्षु धर्मेषु अनास्त्वं ज्ञानदर्शनमुच्यते
क्षयज्ञानं ॥

११। अनुत्पादज्ञानं कतमत् । मया दृष्टं दुःखं न पुन द्रष्टव्यं । मम
प्रहोणः समुदयः न पुनः प्रहातव्यः । साक्षात्कृतो निरोधो न पुनः साक्षात्कर्तव्यः ।
भावितो मार्गो न पुनर्भावयितव्यः । इति चतुर्षु धर्मेषु अनास्त्वं ज्ञानदर्शनमुच्यते
ऽनुत्पादज्ञानं ॥

१२। एतेषु दशज्ञानेषु द्वे ज्ञाने षोडशाकारे धर्मज्ञानमन्वयज्ञानं च ।
ऊष्ममूर्धक्षान्तिधर्मेषु संवृतज्ञानं षोडशाकारं । लौकिकाग्रधर्मेषु संवृतज्ञानं चतुराकारं
मार्गज्ञानवत् । सास्त्वं परचित्तज्ञानमनाकारं । दुःखज्ञानं चतुराकारं । समुदय-
ज्ञानं चतुराकारं । निरोधज्ञानं चतुराकारं । मार्गज्ञानं चतुराकारं । क्षयज्ञान-
मनुत्पादज्ञानं च प्रत्येकं चतुर्दशाकारं स्थापयित्वा शून्यमनात्मकं
चाकारं ॥

१३। असमापत्तिमध्यमध्यानभूम्योः भवन्ति नव ज्ञानानि स्थापयित्वा
परचित्तज्ञानं । शिष्टेषु चतुर्षु ध्यानेषु दश ज्ञानानि । आरूप्यसमापत्तावष्टौ
ज्ञानानि स्थापयित्वा धर्मज्ञानं परचित्तज्ञानं च । प्रथमे ऽनास्त्वचित्ते संपद्यमाने

तत्रोक्तं यत् सुनक्षत्रो लिच्छविपुत्रः पूर्वं बौद्धशासने प्रव्रज्यां लब्ध्वा पश्चात् प्रव्रज्यातो निष्कान्तो
वैशाल्यां परिषदि एवं भाषते स्म । “नास्ति श्रमणस्य गौतमस्योत्तरमनुष्यधर्मः अलमार्थज्ञानदर्शनविशेषः
तर्कपर्याहतं श्रमणो गौतमो धर्मं देशयति मीमांसानुचरितं स्वयं प्रतिभानमिति ।” एवं तथागत-
लोकोत्तररहस्यप्रतिषेधपरं प्रवादमार्कष्यं भगवतोक्तं यत् क्रोधनः सुनक्षत्रः क्रोधाच्च पुनरस्येषा वाक् ।
वस्तुतस्तु अस्यैव तथागतो विद्याचरणसंपन्नः सुगतो लोकविदनुत्तरः पुष्पदम्यसारथिः शास्ता देव
मनुष्याणां बुद्धो भगवानिति । संति तथागतस्य षडभिज्ञाः दश तथागतबलानि चत्वारि वैशारद्यानि—
इति तत्रैव विस्तरेण द्रष्टव्यं । एवं तथागतधर्मो न केवलं बुद्धिवादः प्रत्युत परमाध्यात्मवादः ।
बालास्तु तस्यानात्मानिस्वरवादं सम्यगनवबुद्ध्य विभ्रान्ताः प्रलपन्ति ॥

एकं (ज्ञानं) भवति) संवृतज्ञानं । द्वितीये ऽनास्रवचित्ते संपद्यमाने त्रीणि ज्ञानानि संवृतज्ञानं धर्मज्ञानं दुःखज्ञानं च । तृतीयमनास्रवचित्तमतिक्रम्य चतुर्थे ऽनास्रवचित्ते संपद्यमाने चत्वारि ज्ञानानि संवृतज्ञानं धर्मज्ञानं दुःखज्ञानं अन्वयज्ञानं च । पंचममनास्रवचित्तमतिक्रम्य षष्ठे ऽनास्रवचित्ते संपद्यमाने पंच ज्ञानानि संवृतज्ञानं धर्मज्ञानं दुःखज्ञानं अन्वयज्ञानं समुदयज्ञानं च । सप्तममनास्रवचित्तमतिक्रम्य अष्टमे चाप्यनास्रवचित्तमतिक्रम्य नवमे ऽनास्रवचित्ते संपद्यमाने षड्ज्ञानानि संवृतज्ञानं धर्मज्ञानं दुःखज्ञानं अन्वयज्ञानं समुदयज्ञानं निरोधज्ञानं च । दशमं चैकादशं चानास्रवचित्तमतिक्रम्य द्वादशे ऽनास्रवचित्ते संपद्यमाने सप्तज्ञानानि संवृतज्ञानं धर्मज्ञानं दुःखज्ञानं अन्वयज्ञानं समुदयज्ञानं निरोधज्ञानं मार्गज्ञानं च । व्यपगते रागे विज्ञायते परचित्तज्ञानं ॥

१४ । द्विविधा भावना । प्रतिलभभावना निषेवणभावना च । पूर्वम-
प्राप्तपुण्यस्याधुना प्राप्तस्योच्यते प्रतिलभभावना । पूर्वं प्राप्तपुण्यस्य सांप्रतं
तत्रस्थस्योच्यते निषेवणभावना ॥ सत्यदर्शनमार्गे या प्रत्युत्पन्नाध्वभावना सा
ह्यनागताध्वभावना । एवं सर्वक्षान्तिप्रत्युत्पन्नभावनापि [अनागताध्वभावना
(भवति)] ॥

१५ । दुःखान्वयज्ञाने समुदयान्वयज्ञाने निरोधान्वयज्ञाने चेति त्रिषु अन्वय-
ज्ञानेषु संवृतज्ञानभावना भवति । मार्गान्वयज्ञाने षण्णां सप्तानां वा ज्ञानानां
भावना । न चेद्वैराग्यं षड्ज्ञानभावना । अस्ति चेद्वैराग्यं सप्तज्ञानभावना ।
परचित्तज्ञानमतिक्राम्यति स्रोतआपन्नफलं । सप्तदशे चित्त(क्षण)े सप्तज्ञानभावना
स्थापयित्वा क्षयज्ञानमनुत्पादज्ञानं परचित्तज्ञानं च । सप्तदशे चित्त(क्षण)े श्रद्धा-
विमुक्तानामधिमात्रेन्द्रियप्राप्तिकाले आनन्तर्यविमोक्षमार्गयोः षड्ज्ञानभावना
स्थापयित्वा परचित्तज्ञानं संवृतज्ञानं क्षयज्ञानं अनुत्पादज्ञानं च ।
प्राप्तानागामिफलस्य विमुक्तिमार्गे ऽष्टज्ञानभावना स्थापयित्वा क्षयज्ञानं अनुत्पादज्ञानं
च । अस्यानन्तर्यमार्गे सप्तज्ञानभावना स्थापयित्वा परचित्तज्ञानं क्षयज्ञानं
अनुत्पादज्ञानं च । नैवसंज्ञानासंज्ञायतनवैराग्यलाभकाले ऽष्टसु विमुक्तिमार्गेषु
सप्तज्ञानभावना स्थापयित्वा संवृतज्ञानं क्षयज्ञानं अनुत्पादज्ञानं च । नवमे
आनन्तर्यमार्गे षड्ज्ञानभावना स्थापयित्वा संवृतज्ञानं परचित्तज्ञानं क्षयज्ञानं
अनुत्पादज्ञानं च ॥

१६ । आद्याशैक्षचित्ते सास्त्रवानास्त्रवसर्वकुशलमूलभावना । आद्यम-
शैक्षचित्तं दुःखान्वयज्ञानसंप्रयुक्तं । कश्चिदाह । समुदयान्वयज्ञान-
संप्रयुक्तमिति । तत्कस्य हेतोः । (यस्मात्) नैवसंज्ञानासंज्ञायतनं जातिप्रत्यय-
संप्रयुक्तं ॥

१७ । आद्यमशैक्षचित्तं दृष्ट्वा सत्यं गवेषयत्यष्टौ क्षान्तीरित्युच्यते दर्शनं
न तु ज्ञानं । क्षयज्ञानमनुत्पादज्ञानं च न दर्शनं । शिष्टाऽनास्त्रवा प्रज्ञा प्रज्ञापि
दर्शनमपि ज्ञानमपि । वर्जयित्वा मनोविज्ञानसंप्रयुक्तं कुशलां सास्त्रवां प्रज्ञां पंच
मिथ्यादृष्टीश्च शिष्टा सास्त्रवा प्रज्ञा ज्ञानमपि प्रज्ञापि न तु दर्शनं ॥

१८ । धर्मज्ञानं नवज्ञानालंबनं स्थापयित्वान्वयज्ञानं । अन्वयज्ञानं
नवज्ञानालंबनं स्थापयित्वा धर्मज्ञानं । मार्गज्ञानं नवज्ञानालंबनं स्थापयित्वा
संवृतज्ञानं । दुःखज्ञानं समुदयज्ञानं च सर्वसास्त्रबध्मालंबने । दशज्ञानालंबनानि
शिष्टानि ज्ञानानि संवृतज्ञानं परचित्तज्ञानं क्षयज्ञानमनुत्पादज्ञानं च ॥

१९ । निरोधधर्मज्ञानं मार्गधर्मज्ञानं चेति द्विविधं ज्ञानं भवति त्रिधातु-
संयोजननिरोधाय ॥

२० । षडभिज्ञाः । (तत्र) चतसृष्वभिज्ञासु (एकमेव) संवृतज्ञानं ।
कायामिज्ञायां श्रोत्रामिज्ञायां चक्षुरभिज्ञायां पूर्वनिवासामिज्ञायां च पंच ज्ञानानि
धर्मज्ञानं अन्वयज्ञानं मार्गज्ञानं संवृतज्ञानं परचित्तज्ञानं चेति । आस्त्रवक्ष्याभि-
ज्ञायामनास्त्रवाणि नव ज्ञानानि स्थापयित्वा संवृतज्ञानं ॥

२१ । चतुर्षु स्मृत्युपस्थानेषु कायस्मृत्युपस्थाने ऽष्टौ ज्ञानानि स्थापयित्वा
परचित्तज्ञानं क्षयज्ञानं च । वेदनास्मृत्युपस्थाने चित्तस्मृत्युपस्थाने च नव ज्ञानानि
स्थापयित्वा क्षयज्ञानं । धर्मस्मृत्युपस्थाने दश ज्ञानानि ॥

२२ । चतस्रः प्रतिसंविदः । धर्मप्रतिसंवित् निरुक्तप्रतिसंवित् प्रतिभान-
प्रतिसंवित् अर्थप्रतिसंवित् । एकैकस्यां दशज्ञानानि ॥

२३ । प्रणिधिज्ञाने सप्तज्ञानानि । स्थापयित्वा परचित्तज्ञानं क्षयज्ञानं
अनुत्पादज्ञानं च ॥

२४ । दश बलानि । (तत्र) प्रथमबले दशज्ञानानि । द्वितीयबले

२४ एष हि दशबलानामुद्देशः महासिंहनादसूत्रे [मज्झिमनिकाय, सुत्त १२]—तथागतः (१) स्थानं
च स्थानतो ऽस्थानं चास्थानतो यथाभूतं प्रजानाति । (२) अतीतानागतप्रत्युत्पन्नानां कर्मसमादानानां

तृतीयबले चतुर्थबले पंचमबले षष्ठबले च नव ज्ञानानि स्थापयित्वा क्षयज्ञानं ।
सप्तमे बले दशज्ञानानि । अष्टमे बले नवमे बले च एकमेव संवृतज्ञानं । दशमे
बले नवज्ञानानि स्थापयित्वा संवृतज्ञानं ॥

२५ । प्रथमे वैशारद्ये दशज्ञानानि । द्वितीये वैशारद्ये नव ज्ञानानि
स्थापयित्वान्वयज्ञानं । तृतीये वैशारद्ये ऽष्टौ ज्ञानानि स्थापयित्वा मार्गज्ञानं
क्षयज्ञानं च । चतुर्थे वैशारद्ये ऽष्टौ ज्ञानानि स्थापयित्वा दुःखज्ञानं समुदय-
ज्ञानं च ॥

[इत्याभिधर्माश्रुतशास्त्रे ज्ञाननिर्देशो नामैकादशो बिन्दुः ॥]

स्थानशो हेतुशो विपाकं यथाभूतं प्रजानाति । (३) सर्वत्रगामिनीं प्रतिपदं यथाभूतं प्रजानाति ।
(४) अनेकधातुनानाधातुलोकं यथाभूतं प्रजानाति । (५) सत्त्वानां नानाधिसुक्तिकृतं यथाभूतं
प्रजानाति । (६) परसत्त्वानां परपुद्गलानां इन्द्रियपरापरत्वं यथाभूतं प्रजानाति । (७) ध्यान-
विमोक्षसमाधिसमापत्तीनां संक्लेशं व्यवदानं व्युत्थानं यथाभूतं प्रजानाति । (८) अनेकविहितं
पूर्वनिवासमनुस्मरति । (९) दिव्येन चक्षुषा विशुद्धेन अतिक्रान्तमानुषकेन यथाकर्मोपगान् सत्त्वान्
प्रजानाति । (१०) आस्रवाणां क्षयात् अनास्रवं अनास्रवां चेतोविमुक्तिं प्रज्ञाविमुक्तिं दृष्टे धर्मं
स्वयमभिज्ञाय साक्षात्कृत्य उपसंपद्य विहरति ।

२५ वैशारद्यान्यपि तत्रैव महासिंहनादसूत्रे [मज्झिमनिकाय, सुत्त १२] प्रोक्तानि । विगतभय-
संत्रासता नाम वैशारद्यं । कोऽयं भयसंत्रासो नाम । चतुर्विधो ऽनुयोगः । तथाहि । (१) इमे
धर्मा अनभिसंबुद्धा इति । (२) इमे आस्रवा अपरिक्षीणा इति । (३) ये अनरायिका धर्मास्ते
प्रतिसेवमानस्य नालमन्तरायेति । (४) यस्य खल्वर्थाय धर्मो देशितो न स निर्यातीति । एतेषु
चतुर्विधेष्वनुयोगेषु अभयप्राप्तस्य विहारो नाम वैशारद्यं ।

द्वादशो विन्दुः

ध्यानम्

१। अधिगतध्यानसमापत्तरेकाग्रचित्तस्य विविक्तं भवति चित्तं परिशुद्धा च भवति प्रज्ञा। यथा निवातस्थो दीपो भास्वरो भवति परिशुद्धश्च ॥

२। ध्यानानि कति। अष्टौ ध्यानानि। चत्वारि (रूप-) ध्यानानि। चत्वार्यारूप्यध्यानानि ॥ चत्वारि ध्यानानि (रूपधातौ) प्रथमध्यानं द्वितीयध्यानं तृतीयध्यानं चतुर्थध्यानं च। एतेषु ध्यानेषु त्रीणि ध्यानानि सास्वादसंप्रसादानास्त्रयाणि ॥ तृष्णासंप्रयोगो नामास्वादः। कुशलसास्त्रवसमाधिर्नाम संप्रसादनं ॥ अक्लेशो नामानास्त्रवः ॥ भवाग्रे ध्यानं द्विविधं। सास्वादं ससंप्रसादनं च। न (तत्र) अनास्त्रवध्यानकुशलधर्मः ॥

३। शून्ये प्रविविके प्रदेशे निषद्यायां वा स्थाने वा शयने वा गमने वा चंक्रमणे वा समाहितेन मनसा तोक्षण्या प्रज्ञया गंभीरा श्रद्धा (जनयितव्या)। एवं भवति चित्तस्य ध्याने उच्यते। ध्यानसंप्रयुक्ताः श्रद्धावीर्यस्मृतिप्रज्ञासमाधयो भवन्ति। एतेभ्यः कुशलधर्मेभ्यः प्रथमध्यानाधिगमो भवति। विविच्य कामैर्विविच्याकुशलधर्मैः सविचारं सवितर्कं कामविवेकजं प्रतीसुखं प्राप्नोतीत्युच्यते प्रथमं ध्यानं ॥ बहिर्धायतनेष्वासंगः तथाहि कामलन्दो व्यापादः सत्यानमिद्धमौद्धत्यकौकृत्यं विचिकित्सा। एतानि पञ्च नीवरणान्युच्यन्ते ऽकुशलधर्माः। द्विविधानामध्यात्मिकबाह्यानामकुशलधर्माणां ग्रहाणमुच्यते विवेकः। आलंबने चेतःप्रवृत्तिरुच्यते वितर्कः। चित्तस्योद्गृहीतसंस्कारानुविन्तनमुच्यते विचारः। अकुशलधर्मग्रहाणबलप्राप्तः समाधिरुच्यते कामविवेकः। मनोजातं सौमनस्यमुच्यते प्रीतिः। कायचित्तयोरविक्षेप उच्यते सुखं। चित्तस्यालंबनयोग उच्यते समाधिः। एतैः प्रथमध्यानस्य पञ्चांगैर्विविक्तो भवति रागो महादुःखः पापो

३ प्रविविके प्रदेश इति। विवेकोपवृंहणं निर्वाणमार्गस्य परमः सहायः। तथोक्तं—

अब्बा हि लाभूपनिसा अब्बा निब्बानगामिनी।

एवमेतमभिन्नाय भिक्खू बुद्धस्य सावको।

सवकारं नाभिनन्देय्य विवेकमनुब्रूह्ये ॥ [धम्मपद ७५]

ऽसुखः समुन्मज्जति बलं । एवं श्रद्धादीन्भावयतश्चित्ते कुशलचित्तधर्मोत्पादः । इति प्रथमध्यानमार्गप्राप्तिः ॥ एष त्रिभिर्वेदनेन्द्रियैः संप्रयुक्तो भवति प्रीति-सुखोपेक्षेन्द्रियैः । सुखेन्द्रियं त्रिभिर्विज्ञानैः संप्रयुक्तं भवति चक्षुःश्रोत्रकायविज्ञानैः । प्रीतीन्द्रियं मनोविज्ञानसंप्रयुक्तं भवति । उपेक्षेन्द्रियं चतुर्विज्ञानसंप्रयुक्तं भवति । प्रथमध्यायनिकाः नानाकायनानासंज्ञिनो नानाकायैकसंज्ञिनो भवन्ति । प्रथमध्याने चत्वारि विज्ञानानि भवन्ति । चक्षुःश्रोत्रकायमनो (विज्ञानानि) । इति प्रथमं ध्यानं ॥

४ । चित्तकविचारोपशमात् अध्यात्मं संप्रसादनः एकाग्रसमाहितः अचित्तकां-
ऽविचारः समाधिरूपजायते प्रीतिसुखसंप्रयुक्तः । इति द्वितीयं ध्यानं । चित्तक-
विचारौ उक्तपूर्वौ । तयोः प्रहाणमुच्यते उपशमः । सर्वभूमिषु श्रद्धा व्यपगत-
मलोच्यते ऽध्यात्मं संप्रसादनं । मनोविज्ञानस्यालंबनयोगेनावर्हिमुखतोच्यते
एकाग्रसमाधिः । प्रीतिसुखांगे उक्तपूर्वे । इदं (द्वितीयध्यानं) द्वाभ्यामिन्द्रियाभ्यां
संप्रयुक्तं भवति प्रीतीन्द्रियेणोपेक्षेन्द्रियेण च । (एतदध्यायनिकाः) भवन्ति नाना-
कायैकसंज्ञिनः प्रीतिसंप्रयुक्ताः । मौलभूमयो भवन्त्युपेक्षेन्द्रियसंप्रयुक्ताः । क्षपयित्वा
चित्तकविचारमलं क्षपयित्वा पुण्यवासनां स एष मार्गो द्वितीयध्यानोन्मुखः ॥

५ । प्रीत्या विरागाद् उपेक्षको विहरति प्रतिसंवेदयति कायेन सुखं
भवत्यनास्रवः पुद्गलः स उच्यते उपेक्षकः स्मृतिमान् सुखविहारी तृतीयं ध्यान-
मवतोर्यः । प्रीतिविरागो यथोक्तपूर्वः । उपेक्षाचित्तस्योपेक्षासुखे इति द्विधा
वेदना । सुखमक्लिष्टं । तदेतत्सुखं कायेनानुभूयते साक्षात्क्रियते । एतत्सुखं
दुरधिगमो भूतधर्म इत्यनास्रवमुच्यते सुखं । अत्राप्युपेक्षाश्रद्धादिसर्वकुशलधर्म-
भावना । इत्येष मार्गो भवति तृतीयध्यानोन्मुखः । पश्यन् प्रीतिमकुशलां
निष्प्रीतिकं सुखं साक्षात्कुर्वन् ध्यायति । स्थापयित्वा (अन्यांगान्यत्र) सुखमुपेक्षा
स्मृतिः संप्रज्ञानं समाधिश्चेति पंचांगानि भवन्ति यथोक्तपूर्वाणि । इति
तृतीयं ध्यानं ॥

ध्यानमिति । ध्यानं प्रज्ञाचेति समुदिते निर्वाणहेतुः । द्वयोरन्योन्याश्रयभावमधिबुद्ध्या प्रोक्तं
धर्मपदामाणकैः—

नत्थि उक्कानं अपब्बस्स पब्बा नत्थि अभायतो ।

यम्हि भानं च पब्बा च सवे निब्बानसन्तिके ॥ [धम्मपद ३७२] इति ।

६। सुखस्य प्रहाणात् पूर्वमेव दुःखस्य प्रहाणात् सौमनस्यदौर्मेनस्ययो-
स्तंगमादुपेक्षास्मृतिपरिशुद्धमुपसंपादयति चतुर्थं ध्यानं । श्रद्धादिसर्वकुशल-
धर्माणाम् (अत्रापि भावना) । अपि च पश्यन् सुखदुःखदोषमदुःखासुखो
भवति सुप्रतिष्ठितः । इत्येष मार्गोऽवतरति चतुर्थध्यानं । (अत्र भवन्ति)
चत्वार्यंगानि उपेक्षा स्मृतिः संप्रज्ञानं समाधिश्चेति ।

७। सर्वध्यानंगानि भवन्ति कुशलानि । असमापत्तिध्यानभूमिः सवितर्का
भवति सविचारा । मध्यमध्यानभूमिरवितर्का भवति सविचारा । एते द्वे
ध्यानभूमी उपेक्षेन्द्रियसंप्रयुक्ते । असमापत्तिध्यानभूमि द्विविधा संप्रसादनानास्त्वा
ऽनास्वादा चेति । चत्वारि ध्यानानि त्रिविधानि सास्वादानि संप्रसादनानि
अनास्त्रवाणि च । इति ध्यानधर्माः ॥

८। रूपसंज्ञानां समतिक्रमात् पश्यत्यनन्तमवकाशमित्याकाशानन्त्यायतन-
समापत्तिमवतरति आकाशानन्त्यायतनसुप्रतिष्ठितः साक्षात्कुर्वन्निमं मार्गमुपसंपादयति
आकाशानन्त्यायतनसमाधि । अनन्तं विज्ञानमिति भावयन् विज्ञानानन्त्यायतन-
मवतीर्य पश्यन्नाकाशानन्त्यायतनदोषं विज्ञानानन्त्यायतनसुप्रतिष्ठितः साक्षात्कुर्वन्निमं
मार्गमुपसंपादयति विज्ञानानन्त्यायतनसमाधि । विज्ञानानन्त्यायतनगति दुःखेति
भावयति आर्किचन्यायतनगतिमवतरत्यार्किचन्यायतनसमापत्तिं पश्यन् विज्ञानानन्त्या-
यतनदोषमार्किचन्यायतनसुप्रतिष्ठितः साक्षात्कुर्वन्निमं मार्गमुपसंपादयत्यार्किचन्या-
यतनसमाधि । संज्ञायतनं रोग इति असंज्ञायतनं मोह इत्येवं भावयन् नैवसंज्ञाना-
संज्ञायतनसमापत्तिमवतीर्य पश्यन्नार्किचन्यायतनदोषं नैवसंज्ञानासंज्ञायतनसुप्रतिष्ठितः
साक्षात्कुर्वन्निमं मार्गमुपसंपादयति नैवसंज्ञानासंज्ञायतनसमाधिमिति नैव
संज्ञानासंज्ञायतन ध्यानं ॥

९। निर्वाणगामिनी प्रतिपद् द्विविधा । प्रथमा कायाशुच्यनुपश्यना
द्वितीया आनपानस्मृतिः । कायस्मृत्युपस्थाने प्रथमद्वितीयविमोक्षौ । चतुर्षु
अभिधायतनेषु अशुचिधर्माः । समाहितः संख्यात्यानापानं एकं द्वे यावत् दश

९ कायाशुच्यनुपश्यनेति । कायाशुच्यनुपश्यनाया नामान्तरं कायगता स्मृतिरिति । तथोक्तं
धम्मपदभाषकैः—“सुप्पबुद्धं पबुज्झन्ति सदागतमसावका । येसं दिवा च रत्तो च निच्चं कायगता
सति ॥” [धम्मपद २९९] इति । “येसं च सुसमारद्धा निच्चं कायगता सति ।.....सतानं
संपजानानं अत्थं गच्छन्ति आसवा ॥” इति च । सेयं कायाशुच्यनुपश्यनापरपर्याया कायगता स्मृतिः

क्षणान् आनापानप्रवेशनिर्गममवष्टभ्य यथा द्वाशपालकः पश्यति सर्वधर्मा उदयव्यया इति । द्वयो लक्षणयोः स्वलक्षणं षड्भेदभिन्नं । पश्यति कायः अनित्यः दुःखः शून्यः अनात्मकः—इति पश्यन्नेवं सर्वधर्मान् लोकसंज्ञस्तः पर्यायेण प्रहाय मलं भावयन् कुशलधर्मान् निर्वाणामिमुखो भवति ॥

१० । असमापत्तिध्यानभूमिः मध्यमध्यानभूमिः चतुर्ध्यानभूमयः तिस्र आरूप्यध्यानभूमयश्चेति द्विविधाः । सास्त्रवा अनास्त्रवाश्च । भवाग्रः सर्वोऽपि सास्त्रवः ॥

११ । दशसंज्ञाः । अनित्य(संज्ञा) दुःख० दुःखानात्मक० आहारानुपश्यना० सर्वलोकेऽसुख० अशुचि० मरण० प्रहाण० विरागः निरोधसंज्ञा ॥ भावयति सर्वसंस्कारा अनित्या इत्यनित्यसंज्ञा । भावयति जात्यादिदुःखपरिपूर्णोऽयं लोक इति दुःखसंज्ञा । भावयत्यध्यात्मं बहिर्धा (सर्वं) अनित्यं दुःखं शून्यमनात्मकमिति दुःखानात्मसंज्ञा । भावयति महता कृच्छ्रेणोपलब्ध आहारोऽभ्यवहियमाणोऽशुचि-र्भवतीत्याहारानुपश्यनासंज्ञा । भावयति जातिजरारोगमरणादिभ्यैः विविधक्लेशैः परिपूर्णोऽयं लोकः सर्व इत्यसुखसंज्ञा । स्वकायाभ्यन्तरे भूततोऽनुपश्यनोच्यतेऽशुचिसंज्ञा । भावयति सर्वा जातिं नियतमरणेति मरणसंज्ञा । भावयत्यनित्ये-

द्वात्रिंशत्कारभावनया भाविता आस्त्रवक्ष्याय भवति । इयं कायगतस्मृतिसूत्रान्ते [मज्झिमनिकाय, सुत्त ११९] विस्तरं प्रपञ्चिता तत्रैव द्रष्टव्या । आनापानस्मृतिविस्तरोऽपि तत्रैव आनापानस्मृति-सूत्रान्ते [मज्झिमनिकाय, सुत्त ११८] द्रष्टव्यः । षड्भेदभिन्नमिति । षड्भेदा वसुवन्धुना कोश- [६।१२] भाष्ये संकलिताः—

गणनानुगमस्थानोपलक्षणविवर्तनाः ।

परिशुद्धिः षडाकारा आनापानस्मृति र्मेता ॥ इति ॥

११ आहारानुपश्यनासंज्ञेति । आहारानुपश्यनाया नामान्तरमेव आहारे प्रतिकूलसंज्ञेति । भुक्तो हि आहारः सुरुचिपूर्णोऽपि नवभ्योऽक्षिसुखादिस्त्रोतोभ्यो यदा स्रवति तदा कुरुचिजनको भवति । तथोक्तं—

अथस्स नव सोतेहि असुचि सवति सज्जदा ।

अक्खिखम्हा अक्खिगूथको कण्णम्हा कण्णगूथको ॥

सिंघाणिका च नासातो मुखेन वमेतकदा ।

पित्तं सेम्हं च वमति कायम्हा सेदजल्लिका ॥ इत्यादि । [सुत्तनिपात, विजयसुत्त]

चिरागितामिति चिरागसंज्ञा । भावयति पंचोपादानस्कंधानामपुनर्भवे निरोधे
स्थापने संपरित्यागे निर्वाणमिति निरोधसंज्ञा । एता दश संज्ञा नित्यं भावयता
भवति दुःखनिरोधप्राप्तिः ॥

[इत्यभिधर्मामृतशास्त्र ध्याननिर्देशो नाम द्वादशो विन्दुः ॥]

एतद् बुद्धवचनमनुस्मृत्य पोरणाचार्यरप्युक्तं—

अन्नं पानं खादनीयं भोजनं च महारहं ।
एकद्वारेण पविसित्वा नवहि द्वारेहि सन्दति ॥
अन्नं पानं खादनीयं भोजनं च महारहं ।
भुजति सपरिवारो निक्खामेन्तो निलीयति ॥
अन्नं पानं खादनीयं भोजनं च महारहं ।
भुजति अभिनन्दन्तो निक्खामेन्तो जिगुच्छति ॥
अन्नं पानं खादनीयं भोजनं च महारहं ।
एकरत्तिपरिवासा सब्बं भवति पृथिकं ॥ इति ॥

[विसुद्धिमग्गे ११।२३ अनुच्छेदे उद्धृतगाथाः]

त्रयोदशो विन्दुः

संकोर्णसमाधयः

१। समाधिः अप्रमाणानि अभिज्ञाः कृत्स्नायतनानि अभिम्वायतनानि विमोक्षाश् (चेति) ध्यानानि ॥

२। समाधिस्त्रिविधः । शून्यतासमाधिः अप्रणिहितसमाधिः अनिमित्त-समाधिः । चित्तस्यानास्रबालंबनप्रतिसंयुक्तत्वादुच्यते समाधिः । समाहितः पश्यति पंचोपादानस्कंधाः शून्याः अनात्मानः अनात्मोया इति । इत्युच्यते शून्यतासमाधिः । समाधिमिममधतीर्णो न प्रणिदधाति रागद्वेषमोहान पुनरुत्पत्तिमत इत्यप्रणिहितसमाधिः । (यः) समाधिर्वीतदशनिमित्तधर्मालंबनः (सोऽनिमित्त समाधिः) । दश निमित्तानि कतमानि । रूपादयः पंच विषयाः पुरुषः स्त्री जाति र्जरा ऽनित्यता । इत्यनिमित्तसमाधिः । शून्यतासमाधिर्द्वयाकारः । शून्याकारः अनात्माकारः । अप्रणिहितसमाधिर्दशाकारः । अनित्यदुःखाकारः समुदयमार्गाकारश्च । अनिमित्तसमाधिर्निरोधचतुराकारः ॥

३। अप्रमाणानि चत्वारि । मैत्री करुणा मुदिता उपेक्षा ॥ स्वाधिगत-स्याभोष्टवस्तुनः सर्वसत्त्वेभ्यो दानाय चित्तोपस्थापनं । तदिदं चित्तं त्रिविधं भवति । आद्यं स्वजनेभ्यो मध्यमं परेभ्यश्चरमं शत्रुतस्कारादिभ्यः (यद्दानाय चित्तं) । समाहितो भावयति सर्वं त्रिधातुसत्त्वाः वयं शास्त्राद्याश्च न भिन्ना इति । विजहात्यान्तरिकद्वेषमिति मैत्री नामाप्रमाणं वेदनासंज्ञासंस्कारविज्ञान-संप्रयुक्तं सम्यग्वाचः सम्यक्कर्मन्तस्योत्थापकमपि न सर्वसंस्कारसंप्रयुक्तमिति मैत्र्यप्रमाणं ॥ समाहितो भावयति त्रिधातुसत्त्वा विविधकायचित्तदुःखभाज इति

२ दशाकार इति । अनित्य दुःखं समुदयः प्रभवः हेतुः प्रलयः मार्गः न्यायः प्रतिपत्तिः नैर्घाणिण-कश्चेति दश । तत्रार्थं द्वयं कंठत उक्तं । समुदयेन समुदयः प्रभवाद्याश्च त्रयः संगृहीताः । सांगेण मार्गः न्यायाद्याश्च त्रयः संगृहीताः ।

चतुराकारइति । निरोधः शान्तः प्रणीतः निःसरणं चेति ॥

३ अप्रमाणानि—इति । अप्रमाणाः सत्त्वा गगनोपमा एषामालंबनमित्यन्वर्थेयं संज्ञा । अप्रमाणा-सत्त्वालंबनतया साधकस्य विहारो ऽपि बृहन् भवति न तु परित्त इति बृहत्वात् अप्रमाणानि ब्रह्मविहारा

(तान्) उद्धर्तुं काम एवं भावयन् (तेषां) बाह्यकृशान् व्यपनेतुं प्रतिबलो भवतीति करुणा नामाप्रमाणं वेदनासंज्ञासंस्कारविज्ञानसंप्रयुक्तं सम्यग्वाचः सम्यक्कर्मान्तस्योत्थापकमपि न सर्वं संस्कारसंप्रयुक्तमिति करुणाप्रमाणं ॥ समाहितो भावयति (अहो) मुदितास्त्रिधातुसत्त्वाः । इति प्राप्तसुखसौमनस्यो दुःखदौर्मनस्यापनयनप्रतिबलो भवतीति मुदिता नामाप्रमाणं वेदनासंज्ञासंस्कारविज्ञानसंप्रयुक्तं सम्यग्वाचः सम्यक्कर्मान्तस्योत्थापकमपि न सर्वसंस्कारसंप्रयुक्तमिति मुदिताप्रमाणं ॥ समाहितो भावयति त्रिधातुसत्त्वाः सुखदुःखमोदौदासीन्यभाज इति रागद्वेषापनयनाय प्रतिबलो भवतीत्युपेक्षानामाप्रमाणं वेदनसंज्ञासंस्कारविज्ञानसंप्रयुक्तं सम्यग्वाचः सम्यक्कर्मान्तस्योत्थापकमपि न सर्वसंस्कारसंप्रयुक्तं ॥

४। षडभिज्ञाः । ऋद्धिपादः दिव्यचक्षुः दिव्यश्रोत्रं पूर्वनिवासविज्ञानं परचित्तज्ञानं आस्रवक्षयज्ञानं च । विहाय पृथीमभिज्ञामितराः पृथग्जना अपि

इत्युच्यन्ते । मैत्रीति । द्वेपरिहाररूपा सेयं मैत्री । अस्या मृदुतमोपायो दानं । दानेन न दानिन एव मैत्री वर्धते प्रत्युत प्रतिग्रहोदुरपि द्वेषचित्तमुपशाम्यति । तथोक्तं पौराणाचार्यैः—

अदान्तदमनं दानं दानं सर्वार्थसाधकं ।

दानेन प्रियया वाचा चोन्नमन्ति नमन्ति च ॥ इति ॥

[विसुद्धिमग्ग ९।३९ इत्यत्रौद्धृतपालिगाथायाः संस्कृतच्छायाः]

सेयं मैत्री आत्मनि प्रियपुद्गले मन्यस्थे वैरिपुरुषे च समचित्ततया प्रवर्तते तदा परिपूर्णतां गच्छति । तथाचाहुः—

अत्तनि हित मज्जक्ते अहिते च चतुब्बिधे ।

यदा पस्सति नानत्तं हितचित्तोव पाणिनं ।

न निकामलामी मेत्ताय कुसली पवुच्चति ॥

यदा चतस्सो सीमायो संभिन्ना होन्ति भिक्खुनो ।

समं फरति मेत्ताय सब्बलोकं सदेवकं ।

महाविसेसो पुरिमेन यस्स सीमा न नायति ॥ इति ॥

मैत्रीवदेव करुणापि चतुर्विधेषूक्तेषु पुद्गलेषु समचित्ततया प्रवृत्ता परिपूर्णतां गच्छति । मुदितापि तथैव भाविता पूर्णा भवति । उपेक्षापि च तथैव । एतासां भावनाक्रमस्तु विस्तरेण विशुद्धिमार्गे [९।१-९०] प्रोक्तस्ततएव ज्ञातव्यः ॥

४ सूत्रान्तेषु षडभिज्ञानां तत्कर्मणां च निर्देशो यथा वर्तते सोऽत्र प्रदर्शनीयः । तथा च महासिंहनादसूत्रान्ते [मज्झिमनिकाय, सुत्त १२] प्रोक्तमनूद्य संस्कृतेन प्रदर्श्यते । तत्रेयं निदानकथा । लिच्छवीपुत्रः सुनक्षत्रः प्रव्रज्यातः प्रक्रान्तस्तथागतमुद्दिश्य वैशाल्यामेवं भाषते यत् “नास्ति

प्राप्नुवन्ति ॥ ऋद्धिपादाभिज्ञा कतमा । एषा त्रिविधा । प्रथमा उत्पत्तनकर्म । द्वितीया निर्माणं । तृतीया आर्यपुद्गलाभिज्ञा ॥ (तत्र) भवति त्रिविधमुत्पत्तन-
कर्म । प्रथमं स्वकार्येन गमनं । तथाहि । पक्षिणामुत्पत्तनं । द्वितीयं
भूमेरेतस्या अकस्मादन्तर्हितस्य देशान्तरगमनं । तृतीयं चेतोबलवशिता । यथा
बाहुसमिञ्जितप्रसारणं । एषा सर्वबुद्धाभिज्ञा नान्यतीर्थिकानां ॥ नित्यं पश्यति
कायं शून्यं शिक्षते लघूत्थानमित्येतेन मार्गेण (उत्पत्तनरूपां) ऋद्धि (पादा-)ऽभिज्ञा-
मुपैति । प्रतिबलो भवितुं महान् । प्रतिबलो भवितुं क्षुद्रः । प्रतिबलः प्रभूतं कर्तुं मल्पं ।
प्रतिबलो ऽल्पं कर्तुं प्रभूतं । प्रतिबलः परिवर्तयितुं विविधवस्तूनि । इति निर्माणदुर्ध्य-
भिज्ञा । पृथग्जनानां निर्माणं भवति सप्तदिनानि यावत् अनतिक्रम्य सप्तदिनानि
निरुद्ध्यति । बुद्धानां बुद्धात्मजानां वशे वर्तते निर्माणं निर्माणकालश्च । पश्यन्
लोकं शुचिमशुचिमिवाशुचिं शुचिमिव विहाय शुच्यशुच्यनुस्मृतिमुपेक्षास्मृतिचिन्तो
भवतोत्पार्यपुद्गलाभिज्ञा । एतास्त्रिविधा अभिज्ञाश्चतुर्णां ऋद्धिपादानां बलेन
जायन्ते । (अपरे) सर्वरूपालंबनाः क्रमेण प्राप्नुवन्ति लघूत्थानं बुद्धास्तु
युगपत्प्राप्नुवन्ति ॥ दिव्यचक्षुरभिज्ञा स्वचक्षुर्निष्ठा भवति । रूपधातुचतुर्महा-
भूतपरिशुद्धिजो भवति दिव्यचक्षुर्लाभः । स्वभूम्यामधोभूम्यां च स्पष्टं पश्यति
(यद्वचति) दूरे (यच्च भवति) अन्तिके पश्यति सर्वं सूक्ष्मरूपं सूर्याचन्द्रमसौ तारा
अग्निं मणिमित्येष मार्गो (येन) दिव्यचक्षुरभिज्ञालाभः ॥ दिव्यश्रोत्राभिज्ञा
स्वश्रोत्रनिष्ठा । रूपधातुचतुर्महाभूतपरिशुद्धिजो भवति दिव्यश्रोत्रलाभः । शृणोति
विजानाति बुद्ध्यति च विविधान् दिव्यान् मानुषान् नारकान् प्रेततिर्यञ्जान्
शब्दानित्येष मार्गो (येन) दिव्यश्रोत्राभिज्ञालाभः ॥ पूर्वनिवासविज्ञानाभिज्ञा ।
स्मरति पूर्वलोकवृत्तं यस्मादगतो यस्मिंश्च देशे समुत्पन्नः—इत्येष मार्गो (येन)

श्रमणस्य गौतमस्य उत्तरमनुष्यधर्मः अलमार्यज्ञानदर्शनविशेषः तर्कपर्याहतं श्रमणो गौतमो धर्मे
देशयति भीमांसानुचरितं स्वयंप्रतिमानम्—इति । इदं श्रुत्वा तथागतस्तथागतषडभिज्ञाबलादिकं
निरूपयन् षडभिज्ञा अधिकृत्यैवमाह—[१ ऋद्धिविधाभिज्ञा ।] “भगवान् अनेकविहितं ऋद्धिविधं
प्रत्यनुभवति एकोऽपि भूत्वा बहुधा भवति बहुधापि भूत्वा एको भवति । आविर्भावं तिरोभावं
तिरःकुब्धं तिरःप्राकारं तिरःपर्वतमसज्जमानो गच्छति तद्यथाप्याकाशे । पृथिव्यामपि उन्मज्जननिमज्जनं
करोति तद्यथाप्युदके । उदकेऽप्यभिद्यमानो गच्छति तद्यथापि पृथिव्यां । आकाशेऽपि पत्यकेन
क्रमते तद्यथापि पक्षी शकुनिः । इमावपि सूर्याचन्द्रमसावेवं महर्षिकावेवं महाबुभावौ पाणिना

पूर्वनिवासाभिज्ञामुपैति ॥ परचित्तज्ञानाभिज्ञा । नित्यमनुस्मरति परेषां क्लिष्टचित्तं
परेषां पर्यवदातचित्तं सर्वं जानाति [स्वचित्तोत्पादननिरोधं प्रतिबलो भवति
विविच्य परिज्ञातुमित्येष मार्गो (येन) परचित्ताभिज्ञामुपैति ॥ त्रैधातुकास्त्रवाणां
सर्वस्या आत्म-दृष्टः) निरोधेनैवं जानाति पञ्चोपादनस्कन्धाः अनित्याः इत्येवमादि ।
इत्यनुस्मरत एतेन मार्गेण आस्त्रवक्ष्याभिज्ञालाभः ॥

५। पूर्वनिवासाभिज्ञा दिव्यचक्षुः आस्त्रवक्ष्यश्चेति तिस्रो विधाः । पूर्व-
निवासाभिज्ञा संसारक्रमहेतुप्रत्ययान् वेत्तीत्युच्यते विधा । दिव्यश्चोत्राभिज्ञा

परामृशति परिमार्जयति । यावद्वह्निलोकादपि कायेन वशं वर्तयति ।.....[२ दिव्यश्चोत्राभिज्ञा ।]
भगवान् दिव्येन श्रोत्रधातुना विशुद्धेन अतिक्रान्तमानुषकेण उभयानपि शब्दान् शृणोति दिव्यांश्च
मानुषांश्च ये दूरे अन्तिके च ।...[३ चेतः पर्यायज्ञानाभिज्ञा ।] भगवान् परमत्त्वानां परपुद्गलानां
चेतसा चेतः परीत्य प्रजानाति । सरागं वा चित्तं सरागमिति प्रजानाति । वीतरागं...। सद्दोषं...।
वीतदोषं...। समोहं...। वीतमोहं...। संक्षिप्तं...। विक्षिप्तं...। महद्गतं...। अमहद्गतं...।
सोत्तरं...। अनुत्तरं...। समाहितं...। असमाहितं...। विमुक्तं । अविमुक्तं वा चित्तं अविमुक्तं
चित्तमिति प्रजानाति ।.....[४ पूर्वनिवासानुस्मृतिज्ञानाभिज्ञा ।] (भगवान्) अनेकविहितं
पूर्वनिवासमनुस्मरति तद्यथा एकामपि जातिं द्वे द्वे अपि जाती तिस्रोऽपि जातीः चतस्रोऽपि जातीः
दशापि जातीः विंशतिमपि जातीः त्रिंशतमपि जातीः चत्वारिंशतमपि जातीः पञ्चाशतमपि
जातीः जातिशतमपि जातिसहस्रमपि जातिशतसहस्रमपि अनेकानपि संवर्तकल्पान् अनेकानपि
विवर्तकल्पान् । “अमुत्रासं एवंनामा एवं गोत्रः” एवं वर्णः एवमाहारः एवं सुखदुःखप्रतिसंवेदी
एवमायुष्यन्तः स ततश्च्युतः अमुत्रोपपन्नः । तत्राप्यासं एवं नामा...एवमायुष्यन्तः स ततश्च्युत
इहोपपन्नः ।” इति साकारं सोद्देशमनेकविहितं पूर्वनिवासमनुस्मरति ।...[५ दिव्यचक्षुरभिज्ञा ।]
(भगवान्) दिव्येन चक्षुषा विशुद्धेन अतिक्रान्तमानुषकेण सत्त्वान् पश्यति च्यवमानान् उपपद्यमानान्
हीनान् प्रणीतान् सुवर्णान् दुर्बर्णान् सुगतान् दुर्गतान् यथा कर्मोपगान् सत्त्वान् प्रजानाति । इमे बत
सत्त्वाः कायदुश्चरितेन समन्वागताः वायुदुश्चरितेन समन्वागताः मनोदुश्चरितेन समन्वागताः आर्याणा-
मपवादकाः मिथ्यादृष्टिकाः मिथ्यादृष्टिकर्मसमादानास्ते कायस्य भेदात् परं मरणात् अपायं दुर्गतिं विनिपातं
निरयमुपपन्नाः । इमे वा पुनः सत्त्वा कायसुचरितेन समन्वागताः वाक्सुचरितेन समन्वागताः
मनसुचरितेन समन्वागताः आर्याणामनपवादकाः सम्यग्दृष्टिकाः सम्यग्दृष्टिसमादानास्ते कायस्य भेदात्
परं मरणात् सुगतिं स्वर्गं लोकमुपपन्नाः । इति दिव्येन चक्षुषा विशुद्धेन अतिक्रान्तमानुषकेण सत्त्वान्
पश्यति.....यथाकर्मोपगान् सत्त्वान् प्रजानाति । [६ आस्त्रवक्ष्यज्ञानाभिज्ञा ।].....(भगवान्)
आस्त्रवाणां क्षवात् अनास्त्रवं अनास्त्रवां चेतोविमुक्तिं प्रज्ञाविमुक्तिं दृष्टे वर्मे स्वयमभिज्ञाय साक्षात्कृत्योपसंपद्य
विहरति ॥

५। त्रैविध्य एव भगवान् न तु सर्वविधिति सिद्धान्तः । परंपरानुसारं बोधिरात्रौ प्रथमे यामे
पूर्वनिवासानुस्मृतिस्मर्या विद्यते, द्वितीये यामे दिव्यचक्षुस्मर्या च्युत्पत्त्याद्विज्ञानलक्षणा विद्या, तृतीये यामे

यथाकृतकर्मफलप्राप्ते हंतुप्रत्ययान् वेत्तीत्युच्यते विद्या । (आस्रवक्ष्यामिज्ञा) कामधातुरूपापधात्वाश्रयक्षयं आत्म(द्वष्टि)क्षयं सर्वास्रवक्षयं वेत्तीति) उच्यते विद्या ॥

६ । दश कृत्स्नायतनानि । मनसि करोति कृत्स्नां पृथिवीं नान्यत् मनसि करोति । इति पृथिवीकृत्स्नायतनं । यावद् विज्ञानकृत्स्नायतनमप्येमेव ॥

७ । अष्टौ विमोक्षाः । अध्यात्मं रूपसंज्ञी बहिर्धा पश्यति रूपाणि । अध्यात्ममरूपसंज्ञी बहिर्धा पश्यति रूपाणि । शुभं विमोक्षं साक्षात्करोति । चत्वार्यरूपध्यानानि । निरोधसमापत्तिश्च । इत्यष्टौ विमोक्षाः ॥ आलंबनं पश्यन् परिवर्तयति चित्तं प्राप्नोति विमुक्तिमिति विमोक्षः । पश्यत्यध्यात्मरूपमशुचि, पश्यति च बहिर्धारूपं (न तथा) इति प्रथमो विमोक्षः । न पश्यत्यध्यात्मरूपं, पश्यति बहिर्धारूपमशुचि—इति द्वितीयो विमोक्षः । विमज्य पश्यत्यध्यात्मंबहिर्धा च रूपं सर्वं शुचिरूपमिति तृतीयो विमोक्षः । चत्वार्यरूपध्यानानि चत्वारो विमोक्षाः । निरोधः (अष्टमो) विमोक्षः ॥

८ । अध्यात्मं रूपसंज्ञी बहिर्धा पश्यति रूपाणि परित्तानि सुवर्णानि दुर्वर्णानि । इत्यालंबनमभिभूय जानाति पश्यतीति प्रथममभिध्यायतनं । अध्यात्मं

सर्वास्रवक्ष्यरूपां विद्यां साक्षात्कृत्य सम्यक्संयुद्धोजातः । तस्य सर्वज्ञता तु ध्यानबलेन तत्सदर्थजातं बोद्धुं क्षमत्वादुच्यते । तथा च शान्तरक्षितः—

यद्यदिच्छति बोद्धुं वा तत्तद्वेत्ति नियोगतः ।

शक्तिरेवंविधा तस्य प्रहीणावरणो ह्यसौ ॥ इति ॥ [तत्त्वसंग्रहः, कारिका ३६२८]

अतएव धर्मकीर्तिरपि भगवन्तं हेयोपादेयतत्त्वज्ञातारमाह न तु सर्ववस्तुजानज्ञातारं—

हेयोपादेयतत्त्वस्य साभ्युपायस्य वेदकः ।

यः प्रमाणमसाविष्टो न तु सर्वस्य वेदकः ॥ [प्रमाण वार्तिक] इति ॥

भगवतः सर्वज्ञता त्रैविद्यवत्सगोत्रसूत्रे [मज्झिमनिकाय, सुत्त ७१] भगवतैव प्रतिषिद्धा । त्रैविद्यता तु भगवति स्वयं प्रतिपादिता । त इमे सर्वज्ञवादप्रमुखा वादाः परलोकादीनाम् अदृष्टार्थतां समर्थनाय प्रवृत्ता इति यावच्छक्यमुपरिष्ठात् विचारयिष्यामः ।

इदं जगत्पूर्वकृतै हि कर्मभिर्विचित्ररूपं सुखदुःखभाजनं ।

कथं भवेद्यच्चियतं हि पूर्वकैः प्रयत्नैरेतत् कृतैस्तदन्यथा ॥ १ ॥

अनीश एवास्ति जनोऽस्वतंत्रकः करोति सर्वः स्वबलानुरूपतः ।

फलं पुनस्त्वस्य कृतस्य कर्मणो ऽन्य एव दाता हि ददाति दत्तवान् ॥ २ ॥

रूपसंज्ञी बहिर्धा पश्यति रूपाणि अप्रमाणानि सुवर्णानि दुर्वर्णानि । इत्यालंबन-
मभिभूमय जानाति पश्यतीति द्वितीयमभिधायतनं । अध्यात्ममरूपसंज्ञी बहिर्धा
पश्यति रूपाणि परित्तानि सुवर्णानि दुर्वर्णानि । इत्यालंबनमभिभूमय जानाति
पश्यतीति तृतीयमभिधायतनं । अध्यात्ममरूपसंज्ञी बहिर्धा पश्यति रूपाणि
अप्रमाणानि सुवर्णानि दुर्वर्णानि । इत्यालंबनमभिभूय जानाति पश्यतीति चतुर्थ-
मभिधायतनं । अध्यात्ममरूपसंज्ञी बहिर्धा पश्यति रूपाणि नीलानि । इत्यालंबन-
मभिभूय जानाति पश्यतीति पंचममभिधायतनं । पीत-लोहिता-ऽवदातान्यप्येवं ॥

जनो हि कर्मस्वक एव नाथवान् स कर्मयोनस्तथ कर्मबन्धुकः ।
स्वकर्मणैवात्र स हीनतां गतः स्वकर्मणैवात्र गतः प्रणीततां ॥ ३ ॥
स आत्मनाथो निजकर्मनाथकः प्रभु हि कर्तुं शुभमप्यथो ऽशुभं ।
परं ससुद्धर्तुमलं निजं तथा स्वयं परं पातयितुं च सर्वथा ॥ ४ ॥
इदं हि दुःखं हि सुखं तदन्यथा न सर्वमेवास्ति हि कर्मपाकजं ।
विपाकजं यत्तदिहास्ति चाल्पकं तदन्यहेतूत्थमनल्पकं मतं ॥ ५ ॥

विविधा दृश्यस्त्वेनास्तत्तदागमनिश्चिताः ।

प्रामार्थ्यं साध्यते तस्मा कस्य तस्यागमस्य तैः ॥ ६ ॥

नैवागमस्य कर्तास्ति मतः सो ऽपौरुषेयकः ।

सर्वं हि चागमो वेत्ति परोक्षमपरोक्षकं ॥ ७ ॥

आगमो हि विना कर्त्रा स्यादिति प्राज्ञमानिता ।

तेनागमस्य कर्तास्तु स हि सर्वविदीश्वरः ॥ ८ ॥

ईश्वरोऽपि हि दुःखेन मीयते तत् स तिष्ठतु ।

आप्त एवास्तु लोके ऽस्मिन्नागमस्य प्रवर्तकः ॥ ९ ॥

आप्तप्रोक्तागमे तावत्प्रामार्थ्यं नैव युज्यते ।

यावन्न सर्ववित् स स्यात्सर्वदर्शी निरन्तरं ॥ १० ॥

तेनात्र कश्चित्सर्वज्ञ आगमस्य प्रवर्तकः ।

नत्वन्ये योगिनो दिव्यशक्तयो मुनयोऽपि च ॥ ११ ॥

किं सर्वज्ञतयास्माकं या नास्ति हितकृज्जने ।

तस्मादागमकृद्भूयो हेयोपादायवेदकः ॥ १२ ॥

इत्यादिदृश्यः सर्वा आगमानां समर्थिकाः ।

सर्वज्ञादिकान् वादानुपादाय कृतास्पदाः ॥ १३ ॥

तस्मात्तेषां विवेकाय यन्नोऽत्र क्रियते तथा ।

यथा चारित्रिकं तेषां रूपमाविर्भवेत् स्वकं ॥ १४ ॥

६ । (अप्रमाणायतनान्यष्टौ) । अध्यात्ममनमिभूतरूपसंज्ञी वहिर्धां शुद्धानि परित्तानि रूपाणि पश्यतीति प्रथममप्रमाणायतनं । द्वितीयं । अध्यात्ममभिभूतरूपसंज्ञी वहिर्धां शुद्धानि परित्तानि रूपाणि पश्यतीति तृतीयमप्रमाणा-यतनं । चतुर्थम् । (एवम्) अन्यानि नील-पीत-लोहिता-ऽवदातानि द्रष्टव्यानि चत्वारि ॥ अभिभवत्यालंबनं परिशुद्धमित्युच्यते ऽभिभवायतनं । सम्यग्रूपाकार-वैशिष्ट्यनिर्मलत्वाद्धिमोचयतात्यभिभवायतनस्य नामान्तरं त्रयो विमोक्षाः । चत्वार्यभिभवायतनानि अष्टौ कृत्स्नायतनानि शुभविमोक्षसंगृहीतानि ॥

तत्रैतेषु वादेषु मीमांसकप्रियो ऽपौरुषेयवादः सुतरां नवीन एव । बौद्ध पिटके वेदस्य कर्तारो भवन्ति ऋषयो न तु वेदो ऽपौरुषेय इत्यभ्यासेनोच्यते । तथा च त्रैविद्यासूत्रान्ते [दीघनिकाय, सुत्त १३] अष्टकः वामकः वामदेवः विश्वामित्रः यमदग्निः अगिराः भरद्वाजः वशिष्ठः कश्यपः भृगुश्चेति दश ऋषयो मन्त्राणां कर्तारः प्रोक्ताः । बुद्धात् पूर्वं यास्कोऽपि मन्त्राणां कर्तारः ऋषयः इति स्वमतमुपस्थापयति न तु मंत्रान् अपौरुषेयान् ख्यापयितुं प्रवृत्तो भवति । कथं ऋषिपरंपरायां वेदप्रवृत्तिरित्यधिकृत्याह यास्कः—

साक्षात्कृतधर्माणं ऋषयो बभूवुः ।

तेऽवरेभ्यो ऽसाक्षात्कृतधर्मभ्युपदेशेन मन्त्रान् संग्राहुः ।

उपदेशाय ग्लायन्तो (=उपदेशरूपं मन्त्रसमूहं स्मर्तुं मशक्ताः) ऽवरे बिल्सग्रहणाय (=स्पष्ट-प्रतिपत्त्यर्थं) इमं ग्रन्थं (= निघण्टुं) समाम्नासिपुर् वेदं च वेदांगानि च ॥ इति ॥

[निरुक्त १।२०]

अयं यास्काभिप्रायः—

आदौ बभूवुः पुण्या ऋषयो ह्यसितौजसः ।

तपसा स्वेन ये धर्मं साक्षात्कृत्य विहारिणः ॥

अपरान् वीक्ष्य ते हीनान् अल्पपुण्यान् मितौजसः ।

धर्मसाक्षात्कृतावासन् ये न शक्ताः स्वतेजसा ॥

ते तेभ्यो हीनपुण्येभ्यो महापुण्या मनीषिणः ।

मन्त्रान् निर्माय संग्राहुः ते तान् संजगृहुः स्मृतौ ॥

अथ हासयुगे मन्त्रान् संधारयितुमक्षमाः ।

बभूवुः क्रमशो विप्राः हीनाश्च स्मृतिदुर्बलाः ॥

विस्मृत्याऽयं न छुष्येत मंत्राम्नायः पुरातनः ।

इति निश्चित्य ते हीनाः ग्रन्थसंग्रन्थनेरताः ॥

सुस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं ग्रन्थस्थानि प्रचक्रिरे ।

वेदाम्नायं निघण्टुं च वेदांगानि यथाक्रमं ॥

१०। दश ज्ञानान्युक्तपूर्वाणि । त्रैत्री करुणा मुदिता चेति तिस्रः पञ्चामिज्ञाश्च मौलेषु चतुर्षु ध्यानेषु विद्यन्ते । षड्भूमिषु धर्मज्ञानं विद्यते असमापत्तिध्यानेषु मध्यमध्यानेषु मौलचतुर्ध्यानेषु । मुदिता प्रथमा द्वितीया च विमुक्तिः आद्यानि चत्वार्यभिध्यायतनानि प्रथमध्याने द्वितीयध्याने च विद्यन्ते । अपराण्यभिध्यायतनानि शुभविमोक्षश्च अष्टौ कृत्स्नायतनानि च चतुर्थध्याने विद्यन्ते । अपरौ विमोक्षौ द्वे कृत्स्नायतने च स्वनामसंगृहीतानि । निरोधविमोक्षो भवाग्रसंगृहीतः । त्रयः समाधयः सप्तज्ञानानि अनास्रवामिज्ञा च नव-भूमिसंगृहीतानि । स्थापयित्वा भवाग्रे ऽन्वयज्ञानं ॥

११। दशभूमिध्वरूपधातोस्त्रयो विमोक्षाः सास्त्रवा वा भवन्ति । अनास्रवा वा । अन्य(धातुकाः) त्रयो विमोक्षाः अष्टावभिध्यायतनानि दश कृत्स्नायतनानि सास्त्रवाणि । भवाग्रे सर्वं सास्त्रवं मन्दं न तीक्ष्णमिति स (भवाग्रः)

यास्कोक्तस्यैव बौद्धपरंपरया समर्थनं भवति । तथा चोक्तमग्रण्यसूत्रान्ते [दीघनिकाय, सुत्त २७] —“...सत्त्वानामेकेषामेतदभूद् वयं पापकान् अनुशालान् धर्मान् बाह्येमेति ते ब्राह्मणा अभूवन् । ते ऽरण्यायतने ध्यायन्तीति ध्यायकाः । तेषामेवैके ध्यानमनभिसंभाषमाना ग्रामान्तं निगमान्तमवसूत्य ग्रन्थान् कुर्वन्त आसुः । नेदानीमिमे ध्यायन्तीत्यध्यायका इत्याख्याताः । हीनसंमतं खलु तेन समयेन तदेतर्हि श्रेष्ठसंमतं । इति खल्वेवेमेतस्य ब्राह्मणमण्डलस्याभिनिवृत्तिः ।” इति । इहोभयत्र ग्रन्थरचनातः पूर्वं साक्षात्कृतधर्माणः पयशेण कथ्यते चेद् ध्यायका ब्राह्मणा निर्दिष्टा इति द्वयोर्निरुक्ताग्रण्यसूत्रान्तसंदर्भयोरेकवाक्यता स्पष्टी भवति । एवं प्राचीनतमायां परंपरायां मन्त्राः पुरुषकृतिरेवेति मतमासीत् यत् हास्ययुगे जैमिनिना “वेदांश्चैके संनिकर्षं पुरुषाख्या” [पूर्वमीमांसा १।१।१७] इत्येवं पूर्वपक्षे निक्षिप्तं । अस्य पूर्वपक्षस्यायमभिप्रायः—यथा “वाल्मीकीयं” इति पदेन “वाल्मीकि-कृतिः रामायणं”—इत्यर्थो भवति प्रतीतः । तथा वैदिकग्रन्थैः सह प्रतिसंयुक्ताः काण्व-शौनकीय-कौथुनीय-काठक-तैत्तिरीयादयः शब्दा प्रख्यापयन्ति यत् तत्कर्तारः कण्व-शौनक-कौथुम-कठ-तित्तिर-प्रभृतय आसन् । तदेतच्चरित्रविदां यास्कादीनां संमतमपि सर्वथा चरित्रतत्त्वानभिज्ञः कर्मकांड-मात्रनिष्णातो जैमिनिर्न सहते । तदनुसारं वैदिकग्रन्थप्रतिसंयुक्तानि ऋषीणां नामानि केवलमेतदेव प्रख्यापयन्ति यतोते ऋषयः तत्तद्ग्रन्थानां व्याख्यातार आसन् न तु तत्तद्ग्रन्थानां कर्तारः—इति मनसि निधाय सर्वमेव इतिवृत्तात्मकं चरित्रं विलोपयन् स सूत्रयति—“आख्या प्रवचनात्” [पूर्व-मीमांसा १।१।३०] इति । हन्त ! वेदमंत्राणां वेदाभ्यासस्य प्रवर्तयितारः प्रयत्नेनैतेन जैमिनेः शुक्वत् वेदमंत्रस्मर्तारः इदानींतना वेदपाठिन इव अप्रतिभाशास्त्रिनः ख्यापिताः ये च केनापि उपहासप्रियेण कविनैवमुपहसिताः—“राजमाषनिभैर्दन्तैः कटिविन्यस्तपाणयः । द्वारि तिष्ठन्ति राजेन्द्र-च्छान्दसाः स्लोकशत्रवः ॥ इति ॥ स चार्थं वेदानां निखल्वप्रतिपादनपरो ऽपौरुषेयतावादो वादारायणेनापि

सास्त्रवः । निरोधसमापत्तौ न प्रहेति सा सास्त्रवा । पंचाभिज्ञासु बाहुल्येनाव्याकृत-
चित्तं । चतुरप्रमाणानि सत्त्वालंबनतया सास्त्रवाणि ॥

१२ । कामरागस्यापरिक्षये त्रैधातुकसंयोजनानि भवन्ति । परीक्षीणे
कामरागे भवन्ति रूपारूप्यधातुसंयोजनानि । रूप(धातु) रागक्षये भवन्त्यारूप्य-
धातुसंयोजनानि । अरूपधातुरागक्षये न भवन्ति त्रैधातुकानि संयोजनानि ॥
कामधातुरागक्षये परिशुद्धस्यानास्त्रवस्य प्रथमध्यानस्य सिद्धिः । एवं सर्वासु
भूमिषु आर्यपुद्गलस्यानास्त्रवत्वसिद्धिः ॥ आर्यपुद्गल ऊर्ध्वाधोभूमिको भवन्त्यनास्त्रवः ।
पंचाभिज्ञाचतुरप्रमाणवतो न भवन्त्यधोभूमिसंयोजनमलानि ॥ लौकिकमार्गमा-
श्रित्य असमापत्तिध्यानभूमिको जहात्यधोभूमिरागं । एवं सर्वभूमिकः ॥
अनास्त्रवमार्गमाश्रित्य मौलध्यानभूमिकः स्वभूमिकमूर्ध्वभूमिकं चापि जहाति रागं ।
एवं सर्वभूमिकः ॥ तेन पृथग्जनो भवाग्रे न रागप्रहाणप्रतिबलो भवति ।
ऊष्मधर्मा मूर्धधर्मा क्षान्तिधर्मा लौकिकाग्रधर्मा (हि) प्रहोणरागपुद्गलः ॥

१३ । सास्त्रवध्यानभावनाया द्वावध्वानौ प्रत्युत्पन्नो अनागतश्च । सत्य-
दर्शनमार्गे दुःखसमुदयनिरोधान्वयज्ञाने प्रत्युत्पन्नाध्वभावनया अनास्त्रवं ज्ञानं ।
अनागतं द्विविधं सास्त्रवमनास्त्रवं ज्ञानं । अवशिष्टचित्तान्तरे प्रत्युत्पन्नमनास्त्रवं
अनागतमनास्त्रवं ॥ बुद्धात्मजो जहाति चेत्कामरागं आश्रयति चासमापत्तिध्यानभूमिं
प्रत्युत्पन्नाध्वनि भावयति सास्त्रवमार्गं अनागते भावयति सास्त्रवानास्त्रवमार्गं
नवमविमोक्षमार्गे प्रत्युत्पन्ने भावयति सास्त्रवमार्गं अनागते भावयति सास्त्रवा-
नास्त्रवं ॥ प्रथमध्यानिकः भावितानास्त्रवासमापत्तिध्यानिकः आश्रयति चेद्
असमापत्तिध्यानं प्रत्युत्पन्ने भावयत्यनास्त्रवमार्गं अनागते भावयति सास्त्रवानास्त्रव-
मार्गं नवमविमोक्षमार्गे प्रत्युत्पन्नाध्वनि भावयत्यनास्त्रवमार्गं अनागते भावयति

देवताधिकरणे [ब्रह्मसूत्र १।३।२६-३३] समर्थितः । सोऽयमपौरुषेयतावादो ऽनुश्रवेष्वन्धश्रद्धां
जनयति तेषां निर्भ्रान्ततां विनैव युक्तिवादं स्थापयितुं यतते । यद्यपि बौद्धागमपर्यालोचनया प्रतीयते
यद् अनुश्रव (= वेद) विषये केचनासन् अन्धश्रद्धालवो न सर्वे । तथाचान्धश्रद्धालूनां परेषां च
मतमनुद्दिष्टं दृश्यते चंकिस्त्रान्ते [मज्झिमनिकाय, सुत्त ७५] “कपठिको माणवो भगवन्तमेतदवोचत् ।
यदिदं भो गौतम ब्राह्मणानां पौराणं मन्त्रपदं इतिह इतिह परंपरया पिटकसंपदया । तत्र च ब्राह्मणाः
एकांशेन (= अविकलांशेन = पूर्णरूपेण) निष्ठा (= श्रद्धा) गच्छन्ति—इदमेव सत्यं मौघमन्यदिनि ।
इह भवान् गौतमः किं माहेति । ... स्वानुश्रुतमेव भवति । तच्च भवति रिक्तं तुच्छं मृषा । नो
चापि स्वानुश्रुतं भवति । तच्च भवति भूतं अतुच्छं अनन्यथा । ... सत्यमनुरक्षतां विज्ञेन पुरुषेण

सास्त्रवानानास्त्रवमार्गं ॥ प्रथमध्यानिको बुद्धात्मजो जहाति चेत्प्रथमध्यानरागं आश्रयति असमापत्ति (=अनागम्य) द्वितीयध्यानमूर्तिं प्रत्युत्पन्नाध्वनि भावयति सास्त्रवमार्गं अनागते भावयति सास्त्रवानास्त्रवमार्गं नवमविमोक्षमार्गं प्रत्युत्पन्नाध्वनि भावयति सास्त्रवमार्गं अनागते भावयति अनास्त्रवं ॥

१४ । त्रिभूमिकप्रथमध्यानिको भावयंश्च शुद्धं (=शुभं) अनास्त्रवं द्वितीयध्यानं जहाति चेत् प्रथमध्यानरागं (तर्हि) आश्रित्यानास्त्रवमार्गं द्वितीयध्यानमुपसंपादयति । स्वमूर्तौ भावयत्यनास्त्रवं अन्यमूर्तौ भावयति सास्त्रवानास्त्रवमार्गं । नवमविमोक्षमार्गं प्रत्युत्पन्नाध्वनि भावयत्यनास्त्रवमार्गं अनागते भावयत्यनास्त्रवं । त्रिभूमिकप्रथमध्याने शुद्धे (=शुभे) अनास्त्रवे द्वितीयध्याने च यावत् आर्किचन्यायतने रागप्रहाणमप्येवमेव ॥

१५ । भवाग्रे रागप्रहाणकाले भावयति सर्वानास्त्रवध्यानानि नवमविमोक्षमार्गं प्रत्युत्पन्नाध्वनि भावयत्यनास्त्रवमार्गं अनागते भावयत्यनास्त्रवं भावयति च त्रिधातुप्रतिसंयुक्तकुशलमूलानि त्रयोविंशतिविधान् समाधौ सास्त्रादानष्टौ शुद्धानष्टौ अनास्त्रवान् सत (चेति) ॥

१६ । सर्वानास्त्रवसत्तमभूमयो अनास्त्रवस्वभावहेतुकाः । स्वभूमिरनास्त्रवा । अनास्त्रवा स्वभूमिस्त्रिविधहेतुका संप्रयुक्तहेतुका सहभूहेतुका स्वभावहेतुका ।

नालमत्र एकांशेन (=पूर्णरूपेण) निष्ठां गन्तुं “इदमेव सत्यं मोघमन्यत” इति । एषा वज्रवत्सुहृदा श्रद्धा वेदागमविषये पूर्वयुगे नासीत् । पूर्वयुगीना न वेदेषु सर्वथा गुणवत्त्वमेव स्वीकुर्वते स्म प्रत्युत तत्र मानुषबुद्धिसुलभान् प्रमादानपि स्वीकुर्वते स्म । तथा च पूर्वपक्षविधया मन्त्राणां गुणदोषसमीक्षापरार्णां केषांचित्प्राक्तनाचार्याणां मतं निरुक्ते यास्कोऽन्ववोचत्—“अथापि विप्रतिषिद्धार्था भवन्ति (मन्त्राः) ‘‘अथाप्यविस्पष्टार्था भवन्ति ।’’ इति [निरुक्त, उपोद्धात] “नैष स्थाणोरपरार्थो यदेनमन्वो न पश्यति पुरुषापरार्थः स भवति” [निरुक्त, उपोद्धात] इति पूर्वपक्षाणां वेदव्याख्याने ऽप्रगल्भतां ख्यापयन् यद्यपि यास्कस्तत्तद्दोषजातं मार्जयामास तथापि तादृशपूर्वपक्षेण प्राक्तनानां स्वतंत्रप्रतिभानां तेषां तेषामाचार्याणां वेदसमीक्षादृष्टिं व्यपगतान्धविश्वासमभिव्यनक्त्येव या न वेदं निःश्रान्तं स्वीकरोति तस्यापौरुषेयत्वं तु दूरे । यथा प्राक्तनास्तथाक्षपादंप्रमुखा नूतना अपि वेदं निःश्रान्तं तस्यापौरुषेयतां प्रत्याचक्षते । तेषु जरन्नैयायिकाभिख्यो जयन्तो ऽपौरुषेयवादिन उपहसन्नाह—“मीमांसकाः यशः पिबन्तु पयो वा पिबन्तु बुद्धिजाड्यापनयनाय ब्राह्मीघृतं वा पिबन्तु वेदस्तु पुरुषप्रणीत एव नात्र भ्रान्तिः । ‘‘वैचित्र्यमात्रेण वेदे कत्रंभाव’’ इति नूतनेयं वाचोयुक्तिः ॥” [न्यायमंजरी, आह्निक ४] इति । एषा न्याविदां वेदकर्ता पुरुष ईश्वरः न तु मानवः । स मानवानां तत्तत्कर्मानुसारं फलदातापि ।

प्रथमः सास्वादसमाधिः प्रथमसास्वादसमाधिहेतुकः नान्यहेतुकः । प्रथमोऽनास्त्रवसमाधिः क्रमेण जनयति षड्विधान् समाधीन् । (तद्यथा) । द्विविधं प्रथमं ध्यानं शुद्धं (=शुभं) अनास्त्रवं च । एवं द्वितीयध्यानं तृतीयध्यानं च ॥

१७ । अनास्त्रवं द्वितीयध्यानं क्रमेण जनयत्यष्टौ भूमीः । स्वभूमिं द्विधा । ऊर्ध्वभूमिं श्चतुर्धा । अधो भूमिं द्विधा (चेति) ॥ अनास्त्रवं तृतीयध्यानं चतुर्थध्यानं आकाशानन्त्यायतनसमाधिश्च क्रमेण जनयन्ति दश भूमीः । ऊर्ध्वभूमयश्चतस्रः । अधोभूमयश्चतस्रः । स्वभूमी द्वे ॥ अनास्त्रवं विज्ञानानन्त्यायतनं क्रमेण जनयति नव भूमीः । ऊर्ध्वभूमयस्ति स्रः । अधोभूमयश्चतस्रः । स्वभूमी द्वे ॥ अनास्त्रवः आर्कचिन्त्यायतनसमाधिः क्रमेण जनयति सप्तभूमीः । ऊर्ध्वभूमिरेका । अधोभूमयश्चतस्रः । स्वभूमी द्वे ॥ शुद्ध (=शुभ) ध्यानान्यपि तथा ॥

१८ । आस्वादः क्रमेण जायते द्विविधः स्वभूमिकः आस्वादः अथोऽपि शुद्धः (=शुभः) । एवं सर्वभूमयः सर्वसमापत्तयश्च शुद्धाः (=शुभाः) अनास्त्रवाः

वेदः सर्वथा दोषहीनो भवति परं प्रमाणं [न्यायसूत्र २।१।५८-६१] वैशेषिका अपि ईश्वरोक्तत्वादेवाम्नायस्य (वेदरूपस्य) प्रामाण्यमूरीकुर्वतः सूत्रयां बभूवुः “तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम् [वैशेषिकसूत्र १।१।२] इति । यैरीश्वरो नागमप्रवर्तकः स्वीकृतः तैरास एव मनुष्यविशेषो विशिष्टलक्षण आगमप्रवर्तकः स्वीकृतः । तथाहि सांख्यसंप्रदाये कपिलः सांख्यागमप्रवर्तकः स्वीकृतः । परंपरानुसारमादिबिद्वान् हि कपिलः आनुश्रविकधर्ममविशुद्धिक्षयातिशययुक्तं पश्यन् नवीनं धर्मविनयं देशयामास । यद्यपि सांप्रतिकं सांख्यमतं वेदं प्रमाणं मत्वा लब्धास्पदं दृश्यते तथापि पुरायुगे तन्नेदृशमासीदिति परंपरयागनया बौद्धगमे चर्चितयोः सांख्याचार्ययोरडारोडूकयो र्मतपर्यालोचनया स्फुटीभवति । तत एव च तस्य निरीश्वरवादिनापि प्रकटीभवति यद्यपि गीतायां तस्य निरीश्वरवादिना न दृष्टिपथमवतरति प्रत्युत तस्यैश्ववादित्वमेव प्रतिपादितं दृश्यते । तत्सर्वं सांख्यतत्त्ववादश्रद्धालूनां प्राक्तनानां केषांचिदीश्वरवादिनां समन्वयवृत्तिजनितं भवेदित्यस्ति तर्कयितुमवकाशः । न केवलमेतदेव नूतनानामपि केषांचित् सांख्यतत्त्वपक्षपातिनां अपौरुषेयवाददृष्टीनां सांख्ये भवत्येवापौरुषेयवादरोपणाय यत्नः । तथा च ते सांख्यप्रवचनसूत्रे “न पौरुषेयत्वं तत्कर्तुः पुरुषस्याभावात्” [२।४६] इति वचनेन सांख्यमपौरुषेयवादपक्षपाति सूत्रयामासुः । एवं कृतेऽपि महति यत्ने वैदिकैः खंडनीयकोटौ निवेशितस्य सांख्यस्यावैदिकत्वं स्पष्टमेव । सांख्यतत्त्ववादस्य साक्षत्करणाय समाधिद्वारा प्रकृते योगसंप्रदाये विवेकज्ञानवन्तो मुनय एव प्रमाणं । ईश्वरोऽपि योगिनां वर इति सोऽपि भवति प्रमाणं । ते चैवात्र योगागमप्रवर्तकाः भवितव्याः—इति तर्कयितुं न किंचिदवश्यं प्रतिभाति । जैनानामप्यागमप्रवर्तयिता नेश्वरः प्रत्युत मनुष्यविशेषः कश्चित् तीर्थंकरः । बौद्धानामपि भवत्यागमप्रवृत्ति नेश्वराद्

सर्वालंबनाः सर्वधर्मालंबनाः । आस्वादः स्वभूमिकः स्वभूमिकास्वादालंबनः
अथोऽपि शुद्धालंबनः । आस्वादो न भवितव्यो ऽनास्रवालंबनः शुद्धः (= शुभः) ।
अनास्रवः आरूप्यसमाधिः न सास्रवभूम्यालंबनः । सास्वादः आरूप्यसमाधिः
स्वभूम्यास्वादालंबनः शुद्ध (शुभः) लंबनश्च नानास्रवालंबनः ॥

१६ । चत्वार्यप्रमाणानि अष्टौ अभिधायतनानि त्रयो विमोक्षाः अष्टौ
कृत्स्नायतनानि (चेति) धर्माः सर्वे कामधात्वालंबनाः । पंचामिज्ञाः कामरूप-
धात्वालंबनाः ॥

२० । सर्वाधिवासनाध्यानेषु अनास्रवध्यानमधिवासयति सास्रवध्यानं ।
चतुर्थध्यानिकः पुद्गलः प्रथममधिवासयति चतुर्थध्यानं ततो ऽधिवासयत्यधराणि
त्रोणि ध्यानानि । प्राप्नोति पंचशुद्धाधिवासफलं । अक्षोभ्यधर्मा ऽर्हन् प्राप्नोति
सर्वध्यानसमाधीन् । स प्रतिबलो लब्धुमग्रध्यानं प्रतिबलो धर्तुमायुः प्रतिबलो
हातुमायुः प्रणिधिज्ञानः चित्तेन यथाकाममखिलं जानात्यतोतागतप्रत्युत्पन्नसर्वधर्मान्
भूयो जानात्यनागतधर्मान् ॥

२१ । चतस्रः प्रतिसंविदः । धर्मप्रतिसंवित् निरुक्तिप्रतिसंवित् प्रतिभान-
प्रतिसंवित् अर्थप्रतिसंवित् ॥ परचित्ते नोद्भावयति द्वेषमित्यकोप्यं चतुर्ध्यानेषु

कस्माच्चिद् अमनुष्यविशेषात् प्रत्युत मनुष्यादेव बुद्धरूपात् । तदेते सर्वे वादास्त्रिधा विभक्तुं शक्याः ।
अपौरुषेयवादः ईश्वरवादः आत्मवादः । एतेष्वेवागमप्रवर्तकत्वमूरीक्यते । तत्रापौरुषेयो वेदः सर्वज्ञः ।
तथा च “चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” इति मीमांसासूत्रव्याख्याप्रसंगे शबर आह—“चोदना हि भूतं
भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवं जालीयकमर्थं शक्तोत्यवगमयितुमिति ।” ईश्वरवादिनामीश्वरो
भवत्येव सर्वज्ञः तत एव तत्प्रणीतागमप्रमाणता । न केवलमागमस्य प्रत्युत सर्वस्य जगतो यतः प्रवृत्तिस्-
तद्ब्रह्म भवत्येव सर्वज्ञः । तथा च सूत्रयति वादरायणः “सर्वधर्मोपपत्तेश्च” [ब्रह्मसूत्र २।१।३७] इति ।
अत्र व्याख्यातुं प्रवृत्त आह शंकरः—“ब्रह्मणि... सर्वे... धर्मा उपपद्यन्ते सर्वे... सर्वशक्ति महामाया च
ब्रह्मेति । आत्मवादेषु यत् परोक्षं न कुतोऽपि सिद्ध्यति तदासागमादेव सिद्ध्यति [सांख्यकारिका ६]
तेनाप्तस्य सर्वज्ञता सिद्ध्यत्येव । योगानां योगचरमसिद्धिमुपगतानां सर्वज्ञतासिद्धिर्भवति । तथा
चोक्तं—“तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयकम् चेति विवेकज्ञं ज्ञानं ।” [योगसूत्र ३।५१] इति । जैनानां
जिनः सर्वज्ञ एवास्ति । तथा चोक्तं—“सै... जिणे केवली सक्खन् सक्खभावदरिसी” [आचारंगसूत्र
पृष्ठ ४२५] इति । “तं नत्थि जं न पासइ भूयं भव्वं भविस्सं च” [आवश्यक निरुक्ति,
भाषा १२७] इति च । तीर्थंकरस्य जिनस्य सर्वज्ञता बौद्धागमपर्यालोचनेनापि प्रकटीभवति ।
तथा च बूलदुस्सकन्धसुत्रान्ते [मज्झिमनिकाय, सुत्त १४] प्रोक्तं—“निर्ग्रन्थाः... नाथपुत्रः सर्वज्ञः

संगृहीतं कामधातुनापि च (संगृह्यते) ॥ धर्मप्रतिसंवित् निरुक्तिप्रतिसंविच्च कामधातुसंगृहीते ब्रह्मलोकेष्वपि (संगृह्यते) । अन्ये द्वे प्रतिसंविदौ नवभूमि-संगृहीते ॥

२२ । कामधातौ चतुर्षु (रूपधातु) ध्यानेषु चतुर्ध्वारूप्येषु शुद्धस्य (= शुभस्य) ध्यानस्य द्विवारं लाभः । रागप्रहाणकाले (लाभः) जन्मकाले लाभः । सास्वादध्यानस्य द्विवारं लाभः । व्युत्थानकाले लाभः जन्मकाले लाभः । अनास्रवं ध्यानं द्विःकृत्वो लभ्यते । व्युत्थानकाले लभ्यते । रागप्रहाण(काले) लभ्यते । नवभूमिसंगृहीतमनास्रवं संयोजनप्रहाणाय समर्थं ॥

२३ । निर्माणचित्तानि चतुर्दश । रूपधातौ दश चित्तानि । कामधातौ चत्वारि चित्तानि । प्रथमध्याने द्वे निर्माणचित्ते । प्रथमध्यानिकमेकं कामधातुकं चैकं । द्वितीयध्याने त्रौणि निर्माणचित्तानि । द्वितीयध्यानिकमेकं प्रथम-ध्यानिकमेकं कामधातुकमेकं । तृतीयध्याने चत्वारि निर्माणचित्तानि । तृतीय-ध्यानिकमेकं द्वितीयध्यानिकमेकं प्रथमध्यानिकमेकं कामधातुकमेकं । चतुर्थध्याने पंच (निर्माणचित्तानि) । (चतुर्थध्यानिकमेकं तृतीयध्यानिकमेकं द्वितीयध्यानिक-मेकं प्रथमध्यानिकमेकं कामधातुकमेकं) ॥

सर्वदर्शी अपरिशेषं ज्ञानदर्शनं प्रतिजानाति चरतो मे निश्चनः...सुप्तस्य...जागरस्य च सततं समितं ज्ञानदर्शनं प्रत्युपस्थितमिति ।" अथ सन्दकसुत्रान्ते [मज्झिमनिकाय, सुत्त ७६] अस्य सर्वज्ञता-वादस्योपहासोऽपि वर्तते । तथा च "एकस्यः शास्ता सर्वज्ञः अपरिशेषं ज्ञानदर्शनं प्रतिजानाति...सततं ज्ञानदर्शनं प्रत्युपस्थितमिति सः शून्यमप्यागारं प्रविशति पिडमपि न लभते कुक्कुरोऽपि दशति चण्डेनापि हस्तिना समागच्छति...अश्वेन...गोणेन (= गवा)...स्त्रियोऽपि पुरुषस्यापि नामापि पृच्छति ग्रामस्यापि निगमस्यापि नामापि मार्गमपि पृच्छति—इति ।" बौद्धानां बुद्धोऽपि सर्वज्ञ इति ख्यायते । दृश्यते बुद्धपर्यायेषु सर्वज्ञ इति । यद्यपि त्रैविद्यसूत्रे तथागतस्य सर्वज्ञता प्रतिषिद्धा । तथा चोक्तं— "श्रुतं मयैतद् भदन्त—श्रमणो गौतमः सर्वज्ञः सर्वदर्शी अपरिशेषं ज्ञानदर्शनं प्रतिजानाति चरतश्चमे तिष्ठतश्च सुप्तस्य च जागरस्य च सततं समितं ज्ञान दर्शनं प्रत्युपस्थितमिति । ये ते भदन्त एवमाहुः... कच्चित् ते भदन्त...न च भगवन्तमभूतेन अभ्याचक्षते...इति । ये ते वत्स ! एवमाहुः... अभ्याचक्षते...मां ते असता अभूतेनेति ।...त्रैविद्यः श्रमणो गौतमः—इति खलु वत्स व्याकुर्वाणो... न मां अभूतेन अभ्याचक्षेत इति ।" पूर्वनिवासानुस्मृतिः दिव्यचक्षुषा च्युत्युत्पादज्ञानं आस्रवक्ष्य ज्ञानं चेति तिस्रो विद्याः । न सर्वज्ञतया एता व्यतिरिच्यते । अतएव मिलिन्दप्रश्ने सर्वं बोद्धुं क्षमत्वात् तथागतस्य सर्वज्ञता प्रतिपाद्यते । केवलं सर्वकालं सर्वं जानातीति मतमेव प्रतिषिध्यते ।

२४। कतमद्वयानं परिपूरितं (=सिद्धं) भवति । (यदा) फलभूतमधो-
भूमिकं निर्माणचित्तं निष्पादयति विध्यानभूमिकां स्थितिं ब्रह्मलोकविज्ञानं (चास्य)
पुरतो वर्तते समर्थो (भवति) द्रष्टुं श्रोतुं तदा परिपूरितं भवति (ध्यानं) ।
अथ (यदा) निरोधस्तदा ऽपरिपूरितं (=असिद्धं) भवति ॥

[इत्यभिधर्माश्रुतशास्त्रे संकीर्णसमाधिनिर्देशो नाम त्रयोदशो विन्दुः ॥]

तदिदं कण्ठकथलसूत्रान्ते [मज्झिमनिकाय, सुत्त ९०] “नास्ति संश्रमणो वा ब्राह्मणो वा यः सकृदेव
सर्वं ज्ञास्यति सर्वं द्रक्ष्यति” इत्युक्तेन सह संगच्छते । तत एव शान्तरक्षितः “यदादिच्छति बोद्धुं...”
तद्वेत्तीति [तत्त्वसंग्रह कारिका ३६।२८] ग्राह । कीर्तिस्तु “हेयोपादेयवेदकः” [प्रमाणवार्तिक]
इति वदन् सर्वज्ञवादे स्वामरुचिं प्रकाशयमास । एवं सत्यपि तथागतस्य कृते प्रयुक्तं सर्वज्ञशब्दं न
कोऽपि व्यवहारतो वारयितुमीष्टे । किञ्च तथागते वर्ण्यमानानि विद्याः अभिज्ञा बलानि च हृष्टा
स्पष्टं प्रतीयते यद्बौद्धपरंपरायास्तथागतस्य सर्वज्ञत्वे आसीदेवास्या । तदेवं सर्व आगमः
पौरुषेयो वा भवतु अपौरुषेयो वा भवतु तरप्रवर्तयिता ईश्वरो वा भवतु मनुष्यो वा भवतु तदन्यथा वा
कोऽपि भवतु भवत्येव सर्वो येन केन प्रकारेण सर्वज्ञतावादप्रणयी । सर्वज्ञतावादमाश्रित्यैव
परोक्षवस्तुषु परोक्षफलकानां विविधकर्मकांडोपासनानां मंत्रतंत्रध्यानयोगादीनां प्रपञ्चेषु अविच्छलिता
भवति लोकश्रद्धा । परन्तु आगमोक्तानां येषां पृथिव्यादिवर्णनानां परीक्षा अद्यत्वे संभवति तेषां
पर्यालोचनया तत्तद्दर्शनानि न केनापि सर्वज्ञेन सर्वदर्शिना कृतानि प्रतीयन्ते प्रत्युत अल्पज्ञेन अल्पदर्शिना
कृतान्येव प्रतीयन्ते । तस्मादागमोक्ताः सर्वज्ञतादिवादाः प्राचां प्रौढिमात्रं । तत्रापि च चरित्रदृष्ट्या
तारतम्यभावो दृश्यते । तथा च मन्त्राः पूर्वं स्वीकृताः ऋषिकृतयः मातृषसुलभगुणदोषमयाः, ततो
निर्दोषाः, ततो ऽपौरुषेयाः । अथापरैः (यद्यपि नापौरुषेयाः स्वीकृतास्तथापि) सर्वज्ञेश्वरकृतयः ।
वेदिकैतरसंप्रदायेषु धर्मविनयरतयैव सर्वज्ञात्प्रवर्तितः । आप्तेषु च बहुविधतारतम्यभावः क्रमिक-
विकासश्चापि तत्र तत्रागमेषु सविशेषपरिशीलनेन द्रष्टव्यः । इति दिक् ।

चतुर्दशो बिन्दुः

बोधिपाक्षिकधर्माः

१। स्मृत्युपस्थानानि सम्यक्प्रहाणानि ऋद्धिपादा इन्द्रियाणि बलानि बोध्यंगानि (अष्टांगिक आर्य-) मार्गश्चेति सप्त धर्मा निर्वानोपगाः। तत्र सप्त बोध्यंगान्यनास्रवाणि। षड् विभाज्याः। (ते) सास्रवा वा अनास्रवा वा। अपर आह। सप्त बोध्यंगानि अष्टांगिकः (आर्य-) मार्गश्चेति साकल्येन अनास्रवाणि। अन्ये शिष्टाः (द्विधा) विभाज्याः॥

२। चत्वारि स्मृत्युपस्थानानि। चतुर्विधानि (अपि) सर्वभूमिध्यानेषु संगृहीतानि भवन्ति। नित्यं स्मृतिरक्षिणी प्रज्ञोच्यते स्मृत्युपस्थानं। त्रिधा कायस्मृतौ भाविता प्रज्ञोच्यते कायस्मृत्युपस्थानं। एवं वेदना-चित्त-धर्मस्मृत्युपस्थानानि। इति चत्वारि स्मृत्युपस्थानानि॥

३। किमुपादाय नोच्यन्ते त्रीणि स्मृत्युपस्थानानि। पंच वा स्मृत्युपस्थानानि। यस्माच्चतुरो विपर्यासान् भिन्दन्ति तस्माच्चत्वार्येवोच्यन्ते स्मृत्युपस्थानानि (न न्यूनाधिकानि)॥

४। कायस्मृत्युपस्थानं कतमत्। यस्मात् शुचिसंज्ञाविपर्यासं व्यन्तीकरोति तस्मात् कायसत्थलक्षणं प्रत्यवेक्षते (यदिदं) षट्त्रिंशदशुचयः। तथाहि। मृते कृमिजन्म पूतिगन्धः अस्थिकानां स्थितिरित्यादि। एवं पश्यन् कायं शुचिसंज्ञा-विपर्यासं क्षपयति॥

* बोधिपाक्षिकाणां धर्माणामेव संज्ञा “अधिगमः”—इति। स च द्विधाभिन्नशास्त्रधर्मयोरन्यतरः। तथा च वसुबन्धुः—

सद्धर्मौ द्विविधः शास्त्ररागमाधिगमात्मकः।

धातारस्तस्य वक्तारः प्रतिपत्तार एव च॥ [कोश ८।३९] इति।

(भाष्यं) “अगवतो धर्मौ द्विविधः। आगमः अधिगमश्च। आगमः सूत्रं विनयोऽभिधर्मश्च। अधिगमः त्रियानिका बोधिपाक्षिका धर्माः। तस्य धातारः प्रतिवक्तारः स्युश्चेत् बुद्धस्यागमसद्धर्मस्य लोके ऽवस्थानम्। आगममाश्रित्य सम्यक्प्रतिपत्तारः स्युश्चेत् अधिगमसद्धर्मस्य लोके ऽवस्थानम्।” इति [चोनभाषातः ससुद्धृतो भाष्यार्शः]। बोधिपाक्षिक धर्मा हि सप्तत्रिंशत् परिगणिताः। वस्तुतस्ते

५। वेदनास्मृत्युपस्थानं कृतम् । पश्यति सर्वासां वेदनानां उत्पादं स्थितिं निरोधं दुःखतां । सुखायां वेदनायां रागसंयोजनं दुःखायां वेदनायां द्वेष (=प्रतिघ) संयोजनं अदुःखासुखायां वेदनायामविद्यासंयोजनं । पश्यति (सर्वमिदं) अनित्यं दुःखं शून्यं अनात्मकं । इति वेदनास्मृत्युपस्थानं ॥

दशैव । अतएव उपरिष्ठात् [चतुर्दशे ऽनुच्छेदे] ते दशसु धर्मसु श्रद्धा-वोर्य-स्पृति-समाधि-प्रज्ञा-प्रीति-प्रव्रजि-उपेक्षा-संकल्प-शीलेषु अन्तर्भाविताः । वसुबन्धुनापि कोशे [६।६७-६९] तथैवानुष्ठितं । अधिधम्मसंग्रहकारो ऽनुरुद्धस्तु वस्तुतो न दश प्रत्युत वस्तुतो ते चतुर्दशेति स्वीकरोति । तथा चाह—
छन्दो चित्तमुपेक्खा च सद्धा पस्सद्धिपीतियो ।

सम्मादिट्ठि च संकप्पो वायामो विरितित्तयं ॥

सम्मासति समाधी ति चुहसेते समावतो ॥ इति [अभिधम्मत्थसंगह ७।३३]

पूर्वोक्तदशधर्मभ्यो ऽत्रपञ्च धर्मा अधिकाः प्रोक्ताः । ते च छन्दः चित्तं विरतित्रयं (=सम्यग्ज्ञाक सम्यक्कर्म सम्यग्गाजीवः) चेति । तेषु धोपकवसुबन्धुमतानुरोधेन न समाधितो बहिर्भूते छन्दचित्ते । विरतित्रयं शीलमेव तेन एकेनैव शीलेन त्रयाणां संग्रहो भविनुमर्हति । इति वस्तुतो दशैव न चतुर्दश । अन्तर्भावप्रकारस्तु प्रायस्तुल्यः । स यथा धोपकोक्तस्तथैव वसुबन्धुक्त उपरिष्ठात् [१४ अनुच्छेदे] ज्ञातव्यः । अनुरुद्धस्तु क्वचिद्धेदं दर्शयति । तत्रेदं तुलनात्मकं कौष्ठिकम्—

धर्माः	धोपकवसुबन्धुमते यत्रान्तर्भूताः	अनुरुद्धमते यत्रान्तर्भूताः
वीर्यद्धिपादः	समाधी	वीर्ये
चत्वारि स्मृत्युपस्थानानि	प्रज्ञायां	स्मृतौ
मीमांसद्धिपादः	समाधी	प्रज्ञायां
छन्दः ऋद्धिपादः	समाधी	न क्वचिदनयोरन्तर्भावः कृतः प्रत्युत स्वतंत्रधर्मत्वेन परिगणनं कृतं ।
तथा चित्तम् ऋद्धिपादः		
सम्यग्वाक्	शीले	न क्वचिदन्तर्भाववितुं यत्नः कृतः प्रत्युत इमे स्वतंत्रा धर्मा इति स्थापितं ।
सम्यक्कर्म		
सम्यग्गाजीवः		

अत्रेयं भवत्यनुरुद्धस्य सार्धां गाथा—

संकप्प-पस्सद्धि च पीतुपेक्खा

छन्दो च चित्तं विरितित्तयं च ।

नवैकठाना विरियं नवट्ठ—

सती समाधी चतु पञ्च पञ्जा ।

सद्धा दुठानुत्तमसत्तिसं—

धम्मामनेसो पवरो विभागो ॥ इति [अभिधम्मत्थसंगह ७।३४] ॥

६ । चित्तस्मृत्युपस्थानं कतमत् । पश्यति क्लृप्तं चित्तं अक्लिष्टं चित्तं समाहितं चित्तं असमाहितं चित्तं । पश्यत्यग्नित्यादिकं । इति चित्तस्मृत्युपस्थानं ॥

७ । धर्मस्मृत्युपस्थानं कतमत् । पश्यत्यध्यात्मधर्मान् । पश्यति बहिर्धाधर्मान् । पश्यत्यध्यात्मबहिर्धाधर्मान् । पश्यति योऽतीतो धर्मो यश्चागतः । पश्यति संयोजनानि कति होनानि कत्यहोनानि । पश्यति दुःखं (यद्) अनित्यं । पश्यति समुदयहेतून् । पश्यति निरोधं । इति धर्मस्मृत्युपस्थानं ॥

८ । चत्वारि सम्यक्प्रहाणानि कतमानि । उत्पन्नानामकुशलानां धर्माणां प्रहाणाय च्छन्दं जनयति व्यायामच्छन्दो वीर्यमारभते चित्तं प्रगृह्णाति कुशलधर्मस्थितये । अनुत्पन्नानामकुशलानां धर्माणां अनुत्पादाय वीर्यमारभते चित्तं प्रगृह्णाति कुशलधर्मस्थितये । अनुत्पन्नानां कुशलानां धर्माणामुत्पादाय च्छन्दं जनयति वीर्यमारभते कुशलधर्मस्थितये । उत्पन्नानां कुशलधर्माणां स्मृतये स्थितये असंप्रमोषाय भूयोभावाय वैपुल्याय (च्छन्दं जनयति) वीर्यमारभते कुशलधर्मस्थितये ॥

९ । चत्वारः ऋद्धिपादाः कतमे । छन्दसमाधिः वीर्यसमाधिः चित्तसमाधिः मोमांसासमाधिः । एतेभ्यः सर्वपुण्यगुणप्राप्तिरित्युच्यन्ते ऋद्धिपादाः । छन्दसमाधिप्रहाणसंस्कारसमन्वागतः प्रथम ऋद्धिपादः । इच्छाकरणादुच्यते च्छन्दः । चित्तं न विक्षितं भवतीत्युच्यते समाधिः । छन्दः वीर्यं स्मृतिः प्रज्ञा प्रीतिः प्रसन्नविद्यः—इत्येते सर्वसंस्काराः छन्दसमाधिसहगताः । एवं वीर्यचित्तमीमांसाच्छंदाधिमात्रच्छन्दतः समाधिलाम इत्युच्यते च्छन्दसमाधिः । एवं वीर्यचित्तमोमांसा (समाधयः) । इति चत्वारः ऋद्धिपादाः ॥

१० । श्रद्धा वीर्यं स्मृतिः समाधिः प्रज्ञा चेत्युच्यन्ते पंचेन्द्रियाणि । चतुर्षु (= त्रिषु रत्नेषु शोले च) अक्षोभ्यश्रद्धेषु या श्रद्धा सोच्यते श्रद्धेन्द्रियं । चतुर्षु सम्यक्प्रहाणेषु वीर्यमुच्यते वीर्येन्द्रियं । चतुर्षु स्मृत्युपस्थानेषु स्मृत्यसंप्रमोष उच्यते स्मृतौन्द्रियं । चतुर्षु ध्यानेषु समाधिरुच्यते समाधौन्द्रियं । चतुःसत्येषु प्रज्ञोच्यते प्रज्ञेन्द्रियं । इन्द्रियं (इन्दतेः) दक्षत्वात् क्षिप्रत्वात् अग्रियत्वात् । इतीन्द्रियार्थः ॥

११ । श्रद्धादीनि पंच बलानि । पापकाकुशलधर्मैरपरिक्षियमिति बलं । परित्तानि भवन्तीन्द्रियाणि महान्ति भवन्ति बलानि ॥

१२ । स्मृतिः धर्मविचयः वीर्यं प्रीतिः प्रसन्नविद्यः समाधिः उपेक्षा चेति सप्त

बोध्यंगानि । स्मृतिः कतमा । स्मरति संस्कृता धर्माः सोत्पादनिरोधा विविध-
दोषाः । निर्वाणं प्रणीततरं । इत्युच्यते स्मृतिः संबोध्यंगं । तत्र विविच्य
(=विभज्य) भावयतीति धर्मविवचयः संबोध्यंगं । तत्र भावयन् वीर्यमारभते इति
वीर्यं संबोध्यंगं । तत्र प्राप्तं कुशलधर्मरसं साक्षात्कुर्वन् तृप्यतीति प्रीतिः
संबोध्यंगं । तत्र भावयतः कायचित्तयोः लघुता मृदुता पिश्रमः समाध्यनुवृत्ति-
रित्युच्यते प्रसन्नविधः संबोध्यंगं । तत्र आलम्बनस्थितिकं चित्तं, न भवति विक्षिप्तमिति
समाधिः संबोध्यंगं । तत्राहितं चित्तं विरमति न स्मरति न च च्छन्दं जनयति—
इत्युपेक्षासंबोध्यंगं । विविधप्रज्ञाभिः (=संबोध्यंगरूपाभिः) ध्यानसमापत्तिबल-
प्राप्तिः । सर्वक्लेशहानिः । इति सप्तानां संबोध्यंगानां फलं ॥

१३ । सम्यग्दृष्टिः सम्यक्संकल्पः सम्यग्वाक् सम्यक्कर्म सम्यगाजीवः
सम्यग्व्यायामः सम्यक्स्मृतिः सम्यक्समाधिः । इत्यष्टांगिकः आर्यमार्गः । चतुःसत्येषु
सत्यतो धीरुच्यते सम्यग्दर्शनं । तत्र कुशलेन अद्वेपेण अक्लेशेन (चेति)
त्रिप्रकारेण विषयनोच्यते सम्यक्संकल्पः । चतुर्विधमिथ्यावाक्प्रहाणमुच्यते
सम्यग्वाक् । त्रिविधमिथ्याकर्मप्रहाणमुच्यते सम्यक्कर्म । अकुशलमिथ्याजीव-
प्रहाणमुच्यते सम्यगाजीवः । तत्र भावयन् वीर्यमारभते इति सम्यग्व्यायामः ।
तत्र भावयतः स्मृत्यसंप्रमोष उच्यते सम्यक्स्मृतिः । तत्र समाहिता स्थितिरुच्यते
सम्यक्समाधिः । इत्यष्टांगिको निर्वाणगामी मार्गः ॥

१४ । श्रद्धा वीर्यं स्मृतिः समाधिः प्रज्ञा प्रीतिः प्रसन्नविधः उपेक्षा संकल्पः
शीलं । इति दशधर्माणाम् (एव) सप्तत्रिंशद्विभागाः । (तद्यथा) । श्रद्धा
धर्म उच्यते श्रद्धेन्द्रियं श्रद्धा बलं । वीर्यमुच्यते वीर्येन्द्रियं वीर्यबलं चतुः-
सम्यक्प्रहाणानि वीर्यसंबोध्यंगं (मार्गांगं) सम्यग्व्यायामः । (स्मृतिरुच्यते)
स्मृतीन्द्रियं स्मृतिबलं स्मृतिसंबोध्यंगं (मार्गांगं) सम्यक्स्मृतिः । प्रीतिः
प्रीतिसंबोध्यंगं । प्रज्ञा प्रज्ञेन्द्रियं प्रज्ञाबलं चतुःस्मृत्युपस्थानानि धर्मविवचयसंबोध्यंगं
सम्यग्दृष्टिः । प्रसन्नविधः प्रसन्नविधबोध्यंगं । समाधिः समाधीन्द्रियं समाधिबलं
चत्वारः ऋद्धिपादाः समाधिसंबोध्यंगं (मार्गांगं) सम्यक्समाधिः । उपेक्षा
उपेक्षासंबोध्यंगं । संकल्पः (मार्गांगं) सम्यक्संकल्पः । शीलं सम्यग्वाक्
सम्यक्कर्म सम्यगाजीवः ॥ सम्यग्हेतुप्रत्ययैश्चतुर्विधप्रज्ञोपस्थितिरुच्यते स्मृत्युप-
स्थानं । सम्यग्वीर्यमुच्यते सम्यक्प्रहाणं । आलम्बने समाहिता स्थितिर-
विक्षेप उच्यते चत्वारः ऋद्धिपादा इति । ऋद्धिन्द्रियपुद्गलस्य चित्तं जातानि

(श्रद्धादीनि) उच्यते पंचेन्द्रियाणि । अधिमात्रेन्द्रियपुद्गलस्य चित्ते जातानि (श्रद्धादीनि) उच्यन्ते पंच बलानि । सत्यदर्शनमार्गे (सम्यग्दृष्ट्यादिः) उच्यते अष्टांगिक आर्यमार्गः । भावनामार्गे (स्मृत्यादीनि) उच्यन्ते सप्त बोध्यंगानि* ॥ दशभिरेतैः पूर्वोक्तैः) धर्मैः सप्तत्रिंशद् (बोधि) पाक्षिकाणां संग्रहः ॥

१५ । असमापत्तिध्यानभूमौ षट्त्रिंशद् वर्जयित्वा प्रीतिसंबोध्यंगं । द्वितीयध्यानभूमावपि षट्त्रिंशद् वर्जयित्वा सम्यक्संकल्पं । तृतीयध्यानचतुर्थध्यान-मध्यमध्यानेषु च पंचत्रिंशद् वर्जयित्वा प्रीतिसंबोध्यंगं सम्यक्संकल्पं । प्रथमध्याने सप्तत्रिंशत् । त्रिषु शून्य (= आरूप्य) समापत्तिषु द्वात्रिंशद् वर्जयित्वा प्रीति-संबोध्यंगं सम्यक्संकल्पं सम्यग्वाचं सम्यक्कर्म सम्यगाजीवं । भवाग्रे द्वाविंशति-रंगानि वर्जयित्वा सप्त बोध्यंगानि अष्टौ मार्गांगानि । कामधातावपि द्वाविंशतिः वर्जयित्वा सप्तबोध्यंगानि अष्टौ मार्गांगानि ॥

[इत्यभिधर्मामृतशास्त्रे बोधिपाक्षिकधर्मनिर्देशो नाम चतुर्दशो विन्दुः ॥]

* एवं साधानायाः क्रममनुसृत्य बोधिपाक्षिकाणां सप्तधा विभागः । १ आदिकर्मिकाणां (प्राथमिकाभ्यासिनां) कृते स्मृत्युपस्थानानि । २ तत उत्तराणां धर्मापसमन्वितानां अतएव “ऊष्मगत” — संज्ञयाभिधेयानां कृते सम्यक्प्रश्नानि । ३ ततोऽप्युत्तराराणां मूर्त्तानां (= पूर्वापेक्षया मूर्द्धन्यानां) कृते ऋद्धिपादाः । ४ ततः परं क्षान्तियायिनां मृद्धिन्द्रियपुद्गलानां कृते श्रद्धादीन्द्रियाणि । ५ ततः अग्रधर्मयायिनां तीक्ष्णेन्द्रियाणां पुद्गलानां कृते श्रद्धादिबलानि । त इमे आदिकर्मिक वज्र्या निर्वैधभागीया उच्यन्ते । ६ भावनामार्गयायिनां कृते बाध्यंगानि । ७ दर्शनमार्गयायिनां कृते मार्गांगानि ॥

पंचदशो विन्दुः

चत्वारि सत्यानि

१ । चत्वारि (आर्यं-) सत्यानि । दुःखसत्यं समुदय० निरोध० मार्गसत्यं ॥ दुःखसत्यं कतमत् । एकविधं क्लेशलक्षणं दुःखं । द्विविधं कायदुःखं चित्तदुःखं । त्रिविधं दुःखदुःखं विपरिणामदुःखं संस्कारानित्यतादुःखं । कायिकमध्यात्मदुःखं बहिर्धादुःखं मानसिकमध्यात्मदुःखं बहिर्धादुःखं । पंचविधं पंचोपादानस्कांधाः दुःखं । षड्विधं त्रिधातु (= कामरूपारूप्य) दुःखं त्रिविधं (= रागद्वेषमोह) दुःखं । सप्तविधं सप्तविज्ञानस्थितिदुःखं । अष्टविधं दुःखं (तद्यथा) जातिः जरा व्याधिः मरणं अप्रियसंयोगः प्रियविप्रयोगः यत्पर्येषमाणो न लभते तत् सर्वं विविधं (= पंचोपादानस्कांधरूपं) दुःखं । इति दुःखसत्यं ॥ (समुदय सत्यं कतमत्) । विविधदुःखहेतवः पंचोपादानस्कांधाः । इति समुदय सत्यं ॥ निरोधसत्यं कतमत् । दुःखसमुदयानामशेषतो निरोधे निरोधालंबना प्रज्ञोच्यते निरोधसत्यं ॥ (मार्गसत्यं कतमत्) । आर्याष्टांगिकमार्ग-भावोच्यते मार्गसत्यं ॥

१ चत्वारि सत्यानि—इति । परमादिमे बौद्धधर्मे आर्यसत्यानि चत्वारि । सत्यपदस्य आर्यविशेषणं यानि लोकव्यवहारे विविधरूपाणि सत्यानि प्रचरितान्यसन् तानि व्यावर्तयितुमेव । तथा चारभयुगे पूर्वयुगीनानां चतुर्षु सत्येषु परमार्थबुद्धिरासीदेव । गच्छति काले क्रमेण विपरिवर्तमाने विचारप्रवाहे चतुर्षु सत्येषु नैकांशतः (= नाखंडांशतः) परमार्थता तत्त्वचिन्तकैः स्वीकृता । एतेषामवर्षाचां मतेन वस्तुतो द्वे सत्ये । एकं परमार्थसत्यं अपरं संवृत्तिसत्यं (= व्यवहारसत्यं) । तत्रेदं व्यवहारसत्यलक्षणं—

विनोपघातेन यदिन्द्रियाणां

षण्णामपि ग्राह्यमवैति लोकः ।

सत्यं हि तल्लोकत एव शेषं

विकल्पितं लोकत एव मिथ्या ॥

[मध्यमकावतार ४।२५ कारिका बोधिचर्यावितारपंजिकायां ९।२
इत्यत्रोद्धृता] इति ।

२। चतुःसत्यक्रमो हानाधिगमतो ज्ञातव्यः। स्वयं भावयतः सत्यलक्षणं सत्यतः फलप्राप्तिः भावयितुः पुद्गलस्य न वंचनेत्युच्यते सत्यं। स्थूलावबोधतः क्रमः। औदरिकं दुःखसत्यं सहजं बुध्यते इति प्रथमं दुःखसत्यं। दुःखावबोधोद्दुःखहेतोरनुमानं। ततः समुदेति तत्रोत्पद्यत इति समुदयसत्यं द्वितीयं। अस्य दुःखसत्यस्य यत्रायतने निरोधस्तत्र प्राप्तिर्विमोक्षभावनाया निर्वाणे। इति निरोधसत्यं तृतीयं। एतस्य निरोधसत्यस्य प्राप्तिः कतमा। भावयतः आर्याष्टांगिकमार्गं प्रहीणे संयोजने निरोधसत्यप्राप्तिः। इति मार्गसत्यं चतुर्थं ॥

३। पंचोपादानस्कांधा नाम फलकाले दुःखसत्यं। हेतुकाले पंचोपादानस्कांधा नाम समुदयसत्यमथो दुःख सत्यमपि। तथाहि। पुरुषः पुत्रोऽपि नाम पितापि ॥

४। समुदयसत्यं भूयःसंयोजनं। संयोजनानि कतमानि। नव संयोजनानि। रागसंयोजनं प्रतिघ० मान० अविद्या० दृष्टि० परामर्श० मात्सर्य० ईर्ष्यासंयोजनं। त्रैधातुको रागः रागसंयोजनं। सत्त्वेषु चित्तस्य प्रकोपो दोषश्रृङ्खला नाम प्रतिघसंयोजनं। सप्तविधो मानो मानसंयोजनं। त्रिधातुप्रतिसंयुक्तः संमोहोऽविद्यासंयोजनं। त्रिविधा दृष्टिः [सत्काय-अन्तग्राह-मिथ्यादृष्टित्रयं] दृष्टिसंयोजनं। द्वे दृष्टी [दृष्टिपरामर्शशोल्बतपरामर्शद्वयं] परामर्शसंयोजनं। चतुःसत्येष्वनिश्चयो विचिकित्सा संयोजनं। चित्तस्य कृपणता स्नेहादनुत्सर्गो मात्सर्यसंयोजनं। द्वे द्वेण परेष्वसूया ईर्ष्यासंयोजनं ॥

तदिदं व्यवहारसत्यं द्वारभूतं परमार्थस्य। तथा च नागार्जुनः—

व्यवहारमनाश्रित्य परामर्थो न देख्यते।

परामार्थमनागम्य निर्वाणं नाधिगम्यते ॥ [मध्यकारिका २४।१०] इति।

द्वे सत्ये समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना।

लोकसंवृत्तिसत्यं च सत्यं च परमार्थतः ॥ [तत्रैव ६।२३] इति च।

परमार्थसत्यं तु वाचा ह्यनिरूपणीयं तथाप्यारोपवशाच्चिरूप्यते। तथोक्तं—

अनक्षरस्य धर्मस्य श्रुतिः का देशना च का।

श्रूयते देख्यते चार्थः समारोपादनक्षरः ॥ इति [बोधिचर्यावतार पंजिका पृष्ठ ३६५]

तत्रैतेषु चतुर्वर्धिसत्येषु नागार्जुनप्रमुखास्तत्त्वविदो विभज्य परमार्थतां स्वीकुर्वन्ति। तेषां नयेन दुःखसमुदयमार्गसत्यानां त्रिकं हि संवृत्तिसत्यं। निरोधसत्यं हि केवलं परमार्थसत्यं। एवं प्राक्तना-नामाभिधार्मिकाणां परमार्थतः संस्कृतासंस्कृतसर्वधर्मान् प्रतिजानतां परमार्थतया चित्तं चैतसिकं रूपं

५। निरोधसत्यं द्विविधं । सास्त्रवः (=सोपादिः) संयोजनक्षयो (नाम) निरोधः प्रथमविधः । अनास्त्रवः (=निरुपादिः) प्रतिपदा (निरोधगामिन्या) संयोजनक्षयो (नाम) निरोधो द्वितीयविधः ॥

६। विविधाः परिशुद्धधर्माः । तद्यथा । चतस्रः प्रतिसंविदः । धर्मः निरुक्तिः प्रतिभानं अर्थः । सर्वेषु नामपदैषु सत्यलक्षणतो ज्ञानं धर्मप्रतिसंवित् । सर्ववचनेषु शास्त्रेषु प्रज्ञोच्यते निरुक्तिप्रतिसंवित् । सर्वधर्मेषु सत्यलक्षणतो ज्ञानं प्रतिभानप्रतिसंवित् । सर्वा प्रज्ञा वचनं ध्यानं अभिज्ञाः ज्ञानं नाम अर्थ-प्रतिसंवित् ॥

७। स्रोत आपन्नस्य चतस्रोऽक्षयाः श्रद्धाः । बुद्धेऽक्षया श्रद्धा धर्मेऽक्षया श्रद्धा संघेऽक्षया श्रद्धा परिशुद्धशीलेऽक्षया श्रद्धा । अर्हत्फलसंगृहीतेषु सर्वाशिक्ष-धर्मेषु विविधेषु बुद्धाधिमात्रपुण्यगुणेषु अनास्त्रवा श्रद्धोच्यते बुद्धेऽक्षया श्रद्धा । निर्वाणेऽनास्त्रवे च अनास्त्रवसत्ये च शैक्षाशिक्षधर्मेषु च बोधिसत्त्वसत्यपुण्यगुणेषु च अनास्त्रवा श्रद्धा परिशुद्धोच्यते धर्मेऽक्षया श्रद्धा । अनास्त्रवमार्गफलप्राप्तौ श्रद्धा चतुर्षु पुरुषयुगेषु अष्टपुरुषपुद्गलेषु सर्वपुण्यगुणेषु बुद्धश्रावकसंघेषु । अश्रद्धान्य-तोर्यिकेषु । इत्युच्यते संघेऽक्षया श्रद्धा । अविज्ञप्त्यनास्त्रवशीलयोरनास्त्रवा श्रद्धोच्यते शीलेऽक्षया श्रद्धा । परिशुद्धसत्यप्रज्ञासहगता श्रद्धा तस्मादविजेयेत्यना-स्त्रवशीलं । तस्मादेव अक्षया श्रद्धा । इति चतस्रोऽक्षयाः श्रद्धाः ॥

निर्वाणं चाभ्युपगच्छतां प्रत्याद मताद् नृक्षमिदं नागार्जुनोपशं मतं केवल निरोधं वा निर्वाणं वा परमार्थतया स्वीकुर्वत् परं प्रकर्षमाविष्करोति । तदेतज्निर्वाणाधिगमोपायभूतो भवति योऽर्थः सोऽपि साधनभूतः परमार्थः । स शून्यतापदेनाभिधीयते । इयं शून्यता न सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्धा [“शून्यवादः सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्धः” ब्रह्मसूत्र २।२।३१ शारीरिकभाष्य] यथाह शंकरः । प्रत्युत प्रतीत्यसमुत्पाद-लक्षणा आरोपेण देशनार्हापि भवति । तथोक्तं—

यः प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यतां तां प्रचक्षते ।

सा प्रज्ञतिरुपादाय प्रतिपत्सैव मथ्यमा ॥ इति [माध्यमिककारिका]

यः प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यता सैव ते मता ।

भावः स्वतंत्रो नास्तीति सिद्धानादस्तबातुलः ॥ इति च

[बोधिवर्चनावतार पंजिका पृष्ठ ४१७]

स्यं शून्यता सर्वदृष्टीनां निःसरणं । आत्मदृष्टिोऽपि निःसरणं अनात्मदृष्टिोऽपि निःसरणं उपादान-दृष्टिोऽपि निःसरणं निरुपादानदृष्टिोऽपि निःसरणं अन्ततो गत्वा शून्यतादृष्टिोऽपि निःसरणं । तथा च परामार्थवचनानि—

८। चत्वारि वस्तूनि भवन्ति समाधिं भावयतः । समाधिं भावयतो दृष्टे धर्मे सुखविहारलाभः । समाधिं भावयतो ज्ञानदर्शनलाभः । समाधिं भावयतो भवति प्रज्ञाविवेकः । समाधिं भावयतः आस्रवाणां निरोधस्य लाभः सर्वस्य च कुशलस्य । प्रथमे ध्याने दृष्टसुखविहारस्य च्युत्युत्पादज्ञानाभिज्ञायाः लाभः । इत्युच्यते ज्ञानदर्शनं । उपायेन पर्येष्यते पुण्यगुणान् कामधातावविज्ञप्ति-शूलं श्रुतचिन्ताभावनानुशंसान् सर्वरूपारूप्यधातुधर्मान् सर्वान् अनास्रवान् संस्कृतान् धर्मान् इत्युच्यते प्रज्ञाविवेकः । वज्रोपम चतुर्थध्यानेन चरमशैक्षचित्त-सहसंप्रयुक्तेन आस्रवनिरोधः । इत्युच्यते भावितः समाधिः । आस्रवाणां निरोधलाभश्चतुर्थध्यानसंगृहीतः ॥

९। चतस्रः प्रतिपदः । दुःखाप्रतिपद्वंधाभिज्ञा दुःखाप्रतिपत्तिक्षप्राभिज्ञा सुखाप्रतिपद्वंधाभिज्ञा सुखाप्रतिपत्तिक्षप्राभिज्ञा । श्रद्धानुसारिणो ऽनास्रवधर्मणो मृद्धिन्द्रियस्य दुःखाप्रतिपद्वंधाभिज्ञा । धर्मानुसारिणो ऽनास्रवधर्मणो ऽधि-मात्रेन्द्रियस्य दुःखाप्रतिपत्तिक्षप्राभिज्ञा । मौलचतुर्थ्यानेष्वधिमात्रेन्द्रियस्य मृद्धिन्द्रियस्य च धर्माभिधा सुखाप्रतिपत् । तत्र को हेतुः । शमथविपश्यनामार्गः समः (तत्र) इति हेतुः । अन्यभूमिषु शमथविपश्यनयोरुच्चावचत्वाद् दुःखा (प्रतिपद्) । द्वयोः स्थानयो रसमापत्यनन्तरध्यानयोः शमथमार्गो ऽल्पीयान् विपश्यनामार्गो भूयान् । आरूप्यधातौ विपश्यनामार्गो ऽल्पीयान् शमथमार्गो भूयान् । इति दुःखाधिगमत्वाद् दुःखा प्रतिपत् ॥

आत्मेत्यपि प्रज्ञपितमनात्मेत्यपि देशितं ।

बुद्धेरात्मा न चानात्मा कश्चिदित्यापदेशितं ॥ [माध्यमिककारिका १८।६]

निर्वास्याम्यनुपादानो निर्वाणं मे भविष्यति ।

इति येषां ग्रहस्तेषामुपादानमहाग्रहः ॥ [तत्रैव १६।९]

शून्यता सर्वदृष्टीनां प्रोक्ता निःसरणं जिनैः ।

येषां तु शून्यतादृष्टिस्तानसाध्यान् बभाषिरे [तत्रैव १३।८]

सर्वसंकल्पहानाय शून्यतामृतदेशना ।

यश्च तस्यामपि ग्राहस्त्वयासाववसादितः ॥ [बोधिचर्यावतारपञ्जिका पृष्ठ ४१५]

इति ॥

सोऽयं शून्यतारूपो धर्मः येषां सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्धो भवति तेषां कृते किमपि वक्तव्यं नास्ति । यद्यपि

१० । सप्त विज्ञानस्थितयः । कामधातौ सर्वदेवमनुष्याः रूपधातौ
स्थापयित्वा प्रथमोपपन्नदेवान् ब्रह्माकायिका देवाः नानाकायनानासंज्ञाः । १। ब्रह्म-
लोकोपपन्नाः नानाकायैकसंज्ञाः । २। द्वितीयध्यानोपपन्नदेवाः एककायनाना-
संज्ञाः । ३। तृतीयध्यानोपपन्नदेवाः एककायैकसंज्ञाः । ४। आकाशानन्त्यायतनोप-
पन्नदेवाः । ५। विज्ञानानन्त्यायतनोपपन्नदेवाः । ६। आकिंचन्यायतनोपपन्नदेवाः । ७।
इति सप्तविज्ञानस्थितयः ॥

११ । दुर्गतौ दुःखा वेदना निहन्ति विज्ञानमिति न षड्विज्ञानस्थितिः ।
चतुर्थध्याने ऽसंज्ञिसमापत्तौ (च) विज्ञानस्य निहतत्वाद् नैवास्ति षड्विज्ञान
स्थितिप्राप्तिः ॥

१२ । न च सत्त्वावासाः । एताः सप्तविज्ञानस्थितयः असंज्ञिसत्त्वाः
नैवसंज्ञानासंज्ञायतनं चेति न च सत्त्वावासाः । एतेष्ववासेषु (सत्त्वानां)
स्थितत्वात् ॥

पुरातनैरत्रोक्तमपि । तथाहि । तत्त्वज्ञानं न सर्वदा लौकिकप्रमाणप्रमितं भवति । तत्केवलं
प्रत्यात्मवेदनीयं मौनमात्रप्रकाश्यं भवति । यदि तत् लौकिकप्रमाणगम्यं भवेत् तर्हि तत्त्वविदां
बालानां च व्यवहारे भेदो न स्यात् । तथोक्तं

इन्द्रियैरुपलब्धं यत्तत्तत्त्वेन भवेद्यदि ।

जातास्तत्त्वविदो बालास्तत्त्वज्ञानेन किं तदा ॥ इति [बोधिचर्यावतार पंजिका

पृष्ठ ३७५

किं च भवति तत्त्ववित्त्वपि तारतम्यं । यत्प्राज्ञस्य कृते न प्रमाणकं तत्प्राज्ञतरस्य कृते प्रमाणकं
भवितुमर्हति । तेन शंकरेण ख्यापिता शून्यतायाः सर्वप्रमाणविप्रतिफिद्धता बालानामतत्त्वविदा-
मल्पतत्त्वविदां वा ऽसुरोधेन भवितव्या न त्वार्याणां तत्त्वविदामसुरोधेन । शून्यतारूपं नृत्वं तु
कथंचिदेवं निरुक्तं—“न सञ्ज्ञासन्न सदसन्न चाप्यनुभयात्मकम्” [बोधिचर्यावतारपंजिका पृष्ठ ३५९]
इति । तदिदं तत्त्वं स्वयं साक्षात्करणीयं न सूक्ष्माहरणीयं । तथोक्तं चतुस्तवे—

नोदाहृतं त्वया किंचिदेकमप्यक्षरं विभो ।

कृत्स्नश्च वैनेयजो धर्मवर्षेण तपितः ॥ इति [बोधिचर्यावतारपंजिका, पृष्ठ ४२०,

इत्यत्रोद्धृतं]

एवं च निरोधरूपोऽर्थो निर्वाणरूपोऽर्थो वाधिगन्तव्यः स एव परमार्थः । स शून्यताद्वारकः ।
शून्यता हि व्यवहारसत्यमाश्रित्य देश्यते । व्यवहारसत्यं दुःखसमुदयमार्गभेदेन त्रिविधं । शून्यता
चापि निःसरणमात्रं । साध्यधिगते परमार्थे प्रहेया । तथा च सूत्रं—“कोलोपमं धर्मपर्यायमाजान-
द्भिर्धर्मा एव प्रहातव्याः प्रागेवाधर्माः ।” [वज्रच्छेदिका] इति दिक् ॥

१३। वस्त्राच्छादन-पेयखाद्य-शयनासन (संतोषेण) प्रोत्या (च) क्लेशक्षयो भावनालंघनबलेन मार्गप्राप्तिः । इत्युच्यते चत्वार्यार्यबीजानि । प्रणीते वा ह्रीने वा वस्त्राच्छादने पेयखाद्ये शयनासने संतोष इति त्रीण्यार्यबीजानि । अर्जने (दुःखं) रक्षणे (दुःखं) क्षये दुःखं । त्रिभिरेतेर्दुःखैः कुशलमार्गहानिः । निराहारस्य प्राणिनो न स्थितिः । इत्यधिगन्तव्यः संतोषः । [(ततः) त्रिदुःखक्षयः ।] वैराग्यचित्ते सुखप्रीतिलाभः । इति चतुर्थं (आर्यबीजं) ॥

१४। अष्टोत्तरशतं वेदनाः चक्षुश्रोत्रघ्राणजिह्वाकायमनःस्पर्शैर्जायन्ते । इत्युच्यते षट् स्पर्शाः । (ताः स्पर्शजा वेदनाः) भवन्ति त्रिविधाः । चक्षुषा रूपदर्शने सौमनस्यं दौर्मनस्यं उपेक्षा यावत् मनसा धर्मस्मरणे सौमनस्यं दौर्मनस्यं उपेक्षा । तत्र (एकैका) कुशला (वा भवति) अकुशला (वा) । (एवं) कुशला अष्टादश अकुशला अष्टादश । इति षट्त्रिंशत् (पुनः) त्रिधा भिन्ना भवन्त्यष्टोत्तरशतं । (तथाहि) षट्त्रिंशदतीताः षट्त्रिंशदनागताः षट्त्रिंशत् प्रत्युत्पन्नाः ॥ पंच विज्ञानानि न शक्नुवन्ति विवेकं तस्मान्न तेषु सौमनस्यं (वा भवति) दौर्मनस्यं (वा) ॥

१५। चित्तसंस्कारे चैतसिकधर्मसंतानस्य सततमविच्छिन्नं चिन्तनं नाम स्मृतिः । चिन्तनहेतुप्रत्यया अनुसरन्ति तान् धर्मान् इति हेतोरावृत्ता भवति चिन्ता । विज्ञानस्मृतिबलं दृढं भवति । इति नातीतधर्मप्रमोषः ॥

१६। सुप्तः पुरुषः चित्तचैतसिकधर्मान् प्रतीत्य स्वप्नं पश्यति । अहेतुकमप्रत्ययं चापि पश्यति स्वप्नं । एष स्वप्नो ऽतीताध्वको वा भवति अनागताध्वको वा । चेत् स्वप्ने जातशृंगपुरुषदर्शनं तर्हि (जागरस्य) पूर्वं गोशृंगदर्शनं ततो मनुष्यस्य किमुपादाय न शृंगोत्पाद इति भृशं चिन्तनं तत एव स्मरतः प्रसुप्तस्य भवति जातशृंगपुरुषदर्शनं ॥

१७। चित्तविक्षेपश्चित्तभ्रान्तिरुच्यते संमोहः । ग्लाने शरीरे भवति संमोहः । भूतावेशेन भवति संमोहः । पूर्वजन्मप्रत्ययेन भवति संमोहः ॥

१८। त्रयः स्कंधाः । शीलस्कंधः । समाधिस्कंधः । प्रज्ञास्कंधः ॥ शीलस्कंधः कतमः । कामधातौ विव्रसि (शीलं) अविव्रसिशीलं । रूपधाताव-विव्रसिशीलं ॥ समाधिस्कंधः कतमः । चतुर्दश* समाधिभावना ॥ प्रज्ञास्कंधः

* ध्यानं त्रिभूमिकं तत्र चतुर्थं त्वष्ट्रभूमिकमिति कोशोक्तदिशा सप्तदश ।

कतमः । त्रिविधा प्रज्ञा । श्रुतमयी चिन्तामयी भावनामयी । कामधातौ द्विविधा श्रुतमयी भावनामयी । आरूप्यधातावेकधा भावनामयी ॥

१६ । द्विविधः संवरः । प्रथम इन्द्रियसंवरः द्वितीयः शीलसंवरः । इन्द्रियसंवरः कतमः । नोपगन्तुं प्राप्य चिन्तयति मातृग्रामं । अग्रजानुजातनुजा-संज्ञया पश्यन् स्त्रियं न चिन्तयति न स्त्रीन्द्रियसंज्ञास्मृतिं जनयति यतो भवन्ति भूयःकृशाः । प्रत्यवेक्षते कायचित्तविवेकं । इतीन्द्रियसंवरः ॥ (शीलसंवरः कतमः ।) परिहरति रागं विविधानकुशलान् धर्मान् । अक्लिष्टो ऽनापत्तिकचित्तः पूर्णं परिहरति सप्त रागान् । इति शीलसंवरः ॥

२० । कृशः अकुशलकर्म अकुशलकर्मविपाकः । इति त्रीण्यावरणानि । (पञ्च) आनन्तर्यकर्माणि अत्यन्तगुरुकृशेभ्यस्त्रिदुर्गतिविपाकेभ्यो भवन्ति । त्रिषु वस्तुषु चेदेकमपि वस्तु न भवत्यार्यधर्मलाभः । इत्युच्यते आवरणं ॥

२१ । अकुशलचित्तकविचारस्त्रिविधः । रागो द्वेषो मोहः । एते निघ्नन्ति त्रिविधं कुशलचित्तकविचारं अरागं अद्वेषं अमोहं । त्रिविधो व्याधिः । रागो द्वेषो मोहः । एषां त्रिविधव्याधीनां त्रिविधं भैषज्यं काये अशुच्यनुपश्यता सत्त्वेषु मैत्रीभावना द्वादशांगः प्रतीत्यसमुत्पादः । इति त्रिविधं भैषज्यं ॥

२२ । कायभावना शीलभावना चित्तभावना प्रज्ञाभावना । एते धर्माः सर्वान् (एव) अकुशलविपाकान् न प्रतिलभन्ते । लभन्ते वा ऽल्पतरविपाकं । प्रत्युत्पन्ने ऽध्वनि वा अनागते ऽध्वनि वा लभन्ते विपाकं । कायभावना कतमा । विविधं पश्यत्यनित्यादिकं । शीलभावना कतमा । गृहीत्वा शीलं नापत्तिको भवति सततमनुरक्षति । चित्तभावना कतमा । अकुशलचित्तकपरिहारेण भावयति कुशलचित्तकान् । प्रज्ञाभावना कतमा । विविधं विचिन्तति कुशलधर्मान् वर्धयति प्रज्ञां ॥

२३ । कुशलचारी पुद्गलः क्षिप्रं लभते सुगतिं । अकुशलचारी क्षिप्रं लभते दुर्गतिं । कुशलो वा पुद्गलः पतति दुर्गतां । अकुशलो वा पुद्गलो जायते

२३ अत्र महाकर्मविभंगसूत्रान्ते [मज्झिमनिकाय, सुत्त १३६] विशेषतो द्रष्टव्यः । तत्रोक्तम्—
“तत्रानन्द, योऽयमेवाह—अस्ति दुश्चरितस्य विपाकः, इतीदमस्यानुजानामि । योऽयमेवाह—अस्ति सुचरितस्य विपाकः, इतीदमस्यानुजानामि । योऽयमेवाह—नास्ति दुश्चरितस्य विपाकः, इतीदमस्यानुजानामि । योऽयम् (अकुशलकर्मपथाचारी) परं मरणात् स्वर्गं लोकमुत्पद्यते पूर्वमेवास्य तत्कृतं

सुगतौ । पूर्वजन्मप्रबलहेतुप्रत्ययैः विपाकशेषस्यापरिसमाप्तौ च्युतिकाले चरमचित्तस्य कुशलाकुशलहेतोः कुशलोऽपि पतति दुर्गतौ अकुशलोऽपि जायते सुगतौ ॥

[इत्यभिधर्मामृतशास्त्रे चतुःसत्यनिर्देशो नाम पंचदशो बिन्दुः ॥]

भवति कल्याणकर्म, पश्चाद् वा, मरणकाले वास्य भवति सम्यग्दृष्टिः । योऽयमेवमाह—नास्ति सुचरितस्य विपाकः, इतोदमस्य नानुजानामि । योऽयं (कुशल कर्मपथाचारी) पर मरणान्निरय-मुत्पद्यते । पूर्वमेवास्य तत्कृतं भवति पापकर्म, पश्चाद्वा, मरणकाले वास्य भवति मिथ्यादृष्टिः । इति खत्वानन्द, अस्ति कर्म अभव्यमभव्याभासम्, अस्ति कर्म अभव्यं भव्याभासम्, अस्ति कर्म भव्यं चैव भव्याभासं च, अस्ति कर्म भव्यमभव्याभासमिति ।” सोऽयं कर्मविभंगः श्रुतिस्मृतिप्रतिशरणानामपि संमतः । मरणकालदृष्टिप्रभाविता गति भवतीत्यपि तत्र गीतम्—

यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरं ।

तं तमेवेति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ इति । [गीता ८।६]

पोडशो विन्दुः

मिश्रकसंग्रहः

१। चत्वारि श्रामण्यफलाणि पञ्च धर्माः पञ्चस्कन्धाः प्रतिसंख्यानिर्गोः ।
इति चतुःफलविभागः ॥

१ श्रामण्यं नाम अनाद्यवो मार्गः [“श्रामण्यमलो मार्गः” कोश ६।५१] । तस्य स्रोत आपत्यादीनि चत्वारि फलानि । इदं श्रामण्यमेव ब्राह्मण्यपदेनाभिधीयते । तथा चाह कोशे वसुयन्तुः—
“ब्राह्मण्यमेव तद् ब्रह्मचक्रं तु ब्रह्मवर्तनान्” [६।५४] इति । एवं परमार्थदशायां प्रयुक्ताः श्रामण्य-
ब्राह्मण्यश्रमणब्राह्मणादिशब्दा एकार्थकाः । भगवानप्याह — “वाहिनापापोनि ब्राह्मणो” [धम्मपद ३८८]
“समित्ता च पापानां समणोति” [तत्रैव २६५] “पापं...वाहित्वा...चरति स वे भिक्खुति”
[तत्रैव २६७] “पापानि परिवर्ज्येति स मुनी” [तत्रैव ३६९] “वन्तमलो...थेरो” [तत्रैव २६९]
“वन्तदोसो...साधूरूपो” [तत्रैव २६३] “अहिंसा सब्बपाणानामरियोति” [तत्रैव २७०] इत्येवमादि ।
धर्माचरणरूपश्रामण्यं ब्राह्मण्यं चरित्वा सर्वो हि श्रमणो भवितुं शक्नोति सर्वो ब्राह्मणो भवितुं
शक्नोति । एतादृशः श्रमणो वा ब्राह्मणो जात्या हीनोऽपि विद्याचरणसंपदा देवेष्वपि भवति श्रेष्ठः
किमुत नाम मनुष्येषु । तथा च सूत्रनिपाते मातंगोपाख्याने मातंगः । तं मातंगमधिकृत्य तत्रोक्तं
यद्ब्रह्मो ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्च तस्योपस्थानं जम्मुः । न च ब्रह्मलोकोपत्तये तस्य जातिस्तं न्ययारयत्
[न तं जाति निवरेसि ब्रह्मलोकूपपत्तिया सुतनिपात, वसलसुत] इति । एवं बौद्धश्रमणपरंपरायां
धर्माचरणे सर्वो हि जनोऽधिकृतः । संकीर्णमनसां तु मते ऽस्ति धर्माचरणेऽधिकारभेदः । तेन
धर्माचरणनिरतस्य शंबूकवधवत् बन्धोऽपि नाम नाचारणीयो नास्ति । एतादृशीं संकीर्णमनोवृत्तिमाश्रित्य
कुमारिलशंकरौ तथागनमभ्यारभ्यातावन्तौ । तथाहि । “स्वधर्मानतिक्रमेण येन क्षत्रियेण सता
प्रवक्तृत्वप्रतिग्रहौ प्रतिपन्नौ स धर्ममविच्छिन्नमुपदेक्ष्यतीति कः समाश्वासः ।...सन्मूलमपि अहिंसादि
श्वदतिनिक्षिप्तक्षीरवदनुपयोगि अविलम्भीयं च ।” [मीमांसा तंत्रवर्तिक १।३।२-३] इति ।
“ख्यापितं सुगतेन असंबद्धप्रलापित्वं प्रद्रेषः...प्रजासु ।” [ब्रह्मसूत्र २।२।३२ शांकरभाष्य] इति ।
यद्यपि “शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः” [गीता ५।१८] इति भारती स्मृतिः
परमार्थदशायां महदौदार्यं प्रदर्शयति तथापि व्यवहारदशायां स्वकीयमौदार्यं तिरोभावयति । तथा च
भारते [अनुशासनपर्व २७-२९ अथाथ] मतंगोपाख्याने (नूनं सूत्रनिपातोक्तमातंगोपाख्यान-
प्रतिक्रियारूपेण विरचिते) दृश्यते । इयं हि तत्रत्या कथा । मतंगनामधेयः कश्चिद् ब्राह्मणपुत्रः
पित्राज्ञतो यज्ञसामग्रीमाहर्तुं रासमयानमाख्य प्रस्थितो रासभं मंदगतिं प्रेक्ष्य मार्गे तृणं

२ । अहंतफलं नवभूमिसंगृहीतं वजंयित्वा भवाग्रं । तृतीयफलं

चरन्त्यास्तस्य मानुः पश्यन्त्या नासिकायां प्रहृत्य सव्रणं चकार । तस्य माता पीडितं पुत्रं सान्त्वयितुं 'मा शोचीः चंडास्त्वते रणे'—इति प्रोवाच । मतंगस्तु तदाकर्ण्य रासभीं तद्रहस्यं पप्रच्छ । रामभी तु—'शूद्रसयोगेन ते जन्म' इति प्रत्युवाच । ततो दुःखितो मतंगः सर्वमुदन्तं पित्रे निवेद्य ब्राह्मण्यमाप्तुं वनं गत्वा मुदुकरं तपस्तेपे । तेन तपसा प्रमन्न इन्द्रस्तुपेत्य 'वरं व्रुहि' इति वचसाभ्यनन्दत् । स तु ब्राह्मण्यं वव्रे । नैतेन कायेन ब्राह्मण्यमित्युक्त्वा जगामेन्द्रः । स ततोऽयधिकं तपस्तप्त्वा पुनरिन्द्रदर्शनं लब्ध्वा ब्राह्मण्यं वव्रे । द्वितीयमपीन्द्रो नैतेन कायेन ब्राह्मण्यमित्युक्त्वा जगाम । ततोऽयधिकं तपस्तप्त्वा—'सुदुर्वहं बहन् योगं कृशो धमनिसन्तनः । त्वगस्थिभूतो धर्मात्मा स पपातेति नः श्रुतं ॥' [अनुशासन पर्व २९।६] परं भूमिपातात्पूर्वमेवेन्द्रस्तं धारयामास प्रोवाच च पुन नैतेन कायेन ब्राह्मण्यमिति । तच्छ्रुत्वाह मतंगः—

किं मां तुदसि दुःखार्तं मृतं मारयसे च मां ।

त्वां तु शोचामि यो लब्ध्वा ब्राह्मण्यं न वुभूषसे ॥

एकारामो ह्यहं शक्र निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ।

अहिंसा दममास्थाय कथं नार्हामि विप्रतां ॥

परमेतवता कृष्णप्रार्थनयापि नेन्द्रो ब्राह्मण्यवरं प्रददौ । केवलमेतदेव वरं ददौ "स्त्रीणां पूज्यो भविष्यसि" । आख्यानकारस्तु दुःखान्तामिमां कृष्णकथां शुभोदकां ख्यापयन् उपसंजहार प्रेत्य तेन मतंगेन—“संप्राप्तं स्थानमुतामम” इति । व्यवहारे सेयं निरनुकोशहृदया परंपरा श्रुतिसंमतैव प्रपंचिता । तथा च—“असतो वा एष संभूतो यच्छुद्धः” [तैत्तिरीय ब्राह्मण ३।२।३९] “अनुत स्त्री शुद्धः” [शतपथब्राह्मण] [“तपसे (= दुःखानुभवाय) शुद्धम्” शुक्लयजुः संहिता ३०।५] “वेदमाता...पावमानी द्विजानां (न तु शुद्धाणां)” [अथर्ववेद १९।७।११] इत्यादि श्रुतिवचनैः स्पष्टं भवति । अपि चेदं सर्वं “धाता यथापूर्वमकल्पयत्” [ऋग्वेद १०।१९०।३] इति नास्ति परिवर्तनावकाशोऽपि । एवं श्रामण्यं वा ब्राह्मण्यं वा ऐहिकेन प्रयत्नेन साध्यं नास्तीति श्रुतिस्मृतिहृदयं । ऐहिकेन प्रयत्नेन तदस्ति प्राप्तव्यमिति तथागतहृदयं । तत एव “न जात्या ब्राह्मणः” [सुत्तनिपात, वसलसुत्त] किन्तु “कर्मणा ब्राह्मणः” [सुत्तनिपात, वसलसुत्त] इति बौद्धमतं । भवत्युत्पत्तिपथप्रदर्शनपरतया बहुजनतावर्जकं । न हि तत्र धर्मचरणाय जातिपरीक्षा । तथोच्यते अशोकावदाने—

आवाहकालेऽथ विवाहकाले जातेः परीक्षा न तु वर्मकाले ।

धर्मक्रियायां हि गुणा निमित्ता गुणाश्च जातिं न विचारयन्ति ॥ इति

जातिब्राह्मणानां श्रौतकर्मकांडतपःस्वाध्यायोपसनादिपराणां मतं मृदुवचसेव तथागतैः तत्र तत्र हेयत्वेन व्याकृतो धर्मकीर्त्या पंचाकारप्रदर्शनेन संकलितः । तथा च—

वेदप्रामाण्यं कस्यचित्कर्तृवादः स्नाने धर्मच्छा जातिवादावलेभः ।

सतापारंभः पापहानाय चेतिपंच..... ॥

[प्रमाण वार्तिके, प्रामाण्यसिद्धिपरिच्छेदस्यान्तिमा कारिका] इति ॥

षड्भूमिसंगृहीतं वर्जयित्वा चतुर आरूप्यान् धर्मज्ञानाभावात् । स्तोत्रापन्नसकृदा-
गामिनावसमापत्तिभ्यान्भूमिसंगृहीतौ अवीतकायरागपुद्गलौ ॥

३। चत्वारो विपर्यासाः । अनित्ये नित्यसंज्ञा—इति चित्तविपर्यासः
संज्ञाविपर्यासः द्वष्टिविपर्यासः । दुःखे सुखसंज्ञा—० । अशुचौ शुचिसंज्ञा - ० ।
अनात्मन्यात्मसंज्ञा—इति चित्तविपर्यासः संज्ञाविपर्यासः द्वष्टिविपर्यासः ॥

४। सर्वेषां विपर्यासानां दुःखसत्यदर्शनेन प्रहाणं । तत्कस्य हेतोः ।
यस्मात् (सर्व-) संस्कारान् प्रतीत्य दुःखस्थानं तिग्ममि द्वष्टिभिः संगृहीतं काय-
विपर्यासद्वष्टया (=सत्कायद्वष्टया) अन्तग्राहद्वष्टया द्वष्टिपरामर्शनं । सर्वा
द्वापट्टिद्वष्टयः* पंचमिथ्याद्वष्टिसंगृहीताः ॥

५। पंचस्कंधेषु असद्भूतात्मसु सत्यात्मद्वष्टिः सत्कायद्वष्टिः । शाश्वतो-
च्छेदमाश्रित्य हेतुप्रत्ययफलविपकानामज्ञानमन्तग्राहद्वष्टिः । न सत्यं न सत्यधर्माः
नायं लोको न परो लोकः न निर्वाणं न च चतुःसत्यानि—इति मिथ्या द्वष्टिः ।
अपरमार्थमभूतमसुखमशुचिं पश्यति सुखं शुचिं । तथाहि । छिन्नतगोः स्थाणौ स्थिते
रात्रौ दूराद् दर्शने पुरुष इति । इति द्वष्टिपरामर्शः । अहेतौ हेतु द्वष्टिः अमार्गे
मार्गद्वष्टिः—इति शीलव्रतपरामर्शः ॥

६। सत्कायद्वष्टिर् दुःखसत्यहेया पंचस्कंधेष्व्वात्मविकल्पनात् । शाश्वतो-
च्छेदसंज्ञा दुःखसत्यहेया प्रत्युत्पन्नपंचस्कंधालंबनात् । मिथ्याद्वष्टिर्दुःखसत्यदुःख-
दर्शनहेया । एवं समुदयनिरोधमार्गसत्यसमुदयनिरोधमार्गदर्शनहेयो द्वष्टिपरामर्शः ।
दुःखसत्ये चेत् सुखशुच्यादिविकल्पना दुःखदर्शनहेया । एवं समुदयनिरोधमार्ग-
सत्येषु सुखशुच्यादिविकल्पना चेत् समुदयनिरोधमार्गदर्शनहेया । शीलव्रतपरामर्शः
अमार्गे निर्वाणपर्येषणं अहेतौ हेतुदर्शनं । शीलव्रतपरामर्शो दुःखदर्शनमार्ग-
दर्शनहेयः ॥

७। षड्भावनाः । प्राप्तिभावना संस्कारभावना प्रहाणभावना विवर्जन-
भावना विवेकभावना संवरभावना । प्राप्तिभावना कतमा । अप्राप्तकुशलधर्म-
पुण्यगुणानां प्राप्तिः प्राप्तौ च सर्वान्यपुण्यगुणानामपि प्राप्तिः । संस्कारभावना
कतमा । प्राप्तसर्वपुण्यगुणानां प्रत्युत्पन्नाध्वसंस्कारः । प्रहाणभावना कतमा ।
कुशलधर्मैः सर्वसंयोजनप्रहाणं । विवर्जनभावना कतमा । प्रहेया अकुशलधर्माः ।

विवेकभावना कतमा । विविच्य कायसत्यलक्षणदर्शनं । संवरभावना कतमा । पण्डिन्द्रियाणि समलानि यस्माद् विषयमालम्ब्य पराभवन्ति ॥

८ । पञ्चेन्द्रियाणि । (दौर्मनस्यं सौमनस्यं सुखं दुःखं उपेक्षा) । दौर्मनस्येन्द्रियस्य प्रथमध्याने निरोधः । अखिलस्य दुःखेन्द्रियस्य द्वितीयध्याने निरोधः । अखिलस्य सौमनस्येन्द्रियस्य तृतीयध्याने निरोधः । अखिलस्य सुखेन्द्रियस्य चतुर्थध्याने निरोधः । अखिलस्य उपेक्षेन्द्रियस्य असंज्ञिसमापत्तौ निरोधः ॥

९ । त्रयः साकल्येन धातवः । प्रहाणधातुः वैराग्यधातुः निरोधधातुः । जहाति रागसंयोजनं सर्वानन्यकृशानिति प्रहाणधातुः । रागसंयोजनप्रहाणमुच्यते वैराग्यधातुः । सर्वान्यधर्मप्रहाणं नाम निरोध धातुः ॥

१० । रागनिरोधे प्राप्नोति चित्तविमोक्षं । मोहनिरोधे प्राप्नोति प्रज्ञाविमोक्षं ॥

११ । रागो ऽप्रतिसंयुक्ते ऽध्यात्मबहिर्धायतने प्रतिसंयोजयितुं प्रभुः । तथाहि । युगं प्रतिसंयोजयितुं वृषभौ । तस्मात् रागारागविषयेषु रागद्वेषा-संप्रयुक्तं भवति उपेक्षाचित्तं ॥

१२ । दश धर्माः । कामधातुः रूपधातुः आरूप्यधातुः अनास्रवः संप्रयुक्तः विप्रयुक्तः कुशलः अकुशलः अव्याकृतः असंस्कृतः । इति दश धर्माः ॥

१३ । पञ्च धर्मा धर्माज्ञानालम्बनाः । कतमे पञ्च । कामधातुप्रतिसंयुक्ताः संप्रयुक्त-विप्रयुक्तधर्माः । अनास्रवाः संप्रयुक्त-विप्रयुक्तधर्माः । कुशलाः असंस्कृत-धर्माश्चेति पञ्च धर्माः ॥

१४ । अन्वयज्ञानालम्बनाः सप्त धर्माः । कतमे सप्त । कामधातु-प्रतिसंयुक्ताः संप्रयुक्तविप्रयुक्तधर्माः । आरूप्यधातुप्रतिसंयुक्ताः संप्रयुक्तविप्रयुक्त-धर्माः । अनास्रवाः संप्रयुक्तविप्रयुक्तधर्माः । कुशलाः असंस्कृतधर्माश्च ॥

१५ । परचित्तज्ञानालम्बनास्त्रयो धर्माः । कामधातु प्रतिसंयुक्ताः संप्रयुक्तधर्माः । रूपधातुप्रतिसंयुक्ताः संप्रयुक्तधर्माः । अनास्रवाः संप्रयुक्त-धर्माः ॥

१६ । संवृतज्ञानालम्बना दश धर्माः । कामधातुप्रतिसंयुक्ताः संप्रयुक्त-विप्रयुक्तधर्माः । रूपधातुप्रतिसंयुक्ताः संप्रयुक्तविप्रयुक्तधर्माः । आरूप्यधातु-

प्रतिसंयुक्ताः संप्रयुक्तविप्रयुक्तधर्माः । अनास्रवाः संप्रयुक्तविप्रयुक्तधर्माः । कुशलाः असंस्कृतधर्माः । अव्याकृताः असंस्कृतधर्माश्च ॥

१७ । दुःखज्ञानं समुदयज्ञानं प्रत्येकं षड्धर्मालंबनं । त्रिधातुप्रतिसंयुक्ताः संप्रयुक्तविप्रयुक्तधर्माः । इति षड् धर्माः । निरोधज्ञानमेकधर्मालंबनं । कुशलाः संस्कृतधर्माः (इति स एको धर्मः) । मार्गज्ञानं द्विधर्मालंबनं । अनास्रवाः संप्रयुक्तविप्रयुक्तधर्माः ॥

१८ । क्षयज्ञानमनुत्पादज्ञानं च नवधर्मालंबने । वर्जयित्वा ऽव्याकृतान-संस्कृतधर्मान् ॥

१९ । स्वभूमिकः क्लेशः स्वभूमिकसंयोजनानुसंयोजितानि सर्वत्रगाणि संयोजनानि स्वभूमौ परभूमौ सर्वत्रगाणि । प्रत्येकमन्यन् (संयोजनं) स्वभूमिक संयोजनानुसंयोजितं ॥

२० । द्विविधा धर्माः । संप्रयुक्ता विप्रयुक्ताश्च । संप्रयुक्ता धर्माः कतमे । सर्वचित्तचैतसिका धर्माः । कतमे विप्रयुक्ता धर्माः । प्राप्यादयः सप्तदश धर्माः । प्राप्तिः । १। आसंज्ञिकसमापत्तिः । २। निरोधसमापत्तिः । ३। असंज्ञि आयतनं । ४। जीवितेन्द्रियं । ५। निकायसभागता । ६। स्थानप्राप्तिः । ७। वस्तुप्राप्तिः । ८। आयतनप्राप्तिः । ९। जातिः । १०। जरा । ११। स्थितिः । १२। अनित्यता । १३। नामकायः । १४। पदकायः । १५। व्यंजनकायः । १६। पृथग्जनत्वं । १७। सर्वधर्मप्राप्तिकाले चित्तविप्रयुक्तधर्माणां सहप्राप्तिरित्युच्यते प्राप्तिः । जन्ममरणनिर्विण्णस्य निर्वाणसंज्ञस्य चतुर्थध्यानबले भूयोऽल्पशश्चित्तचैतसिकधर्मनिरोधः उच्यते आसंज्ञिकसमापत्तिः । प्रयत्नखेदपरिनिर्विण्णस्य विश्रामसंज्ञस्य नैवसंज्ञानासंज्ञायनसमापत्तिबले भूयोऽल्पशश्चित्तचैतसिकधर्मनिरोधः उच्यते निरोधसमापत्तिः । असंज्ञिदेवलोकोपपन्नस्य चित्तचैतसिकधर्माः अकिंचित्कराः उच्छिन्नाः—इत्यसंज्ञि आयतनं । चतुर्महाभूतेन्द्रियादीनां संतानो ऽनुच्छिन्न उच्यते जीवितेन्द्रियं । विविधजन्मस्थानेषु सत्त्वानां जातिकायचित्तवचनानि सदृशानि भवन्तीत्युच्यते सत्त्वानां निकायसभागता । देशान्तरप्राप्तिरुच्यते स्थानप्राप्तिः । सर्वसंस्कृतसंमिश्रवस्तूनि वस्तुप्राप्तिः । सर्वाणि अध्यात्मबहिर्धायतनानि आयतनप्राप्तिः । सर्वसंस्कारोदयो जातिः । संस्कारपरिपाको जरा । संस्कारानिरोधः स्थितिः । संस्कारनिरोधो ऽनित्यता । सार्थकाक्षराणि नामकायः । पदसमुच्चयेन वस्त्वभिधानं (=वाक्यं) पदकायः । विपुलसमुच्चयः

(=वर्णसमाज्ञायः) व्यंजनकायः । आर्यानास्त्वमार्गाप्राप्तिः पृथग्जनत्वं । इति सप्तदश ॥

२१ । चित्तविप्रयुक्तधर्मेषु कतिकुशलाः कत्यकुशलाः कत्यव्याकृताः । द्वौ कुशलौ सप्ताव्याकृताः अष्टौ विवेचनीयाः । आसंज्ञिकसमापत्ति निरोधसमापत्तिश्च कुशलौ । असंज्ञि आयतनं निकायसभागता नामकायः पदकायः व्यंजनकायः जीवितेन्द्रियं पृथग्जेनत्वं च अव्याकृताः । प्राप्तिः जातिः जरा स्थितिः अनित्यता च कुशलेषु कुशलाः अकुशलेष्वकुशलाः अव्याकृतेष्वव्याकृताः । स्थानप्राप्तिः वस्तुप्राप्तिः आयतनप्राप्तिश्च कुशलाकुशलाव्याकृताः ॥

२२ । कति कामधातुप्रतिसंयुक्ताः कति रूपधातुप्रतिसंयुक्ताः कत्यरूपधातुप्रतिसंयुक्ताः । त्रयः कामधातुप्रतिसंयुक्ताः । द्वौ रूपधातुप्रतिसंयुक्तौ । एको ऽरूपधातुप्रतिसंयुक्तः । एकादश विवेचनीयाः कामधातुप्रतिसंयुक्ता वा रूपधातुप्रतिसंयुक्ता वा अरूपधातुप्रतिसंयुक्ता वेति । नामकायपदकायव्यंजनकायाः कामधातुप्रतिसंयुक्ताः । असंज्ञिसमापत्यसंज्ञायतने रूपधातुप्रतिसंयुक्ते । निरोधसमापत्तिरूपधातुप्रतिसंयुक्ता । प्राप्तिः जीवितेन्द्रियं निकायसभागता स्थानप्राप्तिः वस्तुप्राप्तिः आयतनप्राप्तिः पृथग्जनत्वं च त्रिधातुप्रतिसंयुक्तानि । जातिः जरा स्थितिः अनित्यता च कामधातुप्रतिसंयुक्तेषु धर्मेषु कामधातुप्रतिसंयुक्ताः रूपधातुप्रतिसंयुक्तेषु धर्मेषु रूपधातुप्रतिसंयुक्ताः । अरूपधातुप्रतिसंयुक्तेषु धर्मेषु अरूपधातुप्रतिसंयुक्ताः । अप्रतिसंयुक्तेषु धर्मेषु अप्रतिसंयुक्ताः ॥

२३ । तत्र कति सास्त्रवाः कत्यनास्त्रवाः । त्रयोदश सास्त्रवाः । चत्वारो विवेचनीयाः । जातिः जरा स्थितिः अनित्यता च सास्त्रवेषु सास्त्रवाः अनास्त्रवेषु अनास्त्रवाः । प्रथमानास्त्रवचित्तप्राप्तिकाले जहाति पृथग्जनत्वं । धात्वन्तरोपपत्तिकालेऽपि पृथग्जनत्वं प्रहाय (तत्रैव पुनः) धात्वन्तरे लभते पृथग्जनत्वं । वैराग्यकाले नवमविमोक्षमार्गे (पृथग्जनत्व-) प्रहाणं ॥

२४ । त्रयः असंस्कृताः । प्रतिसंख्यानिरोधः अप्रतिसंख्यानिरोधः आकाशं । प्रतिसंख्यानिरोधः कतमः । सास्त्रवानास्त्रवप्रज्ञावलेन सर्वसंयोजनप्रहाणे विमोक्षप्राप्तिरुच्यते प्रतिसंख्यानिरोधः । अप्रतिसंख्यानिरोधः कतमः । अनामस्तस्य हेतुभिरुत्पाद्यस्यानुत्पत्तिरप्रतिसंख्यानिरोधः । आकाशं कतमत् । अरूपायत्नं अप्रतिघातः दर्शनानर्हतोच्यते आकाशं ॥

२५ । सभागहेतुः । संप्रयुक्तहेतुः । सहभूहेतुः । पूर्वोत्पन्नस्वसद्ग्रहहेतुः

अजातपश्चाज्जातसर्वधर्माणां कारणहेतुः । एवं सर्वत्रगहेतुरपि समनन्तरप्रत्ययः ।
सत्त्वेषु विपाकहेतुः सर्वे संस्कृतधर्माः ॥

२६ । संस्कृतधर्मफलमपि निर्वाणफलं । को हेतुः । यतः सर्वसंस्कृत-
धर्मान् हि प्रतीत्य निर्वाणमार्गफलोत्पत्तिः ॥

२७ । संप्रयुक्तधर्मा एकस्मिन्नालंबने युगपत्कारित्राः । परलक्षणा-
स्वलक्षणेषु चित्तचैतसिका धर्माः स्थानदेशरहिताः । को हेतुः । आलंबनस्य
सर्वत्रगत्वात् ॥

२८ । मार्गोत्पत्तिकाले संयोजनानि निरुध्यमानानीति जायमानमार्गेण
विमुक्तिमार्गप्राप्तिः । मार्गानिरोधकाले निरुध्यमानेनान्तर्यमार्गेण छिन्नेषु संयोजनेषु
जायमानायां विमुक्तौ विमुक्तिप्राप्तिः ॥

२९ । त्रिविधो रागः । कामरागः भवरागः विभवरागः । सर्ववस्तु-
पर्येषणमुच्यते कामरागः । प्राप्तौ कार्पण्यमुच्यते भवरागः । उच्छेदं पश्यत
उच्छेदपर्येषणं विभवरागः ॥

३० । भावनया प्रहाणाय सप्तत्रिंशत् पक्षाः (=बोधिपाक्षिका
धर्माः) ॥

३१ । सम्यक्संकल्पसम्यग्वाक्सम्यक्कमसम्यगाजीवप्रसूत्रभ्युपेक्षाः स्थाप-
यित्वा अन्ये भवन्ति इन्द्रियधर्माः । चतुःस्मृत्युपस्थानेषु एकैकस्य भवति
पुरतः प्रत्युपस्थितिः । तत्र को हेतुः । विभज्य सर्वधर्मालंबनत्वात् ॥

३२ । सर्वे धर्माः परसंप्रयुक्ता आत्मविप्रयुक्ताः ॥

३३ । सालंबनधर्मेषु संयोजनानि हेयानीति भवप्रहाणमशेषप्रहाणं ।
अशेषप्रहाणं कतमत् । प्राप्तदुःखज्ञानस्य अप्राप्तसमुदयज्ञानस्य समुदय सत्येन
(क्लृप्तानां) प्रहाणं दुःखसत्येन (क्लृप्तानां) प्रहाणं ॥

३४ । त्रिसत्यालंबनेषु द्विविधाक्षयश्रद्धाप्राप्तिः । दुःखसत्यसमुदयसत्य-
निरोधसत्येषु धर्मशीलाक्षया श्रद्धा । मार्गसत्ये चतुर्विधाक्षयश्रद्धाप्राप्तिः ॥

३५ । सर्वचैतसिकधर्माः चित्तसंस्काराः (=चेतना) ऽनुवर्तिनः ।
एकालंबनत्वात् । एवमविज्ञप्तिशीलं जातिः स्थितिः जरा च चित्तसंस्कारानु-
वर्तिकाः ॥

३६ । सर्वे सास्त्रवा धर्माः प्रहातव्याः । कस्य हेतोः । यतः पापास्ते
समलाः ॥

३७ । सर्वे सास्त्रवानास्त्रवा धर्मा ज्ञातव्याः । तत्कस्य हेतोः । प्रज्ञालंबना हि सर्वधर्माः (इति हेतोः) । (तत्र) अतीतानागता धर्मा दूरे । कस्मात् । अकारित्रात् । प्रत्युत्पन्ना धर्मा अन्तिके । कस्मात् । सकारित्रात् । असंस्कृता अपि अन्तिके । कस्मात् । शीघ्रं प्राप्यत्वात् । सर्वसास्त्रवा धर्मा दृष्टिस्थानीयाः पंचदृष्ट्यालंबनत्वात् ॥

३८ । भूयोऽल्पशः प्राप्तिः (=सिद्धिः) भवत्येकोनविंशतीन्द्रियाणामक्षयाणां । अस्ति द्वे इन्द्रिये (अन्ये) अपि दृष्टसत्यपुद्गलस्याक्षये इन्द्रिये अपरिहीणरागे । इत्येकोनविंशतिरिन्द्रियाणि । अंततो ऽष्टाविन्द्रियाणि छिन्दन्ति कुशलमूलानि । क्रमेणायुःक्षये परिशिष्यते कायेन्द्रियं । पुनः खल्वरूपधानुपृथग्जनस्यापि (तथा) ॥

३९ । स्पर्शः इन्द्रियविषयविज्ञानानां त्रिकसंनिपाताद् भवति । स पंचविधः । सप्रतिघ्नः विकल्पबहुलः विद्या अविद्या नविद्यानाविद्या । पंचविज्ञानसंप्रयुक्तत्वात् सप्रतिघ्नः । मनोविज्ञानसंप्रयुक्तत्वाद्विकल्पबहुलः । क्लिष्टः स्पर्शो ऽविद्या । अनास्त्रवः स्पर्शो विद्या । अक्लिष्टः सास्त्रवः स्पर्शो न विद्यानाविद्या ॥

४० । द्वाभ्यां मार्गाभ्यां फलप्राप्तिः । प्रथमः संयोजनप्रहाण (-मार्गः) । द्वितीयो विमुक्तिप्राप्ति (-मार्गः) । अर्हद्विपाकचित्तः परिनिर्वाति । सर्वधर्मपरित्यागात् ॥

४१ । चत्वारो भवाः । जातिभवः मरणभवः मूलभवः अन्तराभवः । आद्योपपत्तौ पंचस्कंधप्राप्तिर्जातिभवः । च्युतिकालिकाः पंचस्कंधा मरणभवः । जातिमरणयोरन्तरं तदतिरिक्तपंचस्कंधेषु मूलभवः । च्युतेरनन्तरं सर्वगतिप्रापकाः पंचस्कंधाः अन्तराभवः ॥

४२ । दुःखसमुदयसत्यक्षांतिज्ञानालंबनो धर्मः सर्व उच्यते निर्वेदः । निर्वेदवस्त्वालंबनत्वात् । चतुर्षु सत्येषु क्षान्तिज्ञानं विरागो रागनिरोधात् ॥

४३ । त्रयः आस्त्रवाः । कामः भवः अविद्या । कामधातावविद्यां विहायान्यक्लेशाः कामास्त्रवः । रूपारूप्यधात्वोः विहायाविद्यामन्यक्लेशाः भवास्त्रवः । त्रिधातुप्रतिसंयुक्तः संमोहो ऽविद्यास्त्रवः ॥

४४ । सर्वास्त्रिवाणां निरोधकाले सर्वदुःखनिरोधप्राप्तिः सर्वप्रज्ञाभृत-
रसप्राप्तिः ॥

[इत्यभिधर्माभृतशास्त्रे मिश्रकसंग्रहनिर्देशो नाम षोडशो बिन्दुः ॥]

॥ आर्यमार्गप्राप्तस्य घोषकाभिधानस्य कृतिः ॥

॥ अभिधर्माभृतशास्त्रं [परिनिष्ठितम्] ॥

विलुप्तं मूलभाषायां चीनभाषान्तराधयं ।

घोषकीयमिदं शास्त्रमनूक्तं शान्तिमिक्षुणा ॥१॥

गतशुद्धे विधिवरे (२४९४) त्रिमिते धीतगान्धिमि ।

धिक्रमार्कस्य सप्तशुश्रूष्यनेत्रे (२००७) ऽत्र वत्सरे ॥२॥

मत्सिमादवर्जं दोषं व्यपनीयात्र संस्थितं ।

कुर्वन्तु गुणवद्धीरा गुणैकस्पृहयाल्लभः ॥३॥

शुभम् ॥

परिशिष्टम्

[१]

द्वापष्टष्टयः

पूर्वान्तवादे ऽष्टादशहेतुद्वयः ।

[१ शाश्वतवादे चतस्रः—२ एकत्यशाश्वतैक्याशाश्वतवादे चतस्रः—३ अन्तानन्तवादे चतस्रः—
४ अमराविज्ञेय (=अनेकान्त) वादे चतस्रः—५ अकारण (=अधिचसमुत्पन्न) वादे द्वे—इति
संभूय अष्टादश]

(१) शाश्वत आत्मा लोकश्च । कस्मात् (एकस्मिन् विवर्तकल्पे विविधासु जातिषु) अनेक विहित-
पूर्वनिवासानुस्मरणात् । १। दशावरेषु संवर्तविवर्तेषु अनेकविहितपूर्वनिवासानुस्मरणात् । २। चत्वारिंशद-
वरेषु अनेकविहितपूर्वनिवासानुस्मरणात् । ३। संसरत्यु सत्त्वेषु अस्तित्वस्य शाश्वतसमास्थायित्वात् इति
तर्कमीमांसानुचरितस्वयंप्रतिमानात् ।

पूर्वनिवासानुस्मृतिरूप एक एव हेतुरत्र त्रिधा प्रपञ्चितः । अस्तित्वस्य नित्यत्वं विकृता-
वनुगतं तत्त्वविशेषं प्रतिजानतां सर्वपामात्मेश्वरवादिनां निरीश्वरवादिनां सांख्यादीनां च संमतं ।
मृदूपानेन तेषां मतवादानां प्रत्याख्यानं बोधिचर्यावतारे नवम परिच्छेदे द्रष्टव्यं ।

(२) संवर्तमाने लोके सत्त्वा भवन्ति आभास्वरसंवर्तनिकाः । ततो विवर्तमाने लोके पूर्वं
प्रादुर्भवति ब्रह्मविमानं । अथान्यतरः सत्त्वः आयुःपुण्यान्यतरक्षयनिमित्तवशात् आभास्वरलोकात् प्रच्युत-
स्तस्मिन् भवति ब्रह्मविमाने उपपन्नः । तस्य 'अन्येऽपि सत्त्वा इहागच्छेयुः'—इति मनःप्रणिधि-
र्भवति । ततो ऽन्यतरेषु च्युतेष्वाभास्वरलोकाद् ब्रह्मविमानोपपन्नेषु पूर्वं सर्वतः पूर्वमुपपन्नस्य
सत्त्वस्यैवं भवति मम मनःप्रणिधिवशादिमे सत्त्वा इहोपपन्नाः । तेनाहमस्मि भूतभव्यानां पिता कर्ता
निर्माता ईश्वरः अभिभूः अनभिभूतः वशवर्ती ब्रह्मेति । पश्चादुपपन्नानां सत्त्वानामप्येवं भवति—अयं
खलु भूतभव्यानां पिता.....ब्रह्मेति । अनेन ब्रह्मणा वयं निर्मिता इति च । दीर्घायुष्को भवति
ब्रह्मा । अत्यायुष्का भवन्ति तत्पश्चिमाः सत्त्वाः । ते च्युता इहलोके प्रव्रज्य आतापं (=तपः)
अन्वेत्य पूर्वनिवासं स्मरन्तो ब्रह्माणमच्यवनधर्माणं पश्यन्ति आत्मानं च च्यवनधर्माणं । तेषां
मनसि भवति ब्रह्मा नित्यः ध्रुवः शाश्वतः अविपरिणामधर्मा शाश्वतसमास्थायी । वयमनित्याः
अध्रुवाः अत्यायुष्काः च्यवनधर्माणः—इति । एवमेतेन हेतुना ते एकस्य शाश्वतमेकस्यशाश्वत-
मात्मानं लोकं च प्रज्ञापयन्ति । १। च्युतानां सत्त्वानां स्वपूर्वनिवासानुस्मरणात् स्वके आत्मनि लोके
च भवति अशाश्वतदृष्टिः परपूर्वनिवासविस्मरणात् विस्मृते परेषामात्मनि लोके च भवति शाश्वतदृष्टिः ।
यथा क्रीडा प्रदूषिकानां देवानां । २। यथा मनः प्रदूषिकानां देवानां । ३। केषां च तु तर्कमीमांसानु-
चरितमेवं स्वयं प्रतिमानं भवति—य एष आत्मा चक्षुः श्रोत्रं घ्राणं जिह्वा कायः सोऽस्ति अनित्यः
अध्रुवः अशाश्वतः विपरिणामधर्मा । य एष आत्मा मनः स नित्यः ध्रुवः शाश्वतः अविपरिणाम-
धर्मा—इति । ४।

अत्रापि पूर्वकं हेतुत्रयं एकस्या एव पूर्वानुवासानुसृतेः प्रपञ्चमात्रं । मन आत्मादमीभूतस्य ।
[संयुक्तनिकाये १२।७] तथागतेनोक्तं—“धरं.....पृथग्जन इमं चानुर्महाभूतकं कायगात्मनो
ऽभ्युपगच्छेत् न त्वैनत् चित्तं । तत्कस्यहेतोः । इत्यन्ते चानुर्महाभूतकः कायः एकर्भापि वर्षं
निष्ठमानः* द्वे अपि वर्षे निष्ठमानः त्रीण्यपि चत्वार्यपि पञ्चापि षडपि सप्तापि वर्षाणि निष्ठमानः यत्र
सन्वेतदुच्यते चित्तमित्यपि मन इत्यपि त्रिंशानामित्यापि तत्र रात्र्याश्च दिवसाश्च अन्यदेवोत्पद्यते
अन्यच्चिरुच्यते—इति ।

(३) समाहिते चित्ते अन्तरांशिनो ऽन्तवानयं लोक इति भवति । १। अनन्तरांशिनो ऽनन्तोऽयं
लोकोऽपर्यन्तः—इति भवति । २। ऊर्ध्वमधो ऽन्तरांशिनस्तिर्यगनन्तरांशिनो ऽन्तवानयं लोको ऽनन्तश्चाति
भवति । ३। तर्कमीमांसानुचरितप्रतिभानवशाद् कस्यचिदेवं भवति नैवायं लोको ऽन्तवान् न पुनरनन्त
इति । ४।

अयं सर्वो मतवादः योगजप्रत्यक्षमुपादाय प्रवृत्तः । विधेचनपरोऽतस्य युक्तयुक्तत्वे
उत्तरोत्तरधीविशेषाणां योगिनामेव प्रामाण्यं ।

(४) परो लोकः, औपपादुकमत्वं, मुकृतदुःकृतानां कर्मणां फलं विपाका वा अस्ति, नास्ति,
अस्ति च नास्ति च, नैवास्ति न नास्ति,—तथागतः परमरणात् भवति, न भवति, भवति च न
भवति च, नैव भवति न न भवति,—इत्याद्युयोगे एवमित्यापि मे न, तथेत्यापि मे न, अन्यथेत्यापि मे न,
नेत्यपि मे न, न नेत्यपि मे न,—इत्येवं रूपं व्याकरणं नाम अमराविक्षेपवादः । स हि सर्वथा
भवत्यनेकान्तात्मकः । यथा अमरा नाम मत्स्याः स्वविक्षेपहेतोः स्वचाञ्चल्यहेतोर्धर्तुं मशक्या भवन्ति
तथैवैतादृशवादिनोऽपि । एष वाद एतान् हेतूनुपादाय प्रवृत्तो भवति ।

यथाभूतमप्रजानतो गृथावादभयात् । १।

यथाभूतमप्रजानतो उपादानभयात् । २।

यथाभूतमप्रजानतो ऽनुयोगभयात् । ३।

बुद्धिसाद्याच्च । ४।

(५) अकारणवादः (अधिक्यसमुपपन्नवादः)

हेतुद्वयमुपादाय प्रवृत्तो भवति । तथाहि—

असंज्ञितत्त्वानां संज्ञोत्पादादसंज्ञिलोकात् पतनं भवति । तत्रान्यतरसत्त्वस्योपपन्नस्य पूर्वस्मरणा-
भावेन पूर्वं नाहमभूवं सोऽहमस्मि एतर्हि—इत्यधिक्यसमुपपन्नो भवति आत्मा लोकश्च । १। तर्कमीमांसानु-
चरितप्रतिभानेन पूर्वं नाहमभूवं सोऽहमस्मि एतर्हि—इत्यधिक्यसमुपपन्नो भवति आत्मा लोकश्च । २।

* अनुकरणमेतत् । तिष्ठन्निष्ठि पाणिनीयं भवेत् ।

अपरान्तवादे चतुश्चत्वारिंशद् हेतुद्वयः

[१ संज्ञिवादे षोडश—२ असंज्ञिवादे षष्टौ—३ नैवसंज्ञिनासंज्ञिवादे षष्टौ—४ उच्छेदवादे सप्त—५ दृष्टधर्मनिर्वाणवादे पञ्च—इति संभूय चतुश्चत्वारिंशद् हेतुद्वयः ।]

(१) आत्मा भवति संज्ञी परं मरणात् । ताश्च संज्ञाः षोडश । तथा हि । रूपं ११ अरूपं १२ रूपं-अरूपं १३ नैव रूपं ना रूपं १४ अन्तः १५ अनन्तः १६ अन्तः-अनन्तः १७ नैव अन्तः नानन्तः १८ एकत्वं १९ नानात्वं १९० परित्तं १९१ अप्रमाणं १९२ एकान्तसुखं १९३ एकान्तदुःखं १९४ सुख-दुःखं १९५ अदुःखमसुखं १९६ एताभिः संज्ञाभिः संज्ञी भवति आत्मा ।

(२) आत्मा भवत्यसंज्ञी परं मरणात् । कास्ताः संज्ञा याभिर्विरहित आत्मा असंज्ञी—इत्युच्यते । अष्टौ ताः संज्ञाः । तथा हि पूर्वोक्ता रूपाद्या अष्टौ ।

(३) आत्मा भवति नैवसंज्ञीनासंज्ञी । कास्ताः संज्ञा याभिः सहितो रहितो वा भवत्यात्मा नैवसंज्ञीनासंज्ञीति । अष्टौ ताः संज्ञाः । तथा हि पूर्वोक्ता रूपाद्या अष्टौ ।

(४) सत्त्वो भवत्युच्छिन्न इति नामोच्छेद वादः । सत्त्वविकल्पो भवति सप्तविधः । त्रिविधो रूपात्मवादश्चतुर्विधो ऽरूपात्मवादः । आत्मा भवति रूपी चातुर्महाभूतको मातापितृसंभव इति कायात्मवादः ११ ततो ऽन्यो ऽप्यस्यात्मा दिव्यो रूपी कामावचरः फवलीकाराहारभक्षः—इति दिव्यकायात्मवादः १२ ततोऽन्यो ऽप्यस्यात्मा दिव्यो रूपी मनोमयः सर्वाङ्गपञ्चाङ्गी अहीनेन्द्रियः—इति मन इन्द्रियात्मवादः १३ इत्येवं त्रिविधो भवति रूपात्मवादः । ततो ऽन्यो ऽप्यस्यात्मा अतिक्रान्तरूपसंज्ञ आकाशानन्त्यायतनोपगः १४ ततोऽन्यो ऽप्यस्यात्मा विज्ञानानन्त्यायतनोपगः १५ ततोऽन्यो ऽप्यस्यात्मा आर्कचिन्त्यायतनोपगः १७ इति चत्वारश्चतुरारूपायतनभेदेन भवन्त्यरूपात्म-वादः । रूपारूपकायवतामेषामात्मनां संत्वानां रूपारूपाकायभेदे नामोच्छेदो विनाशो विभवः ।

(५) दृष्टधर्मनिर्वाणवादो नाम अस्मिन्नेव काये निर्वाणसाक्षात्कारः । तत्र हीन पृथग्जनानां पञ्चकामगुणोपसेवनमेव दृष्टधर्मनिर्वाणः । [इदं हि प्रसिद्धतमचार्वाकमतं ।] १ अथ कामा अनित्या दुःखा विपरिणामधर्माः शोकपरिदेवदुःखदौर्मनस्योपायासयोनयः—इति चिन्तयतां विविक्तं कामैः विविक्तमकुशलैर्धर्मैः सवितर्कं सविचारं विवेकजं प्रीतिसुखं प्रथमध्यानमुपसंपद्य विहारो नाम दृष्टधर्म-निर्वाणः १२ अथ वितर्कविचाराणामौदरिकतां भावयतां परेषां वितर्कविचाराणां व्युपशमाद् अध्यात्मं संप्रसादनं चेतस एकोतीभावमवितर्कमविचारं समाधिजं प्रीतिसुखं द्वितीयध्यानमुपसंपद्य विहारो नाम दृष्टधर्मनिर्वाणः १३ अथ प्रीते विरागादुपेक्षको विहरति स्मृतः संप्रजानन् सुखं च कायेन प्रतिसंवेदयति यदार्था आचक्षते उपेक्षकः स्मृतिमान् सुखं विहारोति निष्प्रीतिकं तृतीयध्यानमुपसंपद्यविहारो नामापरेषां दृष्टधर्मनिर्वाणः १४ अथ सुखस्य च प्रहाणाद् दुःखस्य च प्रहाणात् पूर्वमेव च सौमनस्यदौर्मनस्ययो-रस्तंगमाद् अदुःखासुखमुपेक्षास्मृतिपरिच्छिदं चतुर्थं ध्यानमुपसंपद्य विहारो नामेतरेशां दृष्टधर्मनिर्वाणः १५

ये श्रमणब्राह्मणाः पूर्वान्तकल्पिकाश्च अपरान्तकल्पिकाश्च पूर्वान्तापरान्तमारभ्य अनेकविहितं अधिवृत्ति (? अध्ययुक्ति) पदानि अभिवदन्ति द्वाषष्टिवस्तुभिस्तदपि तेषामजनतामपश्यतां वेदयितं तृष्णागतानां परित्रस्तविसंदिग्धं तदपि स्पर्शप्रत्ययात् अन्यत्र स्पर्शप्रत्ययात् प्रतिसंवेदयिष्यन्तीति नैतत्स्थानं विद्यते । सर्वे ते षड्भिः स्पर्शयितनैः स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा प्रतिसंवेदयन्ति । तेषां वेदनाप्रत्ययात् तृष्णा

तृष्णाप्रत्ययादुपादानं उपादानप्रत्ययाद् भवः भवप्रत्ययाज्जातिः जातिप्रत्ययाज्जामरणं शोकपरिदेवदुःख-
दौर्मनस्योपायासाः संभवन्ति । यः खलु षण्णां स्पर्शयितनानां समुदयमस्तंगममास्वादमादीनवं निःसरणं
च यथाभूतं प्रजानाति स एतेभ्यः सर्वेभ्य एवोत्तरं प्रजानाति । यानीमानि दृष्टिस्थानानि तानि
तथागतः प्रजानाति ततश्चोत्तरं प्रजानाति । तच्च प्रजाननं न परामृशति । अपरामृशतश्चास्य
प्रत्यात्ममेव निवृत्तिं विदिता । वेदनानां समुदयमस्तंगममास्वादमादीनवं निःसरणं च यथाभूतं विदित्वा
अनुपादानात् (= उपादानहीनतया) विमुक्तस्तथागतः । उच्छिन्नभवनेत्रिकः (= व्यपगतभवतृष्णः)
तथागतस्य कायस्तिष्ठति । यावदस्य कायस्तिष्ठति तावत्तं पश्यन्ति देवमनुयाः । कायस्य भेदाद्
ऊर्ध्वं जीवितपर्यादानाद् न पश्यन्ति देवमनुयाः । इति द्वाषष्टिदृष्टिदेशकं ब्रह्मजालसूत्रं [दीघनिकाय,
सुत १] महाविस्तरमिह संक्षिप्य कचिच्छब्दतः कचिदर्थतोऽनूदितं । त इमे संभूय द्वाषष्टिवस्तुषु
प्रपञ्चिता दश वादाः । तथा हि—

- (१) शाश्वतवादः । अयं सत्कायदृष्ट्या संग्राह्यः ।
 - (२) एकल्यशाश्वतैकल्याशाश्वतवादः । अयं सत्कायान्तग्राहदृष्टिभ्यां संग्राह्यः ।
 - (३) अन्तानन्तवादः । अयमपि द्वाभ्यां सत्कायान्तग्राहदृष्टिभ्यां संग्राह्यः ।
 - (४) अमराविक्षेपवादः । अयं मिथ्यादृष्टिसंग्राह्यः ।
 - (५) अकारणवादः (= अधिकसमुप्पन्नवादः) ।
 - (६) प्रेत्यात्मसंज्ञिवादः ।
 - (७) प्रेत्यात्मसंज्ञिवादः ।
 - (८) प्रेत्यात्मनैवसंज्ञिनासंज्ञिवादः ।
 - (९) उच्छेदवादः । इमे ऽकारणवादप्रभृतयः पञ्चवादा अन्तग्राहदृष्ट्या संग्राह्याः ।
 - (१०) दृष्टधर्मनिर्वाणवादः (कामभोगचतुर्थानविषयः) । अयं परामर्शद्वयेन संग्राह्यः ।
- इति दिक् ।

[२]

निदर्शनानि

काष्ठमथन	१०१२	जातशृङ्गपुरुष	१५११६	स्थाणु	१६१५
दीप	१२११	द्वारपालक	१२१९		
युग	१६१११	वानर	१०११		
विषनाग	१०११६	सुवर्णकार	९१२४		

[३]

उल्लेखाः

अपर आह १४११ आहुरपरे ४११७ कश्चिदाह १०१६ ; ११११६ केचिदाहुः ४११७

अनुक्रमणो

अकनिष्ठ २।४

अकाल ७।१४ ; १०।२२

—मरण ७।१४

—विमुक्त १०।२२

अकुशल ४।२१ ; ५।१२, १५ ; १६।१२

—कर्मन् १।५ ; ४।१, ४

—कायविज्ञप्ति ५।१३

—गति २।२

—मूल ४।२० ; ६।३

—रूप ५।१३

—विज्ञप्ति ४।१४

—संवर १।६

अकृष्णाशुक्रविपाक ४।६

अकोप्यधर्मन् १०।२१

अक्षया श्रद्धा १।५।७ ; १६।३४

अक्षोभ्यचर्या ७।६, ८

अगुरुकार ४।२२

अग्नि ७।१८

अज्ञान ४।११

अंजज ३।९

अतप २।४

अदत्तादान १।६, ७

अदुःखासुख ७।१०

—विपाक ४।५

—वेदना ७।११

अद्वेष ४।२० ; ६।१९, २०

अधिपति

—प्रत्यय ६।५, ६

—फल ४।१८, १९

अधिमात्र १०।५

अधिमुक्ति ६।३, १०, ११, १२

अधिवचन ७।९

अनपन्नाप्य ९।१६, १७

अनभिसंस्कारपर्यायिन् १०।१५

अनघक २।४

अनागम्य १०।८

अनागामिन् १०।१२, १५, १८

अनात्मन् ५।१

अनात्मक १०।३

अनालम्बन ५।२६

अनाल्लव १६।१२

—चित्त ६।८

—चित्तजल्लव ६।८

—चित्तविप्रयुक्तसंस्कार ६।८

—चित्तसंप्रयुक्तधर्म ६।८

—धर्म ५।१८

—पुद्गल १०।शीर्षक

—शील ४।१२

—संवर ४।१७

—संवरसिद्धि ४।१६

अनित्य ५।१ ; १०।३

—ता ६।१, ४

—तानित्यता ६।२

—संज्ञा १२।११

अनिदर्शन ५।२

अनिमित्तसमाधि १३।२

अनियतवेद्यविपाक ४।३

अनिवृत्ति ४।९

अनिवृत्ताव्याकृतधर्म ४।११

अनुत्पादज्ञान १०।२० ; ११।१, ११ ; १६।१८

अनुनय ७।१०

अनुपात्त ५।२७

अनुरक्षणधर्मन् १०१२१

अनुलक्षण ६१२

अनुशय ९११-४

अन्तग्राहदृष्टि ९१४, ५, ८ ; १६१५

अन्तरापरिनिर्वायिन् १०११५

अन्तराभव ३११० ; १६१४१

—गति २११

अन्धकार ५१९

अन्वयक्षान्ति १०११०

—ज्ञान ११११, ३ ; १६११४

अप् ७११७

अपत्रपा ६११९, २०

अपर—गोदानीय २१३

—पर्यायवेदनीयविपाक ४१२

अपरिहाणिधर्मन् १०१२१

अप्रणिहितसमाधि १३१२

अप्रतिसंख्यानिरोध ४१२१ ; ५१२८ ; १६१२४

अप्रतिसंयुक्त ५१२३

अप्रमाण १३११, ३

—आम २१४

—आयतन १३१९

—शुभ २१४

अप्रमाद ६११९, २०

अभिज्ञा १११२० ; १३११, ४

अभिध्या ११६, ३, ९

अभिध्यायतन १३११, ८

अभिध्या—कृत्य ६१३

—संस्कार ६१३

अमृतरस १६१४४

अमोह ४१२०

अम्ल ५१९

अरागायतन ६१२९

अरूप-आयतन २१५

—तुष्णा ७११२

—घातु २११, ६

—समाधि २१५

अर्थ १५१६

—प्रतिसंखित् १११२२ ; १३१२१

अर्हत् १११, २ ; १०१२०

—फल १६१२

अलोम ४१२० ; ६११९, २०

अवदात ५१९

अविचार ५१२५

अविज्ञप्ति ४१७, १२, १४

—कर्म ४१८

—रूप ५१२

—शील ४११३

—शीलसिद्धि ४११३

अविनर्क ५१२५

अविद्या ६११४, १५, २९ ; ७११, २, ४, ५ ;

९१४, ६, ८, १०, ११, १३, १४ ; १५१

४ ; १६१३९, ४३

अविहिंसा ६११९, २०

अवीची २१२

अग्रह २१४

अव्याकृत ५११२, ९५ ; १६११२

—अविद्या ४१२०

—कर्म ४११, ४

—दृष्टि ४१२०

—धर्म ४१२१

—मान ४१२०

—मूल ४१२० ; ६१३

—राग ४१२०

—रूप ५११३

अशुचि ५११

—भावना ७१७

—संज्ञा १२१११

अशुभचर्या ७१६, ८

अशेषप्रहाण १६१३३

अशौक्ष १०१२१

—कर्म ४११, ४

असंवर ४११७

असंस्कृति ५१२५, २६ ; १६११२, २४

—फल १०१२४

असंज्ञि—आयतन १६१२०

—समापत्ति ६१४

असत्त्वसंख्यात ५१९

असदुक्ति ११९

असमापत्ति १०१८ ; १२११०

—ध्यान ४११६

असुख—अदुःखविपाक ४१२

—संज्ञा १२१११

असुरभि ५१९

अहेयकर्म ४११, ४

आकाश ४१११ ; ५१२८ ; ७११७, १८ ;

१६१२४

आनन्त्यायतन २१५ ; १५११०

—आनन्त्यायतनसमाधि १२१८

आकिंचन्यायतन २१५ ; १५११०

—समाधि १२१८

आज्ञा ८१२

—इन्द्रिय १०१२३

—तावीन्द्रिय ८१२ ; १०१२३

—स्यामि ८१२

—स्यामीन्द्रिय १०१२३

आत्मन् १११

—उपादान ७११२, १३

—विकल्प ६१७

आनन्तर्य—मार्ग १०१९, १०

—कर्म १५१२०

आनापानस्मृति १२१९

आनापानादिस्मृति ७१७

आभास्वर २१४

आमिषदान ७१७

आयतन २१४ ; ५१७ ; ६१२१

—प्राप्ति ६१४ ; १६१२०

आयुः २१७-१६

—क्षय ४१२४

आरूप्यधातु १६११२

आरूप्यमव ७११४

आर्य—पुद्गल १०१३

—पुद्गलाभिज्ञा १३१४

—बीज १५११३

—मार्ग १४११, १३

—सत्य १५११

आलंबनप्रत्यय ६१५, ६

आलोक ५१९

आवरण १५१२०

आवेष्टिका ९१११

आश्रद्ध्य ६११४, १५

आश्रयफल ४११८, १९

आसंज्ञिक ५१५

—आयतन ६१४

—देवलोक २१४

—समाधि २१४

—समापत्ति ६१९ ; १६१२०

आसन ४१११

आस्वाद १२१७ ; १३११८

आस्रव १६१४३

—क्षय ९३१५

—क्षयज्ञान १३१४

आहार ३१२

—अनुपश्यना १२१११

आह्वीक्य ९११६, १७

इन्द्रिय ५१२५, २६ ; ८१२ ; १४११, १० ;

—स्कांध ५११

१६१८

उपायास ७१५

—अर्थ ८१३

उपेक्षा ५१३ ; ६११०, ११, १९, २० ; ८१२ ;

—धर्म १६१३१

१२१४, ५ ; १३१३ ; १४११२, १४

—निरोध ८१८

—इन्द्रिय १६१८

—प्रतिलभ—०प्रतिलभते ८१८

—संवर १५११९

ऊर्ध्वलोतस १०१५

अकुशल ८१६

ऊष्म-धर्म १०१२

अनास्रव ८१७

—धर्मन् १३११२

अनुपात ८१५

ऋद्धिपाद १३१४ ; १४११, ९

अप्रतिसंयुक्त ८१४

अव्याकृत ८१६

एककाय—एकसंज्ञा १५११०

अहेय ८१९

—नानासंज्ञा १५११०

उपात ८१५

एकवीचि १०११४

कामधातुप्रतिसंयुक्त ८१४

कुशल ८१६

ऐहिकविपाक ४१२, ४

भावनाहेय ८१९

रूपाख्यधातुप्रतिसंयुक्त ८१४

औदत्य ६११४, १५ ; ९११६, १७

सत्यदर्शनहेय ८१९

—कौट्य १२१३

सास्रव ८१७

औपपादुक ३१९

ईर्ष्या ६११६, १७, २१ ; ९११६, १७ ; १५१४

करुणा १३१३

उत्तरकुल २१३

कर्मन् ७१२, ३

उत्पन्नकर्म १३११४

—क्षयकर्म ४१३

उपपत्तिमव ३११०

कलह ६१२१

उपनाह ६११६, १७

कवलीकार ३१२

उपपद्य-परिनिर्वायिन् १०११५

कषाय ५१९

—वेदनीयविपाक ४१२

काम १६१४३

उपशम १२१४

—उपादान ७११२, १३

उपस्थान १११

—छन्द १२१३

उष्ण ५१९

—तृष्णा ७११२

उपात्त ५१२७

—धातु २११, ६ ; १६११२

उपादान ७११, २, ४

—धातुप्रतिसंयुक्त ५१२३

- भव ७।१४
 —मिथ्याचार १।६, ७
 —राग १६।२९
 —विवेक १२।३
 काय ५।८, १९, २०, २४
 —अशुच्यनुपश्यना १२।९
 —आयतन ५।७
 —कर्मन् ४।१, ४
 —दुश्चरित १।६
 —बलफल ४।१८
 —भावना १५।२२
 —वाक्कर्मन् ५।२५
 —विज्ञप्तिरूप ५।९
 —विज्ञान ५।६, २१, २४
 —वेदना ५।३
 —स्मृत्युपस्थान १४।२, ४
 कारणहेतु ६।७ ; १६।२५
 काल—मरण ७।१४
 —विवेक १।८
 —सूत्र २।२
 कुशल १।२, ६ ; ५।१२, १५ ; ९।२३ ; १६।१२
 —कर्म १।१० ; ४।१, ४
 —कायविज्ञप्ति ५।१३
 —चर्या १।३
 —धर्म ४।२१
 —महाभूमिक ६।१९
 —मूल ४।२० ; ६।३
 —रूप ५।१३
 —संवर १।६
 कृत्स्नायतन १३।१०, ६
 कृष्णविपाक ४।२, ५
 कौटुत्य ९।१६, १७
 कौसीद्य ६।१४, १५
 क्रोध ९।१६, १७
 क्लिष्टरूप ६।८
 क्लेश १।४ ; ५।१ ; ६।३ ; ७।२३ ; ८।१
 —महाभूमिक ५।११ ; ६।१४
 —स्थान ५।१
 क्षयज्ञान १०।१९, २२ ; ११।१, १० ; १६।१८
 क्षान्ति १०।८, ९
 —कुशलमूल १०।५
 —धर्मन् १३।१२
 क्षिप्रामिज्ञा १५।९
 क्षेत्र १।२
 —कुशल १।२
 —विभंग १।३
 खर ५।९
 गति २।१
 गंध ५।९, १९, २४
 गमन १२।३
 गुरु ५।९
 —कार ४।२२
 घ्राण ५।८, १९, २०, २४
 —आयतन ५।७
 —विज्ञान ५।६, १९, २४
 चक्षुस् ५।८, १९, २०, २४
 —आयतन ५।७
 —विज्ञान ५।६, १४, २१, २४
 चंक्रमण ४।११ ; १२।३
 चतुर्महाभूत ५।९
 चर्या ७।६
 चातुर्महाराजिक २।३, ७
 चित्त १।२
 —कुशल १।२

- चैतसिक धर्म ६१९
 —भाषना १५१२२
 —विक्षेप ६११४, १५
 —विपर्यास १६१३
 —विप्रयुक्त ५१५
 —विप्रयुक्तसंस्कार ४१२१ ; ५१२६ ; ६१९
 —संप्रयुक्त ५१५
 —संप्रयुक्तधर्म ४१२१
 —रांप्रसाद ६१२०
 —समाधि १४१९
 —स्मृत्युपस्थान १४१२, ६
 चित्तमयी १५११८
 चेतना ६१३, १०, ११, १२
 —धर्मन् १०१२१
 चेतोबलवशिता १३१४
 चैत्य १११
 च्युत्युत्पादज्ञान १५१८
 छन्द ६१३, १०, ११, १२
 —समाधि १४१९
 जंबूद्वीप २१३
 जरा ६११, ४ ; ७११४ ; १६१२०
 —जरा ६१२
 —भव १६१४१
 —मरण ७११, २, ४
 जरायुज ३१९
 जल ७१८
 जाति ६११, ४ ; ७११, २, ४, १४ ; १६१२०
 —जाति ६१२
 —भव १६१४१
 —विपाक ४१२, ५
 जिह्वा ५१८, १९, २०, २४
 —आयतन ५१७
 —विज्ञान ५१६, १९, २४
 जोवित ८१२
 —इन्द्रिय १६१२०
 —उपरस ४१२४
 ज्ञान ११११
 —दर्शन १५१८
 तदंगग्रहाण ८११
 तपन २१२
 ताडन ४१२
 तित्त ५१९
 निर्योगति २११
 लुपित २१३
 लृप्णा ६१२१ ; ७११, २, ४, १२
 तेजस ७११७
 त्रयस्त्रिंशद्देव २१३
 त्रिजातिमरण १०११३
 दर्शनश्रुत ११९
 दान १११, ४ ; ४१२२ ; ७१७
 —अन्तराय ११५
 दिव्य-चक्षुस् १३१४, ५
 —श्रोत्र १३१४
 दीर्घ ५१९
 दुःख ५११, ३ ; ७१२, ३, १५ ; ८१२ ; १०१३
 —अनात्मकसंज्ञा १५१११
 —इन्द्रिय १६१८
 —ज्ञान ११११, ६ ; १६११७
 —विपाक ४१२, ५
 —संज्ञा ११, २११
 —सत्य १५११, २, ३
 —स्कंध ७११६
 —प्रतिपत्त १५१९
 —वेदना ७११
 दृष्टधर्मविपाक ४१२

दृष्टि १५१४ ; १६१५

—उपादान ७१२, १३

—परामर्श ९१४, ५, ८ ; १६१५, ६

—प्राप्त १०१२

—विपर्यास १६१३

देवगति २११

देशप्राप्ति ६१४

दौर्मनस्य ५१३ ; ७१५ ; ८१२

—इन्द्रिय १३१८

द्रोप २१३

द्वेष ४१२० ; ६११६, १७, २१ ; ९१८, १५१२१

धन्धा १५१९

—अभिज्ञा १५१९

धर्म ५१९, १५, १७, २३, २६ ; १५१६ ;

१६११२

—अनुसारिन् १०१११

—आयतन ५१२

—ज्ञान ११११, २ ; १६११३

—दान ११४ ; ७१७

—प्रज्ञप्ति ५१६

—प्रतिसंवित् १११२२ ; १३१२१

—विचय १४११२

—स्मृत्युपस्थान १४१२, ७

धातु २११ ; ५१७ ; १६१९

ध्यान ४११६ ; ७१७ ; १२११-७

—संवर ४११७

—संवरसिद्धि ४११५

ध्र वशीलसमादान १११०

नभस् ५१९

नरक २१२

—गति २११

नविद्यानाविद्या १६१३९

नशैक्षनाशैक्षकर्मन् ४११, ४

नानाकाय—एकसंज्ञा १५११०

—नानासंज्ञा १५११०

नानुनय ७१०

—ननानुनय ७१०

नामन् ७१९

—काय ६१४ ; १६१२०

—रूप ७११, २, ४, ९

निःसरण १०१३

निकायसमागता १६१२०

नियतविपाक ४१६

नियतवेद्यविपाक ४१३

निरुक्तप्रतिसंवित् १११२२

निरुक्ति १५१६

—प्रतिसंवित् १३११

निरोध १०१३

—ज्ञान ११११, ८

—धातु १६१९

—संज्ञा १२१११

—सत्य १५११, २, ५

—समापत्ति ५१५ ; ६१४ ; ६१९ ;

१६१२०

निर्माण १३१४

—चित्त १३१२३

—रति २१३

निर्वाण ११४

—गामिनी प्रतिपत् १२१९

निषद्या १२१३

निषेवणभावना ११११४

नील ५१९

नीवरण १२१३

नैर्माणिकचित्त ४१११

नैर्माणिक १०१३

नैवसंज्ञानासंज्ञायतन २१५

—समाधि १२।८
न्याय १०।३

प्रज्ञा ६।१०, ११, १२ ; ८।२ ; १४।१०, १४ ;
१५।१८

—भावना १५।२२

—विमुक्त १०।२१

—विवेक १५।८

—स्कन्ध १५।१८

पदकाय ६।४ ; १६।२०
पर १।१

—आहमन् १।१

—चित्तज्ञान ११।१, ५ ; १३।४ ;

१६।१५

—निर्मितवशवर्तिन् २।३

परामर्श १५।४

परिज्ञा ९।१९, २०

परित्त—आभ २।४

—क्लेशभूमिक ५।११ ; ६।१६

—शुभ २।४

परिदेवन ७।१५

परिह्राणि ४।१७

—धमन् १०।२१

पारुष्य १।६, ८

पिपासा ५।९

पीत ५।९

पुण्य—क्षय ४।२४

—क्षेत्र १।११

—प्रसव २।४

पुद्गल १।११

पुरुषेन्द्रिय ८।२

पूजा १।३, ४

पूर्व—निवासामिशा १३।५

—निवासविज्ञान १३।४

—विदेह २।३

पृथग्जनत्व ६।४ ; १६।२०

पृथिवी ७।१७, १८

—कृत्स्नायतन १३।६

पैशुन्य १।६, ८

प्रणिधिज्ञान ११।२२

प्रणीत १०।३

प्रनापन २।२

प्रतिघ ७।९ ; ९।४, ६, १४ ; १५।४

प्रतिपत् १५।९

प्रतिपत्ति १०।३

प्रतिभान १५।६

—प्रतिसिद्धि ११।२२ ; १३।१

प्रतिलम्भभावना ११।१४

प्रतिवेधनधर्मन् १०।२१

प्रतिसंवित् ११।२२ ; १३।२१ ; १५।६

प्रतिसंख्यानिरोध ४।२१ ; ५।१५, २८ ; १६।१, २४

प्रत्यय १।४ ; ६।५ ; ७।१

—उच्छेद ४।११

प्रत्येकबुद्ध १।१, २

प्रदाश ६।१६, १७

प्रभव १०।३

प्रहाण ८।१

—धातु १६।९

—भावना १६।७

—संज्ञा १२।११

प्रश्रब्धि ६।१९, २०

प्रस्त्रब्धि १४।१२, १४

प्राणातिपात १।६, ७

प्राप्ति ५।५ ; ६।४ ; १६।२०

—भावना १६।७

प्रीति १२।३ ; १४।१२, १४

प्रीतिसुख १२।३

प्रेतगति २११

—विज्ञान ५१६, १०, १७, २२, २४,
२५

फलप्रतिपन्न ११११

—क १०१११

—वेदना ५१३

—संचेतनिकाहार ३१२

बन्धन ५११ ; ६१३ ; ९११६, १८

बल १११२४ ; १४११, ११

बुद्ध १११

बुभुक्षा ५१९

बृहत्फल २१४

बोध्यंग १४११, १२

ब्रह्म—कायिक २१४

—पुरोहित २१४

भव ३११० ; ७११, २, ४, १४ ; १६१४१, ४३

—राग १६१२९

भवाग्र १२११०

भावना ११११४ ; १६१७

—मयी १५११८

—हेयकर्मन् ४११, ४

भैषज्य १५१२१

भ्रमति ६१३

भद्र ६१२१

—मान ४१२२

भयपान ४१२२

—विरति ४१२२

भयुर ५१९

मध्य १०१५

मनस् ५११७, २२, २४, २५

—आयतन ५१७

—कर्म ४११, ४

—कार ६१३, १०-१२

—दुश्चरित ११६

मनुष्यगति २१३

मन्दिर १११

मरण ४१२४

—भव १६१४१

—संज्ञा १२१११

महा—पुण्य ११२

—ब्रह्मन् २१४

—भूत ७१७

—भूमिक ५१११

—मान ६११६, १७, १८

—रौरव २१२

मात्सर्य ६११६, १७, २१ ; ९११६, १७ ;

१५१४

मान ६११६, १७, १८, २१ ; ९१४, ६, ८ ;

१५१४

माया ६११६, १७

मार्ग १०१३ ; १४११

—ज्ञान ११११, ९

—प्रतिपन्न ११११

—सत्य १५११, २

मिथ्या—अधिसुक्ति ६११४, १५

—कर्मन् ६१३, १४

—कृत्य ६१३

—दृष्टि ११६, ९ ; ९१४, ५, ८, १३,

१४ ; १६१५, ६

—मनस्कार ६११४, १५

—संस्कार ६१३, १४, १५

मिद्ध ९११६, १७

मीमांसासमाधि १४१९

मुदिता १३१३

मुषितस्मृतिता ६१४, १५

मूर्धन् १०४, ५, ८

—धर्मन् १३१२

मूलभव ३१० ; १६४१

मृत्युभव ३१०

मृदु ५१९ ; १०१५

मृषावाद १६, ८

मैत्री १३१३

मोह ४२० ; ६१४, १५, २१ ; ९१९८ ;

१५१२१

म्रक्ष ६१९६, १७ ; ९१९६, १७

यामदेव २१३

योग ७१७

रस ५१९, १९, २४

राग ९६, ८, १८ ; १५१४, २१ ; १६१२९

—अरागायतन ६१२१

—आयतन—६१२१

रूप ५१२, १९, २०, २४ ; ७१९

—आयतन ५१२

—तृष्णा ७१२

—धातु २११, ६ ; १६११२

—धातुप्रतिसंयुक्त ५१२३

—प्रज्ञप्ति ५१६

—भव ७१४

—स्कंध ५१२

रूपिधर्म ६१९

रौरव २१२

लक्षण ६११

लघु ५१९

लवण ५१९

लोकधातु २१ शीर्षक

लोभ ४१२० ; ६१२१

लोहित ५१९

लौकिकाग्रधर्म १०६, ७ ; १३११२

लज्जोपम १११८

-समाधि १०१२९

वन्दना ४१२२

वस्तु ११२

—युञ्जल ११२

—प्राप्ति ६१८ ; १६१२०

वायुधर्मन् ४११, ४

वाग्दुश्चारित ११६

वायु ७१७, १८

विकल्पबहुल १६१३९

विचार ६१३ ; १२१३

विचिकित्सा ९१८, ६, ८, १३, १४ ; १२१३

विज्ञान ७११, २, ४, ८, १७, १८

-आनन्त्यायतन २१५ ; ११११०

—आनन्त्यायतनसमाधि १२१८

—आहार ३१२

-कृत्स्नायतन १३६

—स्कंध ५१६

—स्थिति ३११ ; १५११०

विज्ञप्ति ४१७

—कर्मन् ४१८

वितर्क ६१३

विद्या १३१४ ; १६१३९

विपर्यास १६१३

विपाक ४११-३, ५, ६

—चित्त ६१८

—ज-रूप ६१८

—धर्म ४११९

—फल ४११८, १९

—हेतु ६१६, ७ ; १६१२५

विप्रयुक्त ५१२५ ; १६१२

—धर्म १६१२०

—संस्कार ६१८

विभवराग १६१२९

विमुक्ति १६१२८

—मार्ग १६१२८

विमोक्ष १३११, ७

—फल ४११८, १९

—मार्ग १०१९, १०

विरागसंज्ञा १२१११

विवर्जनभावना १६१७

विवेक १२१३

—भावना १६१७

विष ६१२२

विषय ५१२५, २६

विष्कम्भणप्रवृत्ति ८११

वीर्य ६१३, १०, ११, १९, २० ; ९१२३ ;

१४११०, १२, १४

—समाधि १४१९

वेदना ५१३ ; ६१३, १०, ११, १२ ; ७११, २,
४ ; १५११४

—स्कंध ५१३

—स्मृत्युपस्थान १४१२, ५

वैराग्यधातु १६१९

वैशारद्य १११२५

व्यंजनकाय ६१४ ; १६१२०

व्यापाद ११६, ९ ; १२१३

व्याधि १५१२१

शब्द ५११९, २०, २४

शयन ४१११ ; १२१३

शान्त्य ६११६, १७, १८

शान्त १०१३

शाश्वतोच्छेदसंज्ञा १६१६

शिल्प ४१११

शीत ५१९

शील ११६ ; ७१७ ; १४११४

—उपादान ७११२, १३

—ग्रहण ११३

—भावना १५१२२

—व्रतपरामर्श ९१४, ५ ; १६१५, ६

—संवर ४११२, १७ ; १५११९

—समादान ४११७

—स्कंध १५११८

शुक्र - विपाक ४१२

—शुक्रविपाक ४१५

शुभ—कृत्स्न २१४

—चर्या ७१६

—विमोक्ष १३१९

शून्य १०१३

—तासमाधि १३१२

शैक्षकर्म ४११, ४

शोक ७११५

श्रद्धा ११३ ; ६१३ ; ६११०, ११, १९, २० ;
८१२ ; १४११०, ११, १४

—अधिसुक्त १०११३

—अनुसारिन् १०१११

श्रामण्यफल १६११

श्रुतमयी १५११८

श्रोत्र ५१८, १९, २०, २४

—आयतन ५१७

—विज्ञान ५१६, २१, २४

श्लक्ष्ण ५१९

षडायतन ७११, २, ४, ९

संयोजन ५११ ; ६१३ ; ८११ ; ९१७, ९, १२ ;
१५१४

संवर १६ ; १५१९

—चित्तसंप्रयोग ४१५

—भावना १६१७

—लाभ ४१२

संयतज्ञान १११९, ४ ; १६१९६

संस्कार ५१५, २५ ; ७१९, २, ४

—धर्म ६१३

—भावना १६१७

—स्कंध ५१५

संस्कृतफल १०१२४

संस्वेदज ३१२

सकृद्गागामिन् १०१२२, १४

संकल्प १४११४

संक्लिष्ट—कर्म ४१९

—विपाक ४१२, ५

संघ ११४

संघात २१२

संजीव २१२

संज्ञा ६१३, १०, १२ ; १२१११

—विपर्यास १६१३

—स्कंध ५१४

सत्कार्यदृष्टि ६१७ ; ९१४, ५, ८ ; १६१५, ६

सत्य ५१९

—दर्शनहेयकर्मन् ४१९, ४

सत्त्वसंख्यात ५१९

सत्त्वावास १५११२

सनिदर्शन ५१२

सनिवृत्त ४१९

—अव्याहृतधर्म ४११०

सप्तकृद्भवपरम १०११३

सप्रतिघ ५१२ ; १६१३९

सभागहेतु ६१६, ७ ; १६१२५

समनन्तरप्रत्यय ६१५, ६

समयविमुक्त १०१२१

समाधि ६१३, १०, ११, १२ ; ८१२ ; १२१३,

५, ६, ८ ; १३१९, २ ; १४११०, १२

—सहजानशील ४१२

—स्कन्ध १५११८

समुच्छेदप्रहाण ८१९

समुदय १०१३

—ज्ञान १११९, ७ ; १६११७

—सत्य १५११-४

संप्रज्ञान १२१४-६

संप्रयुक्त १६११२, २०

—कहेतु ६१६, ७ ; १६१२५

संप्रयोग ६१३

संप्रसादन २१४

सभिन्नप्रलाप ११६, ८

संमोह १५११७

सम्यक्—कर्मन् ६१३

—प्रहाण १४१३, ८

सर्वग्रहहेतु ६१६, ७ ; १६१२५

सर्वप्रज्ञा ६१३

सर्विचार ५१२५ ; १२१३

सविनर्क ५१२५ ; १२१३

सहभूहेतु ६१६, ७ ; १६१२५

साभिसंस्कारपरिनिर्वायिन् १०१५

सांपरायिकविपाक ४१२, ५

सालंबन ५१२६

साक्षव ११११

—धर्म ५११८

सुख ५१३ ; ८१२ ; १२१३, ४

—इन्द्रिय १६१८

—विपाक ४१२, ५

—विहार १५१८

सुखा—प्रतिपक्षिप्राभिज्ञा १५१९

—प्रतिपक्षंधाभिज्ञा १५१९

—वेदना ७१११

सुदर्शन २।४
 सुदृश २।४
 सुरभि ५।९
 सूक्ष्म ५।९
 सौमनस्य ५।३ ; ८।२
 —इन्द्रिय १६।८
 सत्यान ९।६, १७
 —मिद्ध १२।३
 स्त्री ४।११
 स्कंध ५।१-६ ; १५।१८
 स्थान ४।११ ; १२।३
 —प्राप्ति १६।२०
 स्थितधर्मन् १०।२१
 स्थिति ६।१, ४ ; १६।२०
 स्थिति ६।२

स्थूल ५।९
 स्पर्श ५।११ ; ६।३, १०-१२ ; ७।१, २, ४, ९ ;
 १५।१४ ; १६।३९
 —आहार ३।२
 स्पष्टव्य ५।९, १९, २०, २४
 स्मृति ६।३, १०-१२ ; ८।२ ; १२।५, ६ ;
 १४।१०, १२, १४ ; १५।१५
 —उपस्थान १४।१, २, ३
 स्रोत आपन्न १०।१३
 स्वप्न १५।१६
 हेतु १।४ ; ६।६ ; १०।३
 —प्रत्यय ६।५, ६
 ह्रस्व ५।९
 ह्री ६।१९, २०

